ארץ-ישראל

גיאוגרפיה של ארץ-ישראל
לבתי-ספר תיכוניים ולעם

עם מפות וציורים

מאת

ד״ר שמואל קְלַיְן

הוצאה עברית „מנורה״ וינה.

ד"ר שמואל קְלַיְן

ארץ

גיאוגר

לבתי־

///

הוצאה עברית „מנורה", וינה II., רחוב הַיְנֶה 16.

דפוס „מנורה" (ריכרד שהימס ערבען).

לזכר נשמת מורי

ר׳ נפתלי צבי ד״ר הירש הילדֶסהימֶר ז״ל

חוקר א״י מיוחד בדורו.

פתח־דבר.

את הספר הקטן הזה כתבתי בשביל תלמידי בתי־הספר התיכוניים העברים ובשביל המתענינים בארצנו כאלה אשר מכירים פחות או יותר את ספרי התנ"ך וקורות עמנו בא"י בתקופות השונות של תולדותנו ומשתוקקים להכיר גם את המקומות של המעשים האלה הן בעבר והן בהוה. בהתאמה לזה היתה שטת עבודתי בדרך כלל: לעבור בתאורי מן העבר אל הזמן הנוכחי, לשלב את הגיאוגרפיה ההסטורית עם הנוכחית, כדי שישתקף גם מתוך הגיאוגרפיה של א"י, כי חוט מְקַשֵּׁר אחד ומיוחד עובר בכל קורות עמנו וארצנו וכי באמת אין הפסק נרגש בין התקופות השונות, כי ארצנו היתה ונשארה „ארץ־ישראל" בכל הזמנים מימות יהושע בן נון עד ימינו אלה למרות החליפות הרבות אשר עברו עליה.

מן הצורך היה להקדים פרקים קצרים בדבר הגיאוגרפיה הטבעית (בחלק הכללי) ולספח לבסוף פרקים אחדים על האקלים, הצומח, החי והישוב הנוכחי בא"י.

במה שנוגע לעיקר הספר (החלק הפרטי, ערים וכפרים) לא היה בדעתי למנות ולהזכיר את כל המקומות העתיקים והנוכחים, כי אם הצטמצתי להזכיר את הכי חשובים אם מצד ערכם ההסטורי ואם מצד ערכם הכלכלי והישובי דהאידנא. כונתי היתה עכ"פ להבליט את ערכה של א"י בתור ארץ־ההסטוריה־הגדולה לא רק ביחס אל עמנו, כי אם גם לאנושיות כולה ותרבותה ויורגיש התלמיד והקורא, כי המקום אשר עמדנו ונעמוד עליו, אדמת קדש הוא. גם השתדלתי לצמצם בתאורים הסטוריים עד כמה שאפשר.

מובן מאליו, כי הברירה תהיה בידי המורה, מה להטיל על התלמידים בתור שעור ובמה להשתמש להרצאתו לבד.

כדי לגלות לפני המורה ולפני הקורא המתענין לדעת גם את מקורות ידיעותנו ע"א א"י הוספתי הערות ומראה־מקומות על ספרי. גם באלה לא הבאתי את כל מה שנמצא אצלי בענין זה ורמזתי

רק בפרט על אותם המקומות התנכיי"ם, המשנתיים, התלמודיים והמדרשיים, שעל ידם יוכל המורה לקבל חומר להרחבת הרצאתו. גם הערתי באילו מקומות על מאמרים מדעיים מיוחדים בענינים המדברים בגוף הספר*). השמוש בספר יֵראה אם כונתי אל המטרה. בכל אופן אהיה אסיר־תודה למורים ולקוראים אשר יאבו להעירני על הסרונות הספר, אשר ראשון הוא במינו — כנראה — בספרותנו הפדגוגית, בכדי שיהיה אפשר אולי למלאות את החסרונות במהדורה החדשה בס"ד.

השתמשתי בספרו של ספיר ופֶרס וגם בספרי החוקרים האינם יהודים, אבל ר"ב דברי מבססים על חקירה עצמית.

מפת א"י הרצופה אל הספר היא הקטנה ממפת א"י הגדולה אשר נערכה על ידי ועתידה להגמר בעוד ימים אחדים.

אי־אפשר לי לסיים בלי נתינת־תודה להמו"ל, הרב משה דוד גרוס, אשר הואיל לעבור על כל כה"י ולתקנו בסגנונו וגם הוסיף הרבה דברים עפ"י הכרתו את המצב הנוכחי בא"י, ביחוד ב§§ 113, 115, 117; את סוף § 128, ב§ 129 ואת § 127 כתב על פי ספרו של פֶרס.

תודתי נתונה גם לידידי מר יעקב רוט, מנהל בית־ספרנו פה, על עבודתו החרוצה בעריכת רשימת שמות המקומות ולוח תקוני טעיות־הדפוס.

מי יתן שספרי הקטן הזה יעזור לנטוע בלב צעירנו חבה אל ארצנו המתעודדת כעת לקום לתחיה.

הערה: בענין קריאת השמות הערבים על הקורא לדעת· כי נקראות: ג׳ = dsch; ד׳ = z; ע׳ = r גרונית; צ׳ = dz.

ש׳ ק׳

נובי־זמקי (סלבקיה), כסלו תרפ"ב.

*) ספר מקיף וכולל את כל הענינים האלה וכל החקירות השיכות לידיעת א"י בשלמות האפשרית יש תחת ידי בכתב־יד ולעת מצא — אם ישתנה המצב הספרותי לטובה — בדעתי להוציאו לאור.

החלק הכללי.

א.

השמות, הגבולות הטבעיים וההסתוריים ומדת שטחה של א"י.

§ 1. ארצנו העתיקה־החדשה, הקדושה לנו על פי תורתנו, מסורותנו ודברי־ימי־עמנו, שהיא חבל־ארץ במערב אסיה הקטנה, המשתרע על החוף הדרומי־מזרחי של הים התיכון, תקרא כעת ארץ ישראל או פלשתינה. אמנם בימי קדם, עוד בטרם שירשוה בני ישראל, קראוה "ארץ כנען", גם "ארץ האמורי", גם "ארץ העברים" על שמות העמים והשבטים אשר ישבו בה. אך מעת שנכנסו אבותנו אל הארץ וירשוה, מימות יהושע בן נון, היתה הארץ ל"ארץ ישראל", כי העמים והשבטים האחרים שישבו בה מקדם נשמדו ברובם. רק עם הפלשתים נשאר במערב הארץ ועל רצועת חוף הים, מקום מושבם הראשון, ולכן נקרא חבל־הארץ הזה "ארץ פלשתים" או בקצור "פְּלֶשֶׁת". השם הזה גרם אח"כ, כי היונים כנו את כל הארץ בשם "פלסטינה" (הנכון: פלשתינה), למרות שבימיהם לא היה זכר כבר לעם הפלשתים. אנחנו, כמובן, נכנה את ארצנו רק בשם ארץ ישראל, כי היא היתה ארצו של עם ישראל בעבר והיא תשאר ארצנו היחידה לעולם ועד.

2. גבולותיה הטבעיים של ארץ ישראל הם: במערב: הים הגדול (התיכוני); בצפון: הר הלבנון והחרמון עד מנגב לדמשק; בדרום: ממקום שֶׁפֶךְ נחל מצרים אל הים על יד הוָדִים (וָדִי—נחל): אַל־אַבְּיַץ, מֻרַה ואַל־פְּקְרָה (בגבול הצפוני של חצי־האי סיני); במזרח: מדבר אֲרָם וַעֲרָב. אולם קשה לקבע ולהגדיר את גבול הארץ במזרח בדיוק, כי הוא מתחלף, מטשטש והולך מזמן לזמן, הכל לפי עבודת ההתישבות של התושבים אשר יחדרו אל המדבר (אשר בו נודדים שבטי ערב: הבדואים הפראים) וישימו קץ לשממונו.

§ 3. הגבולות ההסתוריים יקבילו עפ"י רוב אל הגבולות הטבעיים הנ"ל וכאשר נקרא בפרשה ל"ד של הספר במדבר. כך השתרעה ארצנו בין הגבולות הטבעיים האלה בימי מלוכת דוד, ובזמן הבית השני תחת ממשלת המלך אלכסנדר ינַי. גם אחרי חרבן הבית השני ישבו קדמוננו בתוך הגבולות האלה, והם מסרו לנו רשימה מפורטה של גבולות א"י בימיהם ועל ידה נוכל לתאר את קוי הגבולות בדיוק. ידיעת גבולות ארצנו חשובה לנו לא בתור זכרונות הסתוריים לבד, אלא גם ביחס אל הגבלת ארץ אחוזתנו בהוה.

על פי הרשימה הזאת נמשך הגבול המערבי מדרום להעיר רָפִּיחַ, אשר על שפת הים, צפונה על יד הערים: אשקלון, קסרי, צור ועכו עד כזיב (אכזיב), ולדברי התנא ר' יוסי: עד ההר רָס אַל־אַבְיַץ אשר נקרא בימיהם: לַבְנָן; משם נוטה הגבול מעט צפונה־מזרחה ונמשך עד הנהר אל־קָסְמִיַה. על יד הנהר הזה נזכר המקום עולשתא, שהיא היום אֶל־חַלוּסִיַה. משם ימשך הגבול על יד הנהר אל־קסמיה מזרחה ועובר את בקעת עִיוֹן ואת נהר חַצְבָּנִי עד החרמון. משם יורד הגבול המזרחי אל מעינות הירדן, משם אל הטְרַכוֹן והחַוְרָן, סמוך למדבר, עד שהוא פוגש אצל רֶקֶם גֵיאָה, היא עיר מלוכת האדומים (ונקראת בתנ"ך: סֶלַע ואצל היונים: פֶּטְרַא) בגבול הדרומי ומשם נמשך אל הים. אלה הם הגבולות ההסתוריים של ארצנו.

התקוה המבוססה, שנקבל מידי מועצת העמים את כל הארץ הזאת, ולפחות את החלק המערבי, לעת עתה עוד לא נתמלאה בשלמות, כי חלק גדול של הגליל העליון, וגם נהר אל־קסמיה בכלל, נשאר לפי שעה תחת שלטון צרפת, וגם מעבר הירדן קבלנו רק חבל־ארץ קטן עם אילו מושבות עבריות, אך הבה נקוה כי בזמן קרוב יספחו גם החלקים האלה, המגיעים לנו עפ"י זכותנו ההסתורית ושהם גם מבחינה הגיאוגרפית והכלכלית בלתי נפרדים מארצנו, אל ארצנו החביבה.

§ 4, ארץ ישראל המתואר בגבולותיה הנ"ל תשתרע בין 30 33^0 – 31^0 במעלות הרוחב הצפוני ובין 37^0 – 34^0 במעלות האורך המזרחי. ארך הארץ (מצפון לדרום): 270 קילומטר בערך; רחבה (מקסרי עד מזרח החורן): בערך 187 ק"מ (ומפה עד מסילת הברזל החגזית־המֶכָּאית: 127 ק"מ). מדת שטחה של כל הארץ היא: 30.000 ק"מ^2 בערך; יצא מזה שארצנו דומה במדת שטחה אל מדינת בלגיה שמדת שטחה 29.000 ק"מ^2.

§ 5. אם נסתכל במצבה הגיאוגרפי של ארץ ישראל, נמצא, שהיא כעין שער ומעבר בין שני חלקי העולם: אסיה ואפריקה והיא היא הגשר שביניהן, גם

בתקופה העתיקה נמצאה ארצנו בין שתי ממלכות אבירות: ארץ מצרים בדרום ובצפון־מזרח: ארם נהרים, אשר בה שלטה מאות בשנים רבות התרבות הבבלית־אשורית. ארצנו קבלה השפעות מרובות משתי הארצות האלו הן בנוגע להחיים המדיניים והן בנוגע להחיים התרבותיים. קרבות ארצנו אל חוף הים גרמה, שהיו לה יחסים גם אל ארצות המערב (ארופה) וקבלה משם ומסרה שמה השפעות רבות וחותכות בחיי העמים העתיקים והחדשים, ביחוד בנוגע אל עניני דת ומוסריות. למעלה מכל ספק, שגם בעתיד הקרוב תמלא ארצנו את התפקיד, שהטיל עליה מצבה הגיאוגרפי: להיות המתוכת בתנועות המסחר העולמי הגדול לרגלי קרבותה אל מיסופוטמיה (ארם־נהרים), לתעלת סואס ולים התיכון. אך מקוים אנחנו, כי גם ביחס אל התרבות וההתפתחות המוסרית של האנושיות תשוב ארצנו, הארץ שהיתה „עריסת הדת והמוסר", לפזר את קוי־אורה בעולם הגדול כלו.

ב.

החלוקה הטבעית, ההסתורית והמדינית.

§ 6. ארץ ישראל נחלקה לשני חלקים גדולים: א) הארץ ממזרח הירדן, ב) הארץ ממערב הירדן. הראשונה נקראת „עבר הירדן" והשניה „ארץ כנען" במובן המצומצם. בימי קדם חלקו כבר את עבר הירדן לחלקים אלה: א) בדרום: ארץ מואב או שדה מואב, ארץ בני עמון, העֵמֶק (של הירדן); באמצע: הגלעד, הבָּשָׁן, חבל ארגב (שם חַוֹּת יָאִיר); בצפון, ששם ישבו שבטי אֲרָם, היו ארצות גשור, מַעֲכָה, ארם צובה וארץ טוב. ב) בארץ כנען נמצא את החלקים האלה: בדרום: ארץ הַנֶּגֶב (ר"ל ארץ יבֵשָׁה), ההר, השפֵלָה, חוף הים (של ים התיכון) המִדְבָּר. בזמן הבית השני ולהלאה קראו לכלם בשם אחד: „הדרום" ולחלק הכי דרומי קראו ארץ אדום (Idumaea), כי שם ישבו רבים מבני עשיו, הוא אדום. באמצע הארץ משתרע הר אפרים, ועל יד הים: הַשָּׁרוֹן. בין החלק האמצעי והחלק הצפוני, שהוא הַגָּלִיל, נמשך עמק יִזְרְעֶאל. ארץ הגליל נחלקת עוד לשני חלקים: החלק הדרומי הוא הגליל התחתון והצפוני הוא הגליל העליון. חבל אחד שבמזרח הגליל התחתון נקרא „כִּנֶּרֶת" והחבל אשר במערב נקרא „ארץ כבול".

§ 7. לפני ביאת עם ישראל אל הארץ משלו בעבר הירדן מלכי מואב ועמון, מלכי האמורי וארם, והיו גבולות מיוחדים לכל אחד מהם. אולם הארץ למערב היתה לשבטים או משפחות ובראשם נשיאים אשר קראו להם "מלכים". שלשים ואחד "מלכים קטנים" כאלה נמצאו שם. הארץ נחלקה אחרי כבושה על ידי עמנו לשבטים, למען שכל שבט ושבט ישמור בעצמו על נחלתו "ולא תסב נחלה ממטה למטה אחר". בעבר הירדן (מדרום לצפון) ישבו השבטים: ראובן, גד וחצי מנשה; בארץ כנען (בדרום): יהודה, שמעון, בנימין; במרכז הארץ: אפרים, חצי מנשה ויששכר; בצפון: זבולון, נפתלי ואשר. בימי מלוכת שלמה נעשתה חלוקה מדינית חדשה: לשנים עשר פלך, ועל כל פלך עמד נציב לגבות את המסים. אחרי מות המלך שלמה בימי רחבעם וירבעם נתפרדה ממלכת ישראל לשני חלקים: יהודה, שמעון ובנימין היו לממלכת יהודה והשבטים האחרים לממלכת ישראל או אפרים (על שם שהשבט הכי גדול שביניהם היה שבטו של אפרים). הממלכה הנזכרה לראשונה נקראה גם ארץ יהודה, ובזמן מאוחר בקצור: יהודה (Judaea), ולשניה קראו אפרים. בתקופת המשנה חלקו את החלק המערבי של הארץ לשלשה חלקים: א) יהודה, ב) שומרון (Samaria) או ארץ הכותים, ג) הגליל, וכל הארץ אשר במזרח הירדן נקראה: עבר הירדן (Peraea=הארץ אשר שם עוברים [את הירדן]).

§ 8. בזמן שלטון הרומיים (אחר החרבן) והערבים והנוצרים (הצלבנים) שאחריהם היו חלוקות אחרות לארץ, אך לחלוקות האלו אין אלא ערך הסתורי. התורקים חלקו את הארץ לפלכים (וִילָיֵת), פַּחות (סנג'ק) ומחוזות (קצָא או קְימַקמִיָה). מעת שבאה הארץ תחת חסות ממשלת בריטניה הגדולה בתור באת־כח אגדת העמים נעשתה חלוקה מדינית חדשה (מיום 15. לחדש אויגוסט תר"פ-1920). כל הארץ נחלקה לשבעה מחוזות אלה: א) ירושלים, ב) יפו, ג) עַזָה, ד) באר־שבע, ה) שומרון (ומרכזה: שכם), ו) פֵינִקְיה (ומרכזה: חיפה), ז) הגליל (ומרכזה: נַצְרַת).

ג.

תבנית פני אדמת א"י ומעט מהגיולוגיה שלה.

§ 9. ארץ ישראל היא "ארץ הרים ובקעות". אם נסתכל בהריה ובקעותיה בתשומת־לב, נראה, כי בנוגע לתבנית פני אדמתה היא חלק מחבל־הארץ הגדול שנקרא "סוריה", המתחיל בצפון אצל הררי טורוס אמנוס ומשתרע עד ארץ מצרים.

שלשלת הרים אֲרֻכָּה עוברת מצפון לדרום כמעט בכל ארץ סוריה ומפרדת בין חוף הים במערב ובין הערבה במזרח· רמות גבוהות ורחבות משתרעות על ראשי ההרים האלה ובתוכם עוברים נחלים עמוקים וגאיות צרים החוצים את ההרים· ההרים האלה הולכים ומשתפעים לעבר החוף עד שיוצרים שם מורד זקוף מאד· אשר על ידו מתבלט עוד יותר גבהם של ההרים מִפֶּלֶס־מֵי (שטח) הים; לעומת זאת הולכים ההרים האלה ומשתפלים בנחת אל עבר הערבה עד שמהערבה לא יתבלט גבהם כל כך·

הבקיע הכי גדול שבארץ הוא זה שקוראים לו „התעלה" או „החפירה הסורית"; הוא מבתר את כל הארץ מצפון נגבה ועובר בקו מקביל אל הים במרחק של 50—100 קילומטר ממנו· הבקיע הזה מתחיל מֵאל־גָּב· אשר בו שוטף נהר אורונטֶס· והבקיע הגדול שבין שני רִכסי הלבנון נקרא בקעת הלבנון· כעת: אֶל־בקע· אשר בו ירד נהר לִטָּנִי· המשך הבקעה הזאת· אשר בו זורם הירדן במרוצו אל ים המלח· הוא אֶל־עוֹר (בספרותנו: הָעֲרָבָה או הָעֵמֶק)· לדרום ים המלח יתחיל וָדִי אל־עַרָבָה ולבסוף וָדִי אל־עַקָבָה· שנמשך עד מפרץ עקבה על שפת ים־הסוף·

הבקיע המתואר הוא החפירה היותר עמוקה שעל כל פני האדמה· עמקה בצפון ים־המלח 793 מטר תחת פֶּלֶס־מי הים התיכון· ועל שפת הים 391 מטר· הבקיע הזה נתהוה — עפ"י תוצאות חקירות הגיולוגים— לרגלי רעידת־אדמה ענקית בזמן שאיש לא עבר עוד בארץ· רעידות־אדמה קרו אמנם גם אחרי כן פעמים רבות בארץ· וכאשר מעידים על זה ספרי התנ"ך והתלמוד·

10 §· לרגלי רעידת־האדמה התפרצו גם הרי־גַעַש (וֻלְקָן) רבים וישפכו את לַבָּתָם על פני הארץ והיא היא הַבֶּזֶלֶת· אשר רובצת על פני עמקי א"י רבים כגון: הגולן· החורן· חבל הארגב (בעבר הירדן) ועל פני עמק יזרעאל· בקעת בית־נְטוֹפָה (בַּטּוֹף) ובקעת אַרְבֵּל (בגליל התחתון)· במשך שנים רבות התפוררה הלַבָּה ונהיתה לאדמה שחורה· שמנה ופוריה· תחת שכבת הבזלת· וגם חוץ מזה כמעט בכל מקום בא"י· נמצא שיד או קרטון המתפשט שכבות־שכבות· השכבות הללו נכרות ביותר בשפולי ההרים· למשל: בוָדִי אֶל־קֶלט שאצל יריחו·

11 §· על הסלעים נמצאו שכבות דקות של עפר תחוח ומתחתיהן שכבה אחרת שקוראים אותה בא"י בשם „נָרִי" (רצונו לאמר: „אֵש"· על שם שהיא משמשת לבנין כירות ותנורים)· גדול הוא ערך השכבה הזאת· כי היא מגינה על

הרטיבות והלֵחות שבאדמה והמאפשרת נטיעת אילנות, כמו עצי השקד, הזית, התאנה והגפן, על ההרים היבשים והחרבים. מקומות כאלה יכשרו, כאמור, רק לנטיעת עצים, אך לא לחרישה. אמנם הרבה פעמים נמצא, כי השכבה הדקה של עפר תחוח נעלמה מהרי ארצנו, והסבה לזה היא, מפני שידים גסות כרתו את העצים מעל ההרים. הגשמים השוטפים לא מצאו מעצור וישטפו מעל ההרים את שכבת האדמה המוכשרה להעבד. כך נהרסו גם המדרגות הרבות שהיו במורדי ההרים „אשר במעדר יעדרון", ולכן גדול ומבהיל השממון כל כך, ביחוד על הרי יהודה.

„וכי תעלה, בן ישראל" — כותב אחד מחוקרי הארץ — „על ההרים והבטת אל האומללים האלה, אל טרשיהם הלבנים, אלה המצבות העומדות כציוּני קברים על הקולטורה הרבה והעבודה העשירה שהיתה עליהם ואשר סמניה ושרידיה נכרים עוד בהמון היקבים והגתות הבדים והברכות אשר תמצא עוד על פניהם — וזכרת את המקומות האלה בימים מקדם, בעת שאחיותיך יצאו בהם במחולות ואחיך שרו עליהם את שירת הבציר, רנת הדורכים נשתברה כרעם בין הגבעות, והעמקים השמיעו את הֵדָה, תרועת הידד הקיפה את כל הכרמים ולעומתה ענו נוטריהם מבין מלונתם וסכותיהם, ורָעד כל האויר משמחה ורקד כל הטבע מגיל, והשבות אל לבך, כי ידי אדם כוננו כל אלה ורצונו העז החזיק אותם ויפארם, וגם ידי אדם הרסו וישממו אותה, — וידעת כי גם בידי אדם לכונן אותם וברצונו החזק וחפצו הכביר להשיבם לתחיה".

ולכן עלינו לברך את יזמת הַיִעוּר, הכובשת יותר ויותר את לבות בוני הארץ החדשים ויוצאת מתוך ההכרה הנכונה, כי היא אחת הנקודות החשובות בבנין הארץ.

§ 12. על חוף הים התיכוני נמצאים מישורים, אך בצפון ישנה רק רצועה צרה, אשר מתרחבת והולכת לצד דרום. מימי הים כסו את המישורים האלה בימי קדם ועל ידי זה נסחף חול רב שמה. גם כעת נושבות הרוחות מצד הים ותכסנה את אדמת המישורים הללו בהרבה מקומות בחול. כך נתהוו שם גם גבעות חול. הגבעות האלו עוצרות באילו מקומות בעד הנחלים הקטנים היורדים מהרי יהודה בכדי להשתפך אל הים ולכן מתהוות שם במקומות לא מעטים בִּצּוֹת המחוללות את הקדחת. אולם אִכָּרינו, תושבי המושבות העבריות, מצאו כבר אמצעים ללחום בהם בתוצאות מספיקות ומשמחות נגד הבצות האלה: בעזרת נטיעת עצי האוקליפטוס,

אשר סופגים בקרבם הרבה לחות מן האדמה והבצות הולכות ומתמעטות. גם נטיעת עצים על ההרים תועיל להמעיט את הבצות, כי העצים היו עוצרים בעד סחיפת העפר השמן שעל הסלעים ע"י הגשמים, כי העפר הזה יסתום את התעלות שבעמקים ויתרבו מקות המים והבצות.

§ 13. המקרא אומר: "ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצב נחשת". בנוגע לברזל לא מן הנמנע כי דברי המקרא מוסבים על אדמת הבזלת הנ"ל (§ 10). גם נמצא בהרבה מקומות אדמה אדומה אשר קבלה את צבעה האדום מאָקסיד הברזל. בדרום־מזרח ים המלח נמצא הר אשר נקרא בפי קדמוננו "הר הברזל". גם בהרי הלבנון נמצאה אבן־הברזל לרוב והברזל נתך שם בכורים. עד היום לא נמצאה עוד נחושת בהרי ארץ ישראל. אך בימי קדם היו מִכְרות נחושת בחצי־האי סיני. אולי נצליח במשך הזמן למצא מחצבי נחושת, וגם מתכות אחרות, גם בא"י. בעבר הירדן, למזרח העיר אֶס־סַלְט, נמצאו מכרות פוֹסְפַט.

ד.

ההרים והגבעות; העמקים והבקעות; הנהרות, הנחלים והימים.

§ 14. בנוגע לנושאי הפרק הנוכחי נוכל לחלק את א"י לחלקים האלה: א) חוף הים, ב) ארץ ההרים למערב הבקיע הגדול, ג) הבקיע "אל־עוֹר", ד) ארץ ההרים למזרח הבקיע. א) בצפון חוף הים נגשים ההרים כמעט ממש בים עד שבאי־אלו מקומות לא נכר חוף הים. כך למשל מהעיר צוֹר דרומה עד התחלת עמק עכו. בחלק החוף הזה תעלה הדרך במדרגות הלקות מֵרַס א־נָקוּרָה עד רַס אל־אַבְיַץ, הנקרא בימי התנאים לבנן (§ 3). קדמוננו קראו למדרגות הללו: סולמה של צוֹר. אצל צור מתחיל החוף להתרחב עד שאצל המעין של צור: רַס אל־עַיִן (ובזמן המשנה: "ראש מיא") נמצאות כבר גנות רבות על שפת הים. ככה מתפשט ומתרחב החוף בין כזיב ובין עכו. שם נמצא עמק עכו המצטין במקומות מרעה צאן. אצל כזיב משתפך אל הים: וָדִי אל־קַרְן ומדרום: נהר אל־מפשוח ("נהר לדרום אכזיב"). אצל עכו נמצא נהר נעמן (בימי קדם: שיחור לִבְנַת, והרומים קראוהו: Belus), אשר בו משתפך וָדִי חַלַּזוֹן. שם הוָדי הזה מראה, כי במחוז הזה: בין חיפה לסולמה של צור צדו את החלזון, אשר ממנו הוציאו לפנים את צבע התכלת. מהחול אשר על חוף הים בין חיפה לעכו הכינו הצידונים העתיקים את הזכוכית, אשר הגיעה לפרסום בימים ההם.

בין עכו לחיפה יש מפרץ יפה, הוא המפרץ הכי מכשר בכל חוף הים של א"י לעגון הספינות ועתיד מזהיר נשקף לו בתנועות המסחר הבין־לאומי.

§ 15. אצל חיפה, סמוך להר הכרמל, משתפך נהר אל־מֻקַטַע (הוא נחל קישון) ברוחב של ששה מטרים אל הים. הר הכרמל אשר "בים" מְקַטֵּעַ פה את חוף הים, אבל בדרום ההר מתרחב המישור יותר ויותר עד יפו. פה המקום להזכיר עוד את הנהרות: אד־דפלה בצפון ונהר אז־זרקה בדרום המושבה זכרון־יעקב. היונים קראו לנהר האחרון נהר תִּמְסָח (או תנין־קרוקודיל על שם שבבצות הנהר הזה נמצאת חית־המים הזו עד היום). מוצא הנהר הזה הוא מהר הכרמל וארכו כמהלך שלש שעות. בבצותיו, המכוסות צמחי־בר, נמצאים מיני חיות שונים: נחשים, חזירי־בר, תמסחים, שועלים, התולי־בר, ומספרים, כי גם נמרים קטנים נצודו שם. התמסחים יְכַלו גם בני אדם, אשר יָהינו לחדור אל תוך עובי הסבך שבבִּצות.

§ 16. העמק הגדול אשר נזכר בסעיף הקדום הוא עמק השרון (ארכו 70 קילומטר ורחבו 12 עד 20 ק"מ). העמק הזה היה לסמל ולמופת יופי ודשנות ארצנו בפיות נביאינו ומשוררנו הגדולים. יערים רבים ומקומות מרעה שמנים, מלאים פרחים נפלאים (בתוכם: "חבצלת השרון") הוסיפו לפאֵר ולהדֵר את העמק הזה. שדות פוריים וכרמים רעננים כסו את אדמתו. אדמת השרון היא, כאמור למעלה, מכוסה במקומות אחדים בחול, וגם בצות נמצאות בו. לכן קרה שהבתים אשר נבנו על יסודות רעועים ומלבֵנים ולא מאבנים (לפי שלא נמצאו שם) נהרסו ונפלו מעצמם עד שהוכרחו התושבים לתקן את בתיהם למצער פעם בשבע שנים "שלא יֵעָשו בתיהם קבריהם". מהחומר אשר נמצא שם הכינו בזמן המשנה קנקנים אשר בהם שמרו את היין האדום המנוצץ.

הנחל הכי גדול שבשרון (במערב הארץ בכלל) הוא נהר אל־עַוֹגָה ובשמו העתיק: מֵי הַיַּרְקוֹן, היוצא מרגלי הר אפרים אצל רָס אֶל־עין ועובר סמוך למושבה פתח תקוה וישתפך אל הים בצפון יפו. ועכשיו מתכוננים בנינו — בונינו להשתמש במי הנהר הזה בכדי להוציא מהם כח חשמלי בתכנית רחבה.

§ 17. עמק השרון משתרע עד יפו. העיר יפו נבנתה על סלע, שגבהו 46 מטר. אך בסביבות העיר נמצאו כבר גנות ופרדסים יפים. כך ימצא דרומה מיפו בהרבה מקומות על החוף כמין נאות־מדבר נהדרות, כמו בסביבת אשקלון, אשר

גנותיה היו מהוללות בימי קדם בתנובתן העשירה: גם העיר עַזָּה היא כֻּלה פרדס יפה עד למאד. לדרום יפו משתפכים אל הים: נ ה ר ר ו ב י ן (אצל יבנה) ו נ ה ר ס ו ק ר י ר לצפון א ש ד ו ד. טבע התוף מעזה דרומה עד הגבול שאצל אֶ ל ־ עַ רִ י ש הוא יותר מִדבָּרִי.

§ 18. ב) העמק הכי גדול שבמערב א״י הוא עמק או ב ק ע ת י ז ר ע א ל, המתחלת משפת הים שאצל חיפה ונמשכת דרומה־מזרחה. צורת העמק הזה היא כצורת זָוִית מְשֻׁלשה אשר צדה המארך נוטה מצפון־מערב לדרום־מזרח. שטח העמק הזה יעלה בהדרגה אטית מ25 עד 123 מטר (אצל זֶ ר ע י ן ־ י ז ר ע א ל). בעברו המזרחי של העמק זורם נ ח ל ק י ש ו ן עם כל מימיו שקבל במערב העמק בדרך מרוצתו הימה (§ 15). המים, אשר מוצאם ממזרח העמק מתאספים ומתאחדים בנהר ג ל ו ד ויורדים הירדנה. שם העמק יזרעאל נודע לנו למדי מתוך ספורי המקרא: שם נלחמו דבורה וברק את סיסרא, שם היו אחרי כן גם מלחמות אחרות, שם נפל המלך יאשיה בהלחמו את פרעה נכו. שדה הקטל אשר על אדותו יסופר בספר „יהודית" (ספר מהכתובים האחרונים־אפוקריפים) היה גם כן העמק הזה. בימי המרד הגדול בהדרינוס וממשלת הרומים התאספו אבותנו שוב בעמק הזה, ואחרי נפילת בֵּיתְּתֵר אספו הרומים את הפליטים הֵנה וערכו בהם טבח נורא. חלקים אחדים של העמק הגדול הזה נזכרו בספרותנו בשמות מיוחדים: חלק העמק אשר אצל מגידו נקרא ב ק ע ת מְ ג ִ ד ו, זה שאצל רִמּוֹן: ב ק ע ת ב י ת ר מ ו ן, שאצל כְּסֻלּוֹת (אכסָל): ב ק ע ת כְּ סָ ל ו. בעמק אשר אצל העיר יזרעאל מפכה ע י ן חֲ ר ו ד וכעת יקרא: ע י ן ־ גָ ל ו ד. ממנו יוצא נ ה ר ג ל ו ד אשר נמשך והולך מזרחה בתוך ב ק ע ת ב י ת ־ שְׁ אָ ן עד הירדן. קדמוננו הפליגו בתאור יפיה של הבקעה הזאת עד שאמרו כי שם „פתחו של גן־עדן". בצפון הבקעה הזאת נמצא וָ ד י א ל ־ בִּ י ר ה.

§ 19. אחרי שלמדנו להכיר את העמקים הגדולים שמערב הארץ, נפנה אל ההרים ונסתכל גם בעמקים הקטנים שביניהם ובנהרות ונחלים אשר נמשכים בהם.

הרי הגליל יוצאים מן ה ל ב נ ו ן, אשר משתרע עד נ ה ר א ל ־ ק ס מ י ה במערב ועד מעינות הירדן במזרח. היוצא מזה שרק חלק קטן של ההר הכביר הזה נכלל בא״י: ובכל זאת מפני חשיבותו הגדולה ומפני שנזכר כה הרבה בספרותנו העתיקה נדבר פה על אדותו. שם ההר הזה: ל ב נ ו ן – מעיד על לֹבֶן השלג המכסה את שיאיו הגבוהים במשך כל השנה. השלג שעל ההר הזה יתפשר רק בימי הקיץ מעט ואז יזולו מי השלג מן הלבנון על הררי א״י. רִכסי הררי הלבנון

נמשכים בשתי שלשלות מקבילות: השלשלת המערבית תקרא "לבנון" סתם, והמזרחית: "מול הלבנון" ואצל היונים: Antilibanos. להר הזה נמצא, במקרא ובכתב היתדות של האשורים גם השם "אֲמָנָה" על שם אמנה, נהר דמשק, אשר מוצאו מהלבנון. ידועים ומשובחים היו "ארזי הלבנון" אשר כסו בימי קדם את ההר כלו ויפארוהו. אבל מלכי אשור ובבל, מלכי צור וצידון וארץ ישראל כרתו כמעט את כל הארזים וישקיעום בבניניהם (המלך שלמה בנה לו גם בתי־חשק בלבנון) עד שכעת לא נשאר מהם אלא שריד מעט. גם אילנות אחרים וצמחים יפים כסו את הלבנון ויפארוהו ב"כבוד הלבנון" ובריח נעיב. בין סבכי היערים שכנה חית הלבנון לרבבות. בתור ההמשך הדרומי של "מול הלבנון" מופיע הר חרמון, מקום עבודת הבעל (אליל הפיניקים) לפנים. גם ההר הנשגב הזה, אשר שיאו עולה עד 2760 מטר, מכוסה בשלג במשך כל השנה, ואשר לכן קראו אותו גם "הר השלג" ובארמית: "טור תַּלְגָּא", ובערבית: גֶּבֶל אֶ־תֶּלְג־או: ג' אַ־שֵׁיךְ (ההר של האיש הזקן): הצידונים קראוהו: "שריון" והאמורים והאשורים: "שְׂניר". פסגותיו הגבוהות עניות בצמחים, אך במורד המערבי של ההר ובתחתיתו נמצא "כל טובו" בפרות ובצמחים.

20 §. הרי הגליל לא יתנשאו בגבהם כלבנון. השיאים שבגליל העליון נקראו בכתבי הקדש בשם הכולל הרי נפתלי. בין עמקי ההר אשר אצל הונין — 900 מטר — יורד וָדִי סֵלוּקיה אל נהר קסמיה (אשר הזכרנוהו הרבה פעמים כבר). מוצא הנהר הזה הוא מבקעת הלבנון ומשם יורד דרך שפוע ההר. את החלק אשר יורד בבקעה קוראים נהר אל־לטני. לעברו הדרומי של הנהר הזה משתרע עמק יפה והוא עמק עיון (בערבית מַרְג' עַיּוּן). הנהר הזה נמשך בבואו אל העמק ובצאתו ממנו בין עמקים צרים, אשר נקראו בימי התנאים: "נקוּבְתָא דעיון". הנקובה הדרומית היתה הגבול בין א"י ובין סוריה. החלק השני של הנהר מפה ועד השתפכותו בים נקרא נהר אל־קסמיה והוא נמשך בין נקרות עמוקות וצרות מאד.

21 §. בדרום נהר אל־קסמיה מתנשא הר גַּמְלָא (800 מטר), על ראש ההר הזה עמד בזמן הבית השני מבצר חזק ואמרו עליו שהוא היה עוד מימות יהושע בן נון. בסביבות צפת נמצאים ההרים הכי גבוהים: גבל גרמק (1199 מטר), הר צפת (838 מטר): מעל ההר הזה היו משיאין משואות בכדי להודיע את התחלת החדש: גבל כנען (840 מטר) סמוך למושבה ראש־פנה, בין ההרים

האלה נמשכות בקעות, כגון הבקעה אשר לפני מֵ ר ו ֹ ן (מערבה מצפת) והמישורים של ג ו ּ ש ־ חָ לָ ב, של עַ לְ מָ ה ושל קֶ דֶ ש. ההרים אשר במערב הגליל העליון נגשים עד חוף הים וכנזכר למעלה (§ 14). אצל גוש־חלב נמצאה בְרֵכה גדולה.

§ 22. הגבול הטבעי בין הגליל העליון והתחתון נקבע על ידי הבקעות הנמשכות מ ב י ת ה כ ר ם (מ ג ד ל כ ר ו ם) מזרחה על יד רָ מָ ה וכ פ ר ח נ נ י ה. הרי הגליל התחתון הם נמוכים והבקעות מתרַבּות שם יותר מבגליל העליון. שלשלת הרים נמשכת ממערב אצל שְ פָ רְ עַ ם מזרחה ועולה עד 543 מטר אצל רָ ס ק ר ו מָ ן ורק במזרח תשתפל כנגד י ם כ נ ר ת, אשר בו ישתפכו הנחלים: וָ ד י א ל ־ חַ מָּ ם וְ אֶ ר ־ ר ב ד י, אשר מימיהם נוזלים בין בקיעים מלאי מערות ונקרות סלע. לדרום ההרים האלה משתרעת ב ק ע ת ב י ת נ ט ו ֹ פ ה או ב ק ע ת ש י ח י ן (ואצל יוסיפוס: אזוֹכיס), בקעה פוריה מאד, יען שאדמתה היא אדמת הבזלת, אך לעברה המזרחי תמצאנה עוד בִּצות אשר לא נתיבשו. בצפון בקעה זו נמצאת ב ק ע ת יָ טְ בָ ת או י ו ת פ ת ו ב ק ע ת סִ כְ נִ י ן (אדמת שתיהן שמֵנה היא מאד) ולדרומה – נפרדת מבקעת בית נטופה ע"י ההר גּבל טֻרְען (541 מטר): הבקעה סַהְל טֻרְעַן, שנזכרה בימי התנאים בשם ב ק ע ת רִ מ ו ֹ ן על שם שבה נמצא הכפר רמון.

בסביבות נ צ ר ת נמשכת עוד שלשלת הרים ובין חלקיה: גַ'ב ל א ס ־ ס י ח (560 מ.) וממנו מזרחה ה ר ת ב ו ר, העומד בצורת כובע גדול בעברה המזרחי של ב ק ע ת אכסלו (אשר נזכרה למעלה). זכרונות ימי קדם רבים קשורים אל ההר הזה. משוררינו ונביאינו תארוהו ודברו עליו כעל אחד ההרים הכי יפים שבא"י יחד עם החרמון והכרמל.

ההרים והגבעות במזרח עמק יזרעאל הם: נֶ בִּ י דָ ח י (515 מ.), אשר מכונה בטעות בשם "חרמון קטן", אולם על פי האמת הוא ג ב ע ת ה מ ו ר ה, אשר נזכרה בימי גדעון; ת ל א ל ע ג ו ּ ל ((334 מ.) וכַ וֹ כַ ּ ב א ל ־ הַ וַ ה (297 מ.)

§ 23. ע מ ק י ז ר ע א ל, אשר מדובר עליו (§ 18), מפריד בין ארץ הגליל ובין ארץ א פ ר י ם או שומרון. האחרונה היא גם כן ארץ הרים ובה בקעות פוריות מאד ופוריותן תבא על ידי המעינות אשר נובעים בה "מתהום רובצת תחת". סקירה שטחית על מפת הארץ תורנו, כי החלק המזרחי של ארץ שומרון זקוף כלפי הירדן, לעומת זאת הולך החלק המערבי ושופע לאט כלפי עמק השרון. קבץ רכסי

ההרים אשר בחלק ארצנו זה נקרא בתנ"ך בשם הכולל הר אפרים, ובימי הבית השני נקרא הר המלך (אולי על שם שהמלך ינאי בנה שם ערים רבות). אחדים מההרים האלה נזכרו גם בשמות מיוחדים.

תוצאתו הצפונית־מזרחית של הר אפרים הוא הר הגִלְבֹּעַ (518 מ.) והוא ידוע ממלחמת שאול נגד הפלשתים. ככה ידועים גם שני ההרים: עֵיבָל 938 מ. וגריזים (870 מ.): הראשון לצפון והשני לדרום עיר שכם. לעברם המזרחי תשתרע בקעה יפה ופוריה, אשר נזכרה במשנה בשם עֵין סוֹכֵר (או אסכרות) ועד היום נקראת בפי הערבים: סַהְל עַסְכַּר. בין עיבל וגריזים נמשך עמק צר אשר קראו אותו בארמית – השפה המדוברת בארץ בזמן בית שני – מַעְבַּרְתָּא, רצונו לומר: "המעבר" שבין שני ההרים הנ"ל. מַעבר כזה נמצא גם אצל הכפר לוֹד למערב־צפון שכם ואצל הכפר עַוֶרְתָּא לדרום שם (עורתא=מעברתא). ההר שיך־אסקנדר במערב־צפון ארץ שומרון היה הר־געש לפנים: בתחתיתו אצל כפר עָנִין נובע מעין חם. לצפון־מערב ההר הזה נמצאת הבקעה: בְּלָד אר־רוחא, אשר בה צומחים אֵלונים רבים. על ראש הר סַרְטְבָה למזרח־דרום שכם וסמוך לבקעת הירדן היו משיאים משואות בזמן הבית השני

כאמור למעלה, יש הרבה מעינות בארץ שומרון, אבל הנחלים הנוזלים בעמקים הם עפ"י רוב קטנים וכדאי להזכיר רק: נחל קנה, אשר יורד מהר גריזים ונמשך אל הים אחרי התאחדו עם הירקון.

§ 24. וָדִי דיר־בְּלוּט וּוָדִי ל־עוּגָ'ה: הם הגבול הטבעי שבין ארץ שומרון וארץ יהודה, אשר אליה נפנה עכשיו בכדי להסתכל בהריה ובעמקיה. ארץ יהודה היא ארץ הרים במלא מובן המלה, כי אדמתה מְכֻסה בהרים ובסלעים אשר לא קל לחדור אל תוכם. עמקי ארץ יהודה צרים הם והשיאים שם אינם בודדים כבארץ שומרון. על רום ההרים נמצאו רמות (בערך 750 מ. למעלה מפלס־מי הים). השיא הכי גבוה שבחלק הצפוני הוא אל־עַצור (1010 מ.) לצפון בית־אל. למזרח בית־אל נמצא סלע גבה: סֶלַע הרִמוֹן. בְּוָדִי־אֶ־צְוֵינִית לצפון־מזרח ירושלם נמצאו שְׁנֵי הסלעים: סֶנֶה ובוֹצֵץ, אשר נזכרו במלחמת יונתן בן שאול את הפלשתים. ירושלם בעצמה "הרים סביב לה" ועל שמות ההרים האלה נדבר בפרק מיוחד שנקדיש לירושלם. לצפון־מערב ירושלם נמצאת העיר בית חורון ובקרבותה "המעלה" ו"המורד של בית חורון" אשר שופע

ויורד בדרך צרה מאד נגד חוף הים. פה צינו קדמוננו את הגבול בין „ההר" ובין „השפלה". בין קרית יערים וכְסָלוֹן נזכר הר שֵׂעִיר — הר מכוסה עצים נמוכים (שעיר=שֵׂעָר), וכאשר גם השם קרית יערים יעיד על מציאות יערים בסביבה זו. מזרחה צפונה מפה נראה את ההר אשר עליו עומד נַבִּי סַמְוִיל („שמואל הנביא"), מקום מִצְפָּה, אשר נזכרה הרבה פעמים בתולדות עמנו. השם מעיד על גובה ההר, אשר ממנו צופים למרחקים.

§ 25. לצפון־מזרח ירושלים, לא רחוק מהעיר, מתחיל חבל־ארץ שמם וְחָרֵב, הוא מדבר יהודה, בין ההרים הקרחים נמצאים עמקים חרבים, הוָדים, אשר רק בימי הסתָו ימלאו מים ומשתפכים אל הערָבָה ואל ים המלח, רק במקומות מעטים נמצאו אי־אלו נאות־מדבר בין ההרים האלה. אחדים מההרים הללו נקובים בשמותם העתיקים: למשל: מַעֲלֵה אֲדֻמִּים (היום: טלעת אַד־דַּם), אשר קבל את השם הזה על שם הצבע האדום של הסלעים אשר נראים בין אבני־הסיד. על גבול המדבר והערבה מתנוסס גֶּבֶל קרנטל (ר"ל הר של נזירים שישבו ב Quarantana). בזמן הבית השני נמצא על ההר הזה המבצר אַלֶכְּסַנְדְרְיוֹם, אשר נבנה ע"י המלכה שלמצו (שלומית אלכסנדרה) ואשר על כן קראו את המבצר הזה גם בשם שְׁלוֹמִי(ת). מירושלים מזרחה במדבר נמצאו חרבות חֲדִידוֹן ומשערים שזהו ההר אשר ממנו דחפו את „השעיר המשתלח" ביום הכפורים. אך על פי האמת ההר ההוא לא נקרא בית־חדודו אלא בית־הורדון והוא הוא ההר אשר עליו בנה הורדס המלך את הארמון הֵירוֹדְיוֹן, אשר חרבותיו נכרות עד היום לדרום־מזרח בית לחם על ההר אשר הערבים קוראים לו גֶּבֶל אֶל־פְּרֵידִיס (759 מ.). בין זִיף־ מָעוֹן־ עֵין גֶּדִי (אשר על שפת ים המלח) היו המצודות אשר בהן נסתתרו דוד ואנשיו בברחם מפני שאול. אחת הרמות סמוך לזיף נקרא גִּבְעַת הַחֲכִילָה. במדבר אשר אצל מעון נזכר סלע המחלקות. ההרים אשר משתרעים מזרחה נגד ים המלח אינם משתפעים, כי אם נופלים בזקיפה אל הים. ההר: אס־סֶבֶּה, אשר עליו היה המבצר האחרון של גבורי ישראל במלחמת עמנו נגד הרומים: מַסָּדָה — מצודה, עומד זקוף (518 מ.) על שפת הים והחומה הזקופה של ההר רָס אש־שַׁקִיף (768 מ.) היא צפונה משם. לצפון חבְרון מתנשא ההר הכי גבוה שבכל הרי יהודה (1027 מ.). בין חַלְחוּל וחברון נמצאות רמות יפות ופוריות. חבל־הארץ הזה מכשר ביחוד לגדול הגפן („עמק חברון", נחל אשכול"). ההרים משתפעים לדרום חברון עד גֵּיא הַמֶּלַח ומשם יתחיל המדבר הנורא: חלקו הצפוני של מדבר

סיני. מקומות תחנות בני ישראל בצאתם ממצרים. בגיא המלח נזכר עוד ס לַ ע יָ קְ תְ אֵ ל. הגבול שבין יהודה וארץ אדום היה בימי קדם: מ ע ל ה עַ קְ רַ בִּ י ם.

§ 26. לא כראי הארץ למזרח ירושלים ראי הארץ למערבה, כי פה משתפעים ההרים בנחת אל השפלה ואחרי כן אל חוף הים וביניהם עמקים ונחלים רבים. לדרום ירושלים נמצא ע מ ק רְ פָ אִ י ם ובתוכו מתנשא ההר ב ע ל פ ר צ י ם (אשר לא נדע לקבע את מקומו בדיוק). לדרום מזרח ירושלים נמצא ההר, אשר עליו עמד מבצרו של בר־כוכבא: ב י ת תֵ ר. מ ב י ת ש מ ש נמשך נ ח ל שׂ וֹ רֵ ק. רבים הם הוָדים אשר נמשכים בחלק המערבי של ארץ יהודה, אך אין ביניהם כמעט נחל איתן, שיחזיק את מימיו במשך כל השנה, כי רבם מחזיקים מים רק בימות הגשמים. הכי גדולים שביניהם הם: ו ד י א ־ ס נ ט (הוא: ע מ ק ה אֵ לָ ה) לדרום נחל שורק, ו ד י ל ־ א פ ר נ ג' למערב חברון.

§ 27. ג) בבקעת הערבה (אשר עליה מדובר למעלה § 9) יורד הנהר הכי גדול שבכל א"י: ה י ר ד ן, אשר מוצאיו משלשה מעינות: א) נ ה ר א ל ־ חַ צְ בָ נִ י (יורד מהר ח ר מ ו ן), ב) נ ה ר א ־ לֶ דָ ן (יורד מ ת ל א ל ־ ק צ י ־ דָ ן), ג) המעין היוצא מ מ ע ר ת פ נ י ס (=בָּנְיָס). שלשת המעינות הללו מתאחדים 8 ק"מ לדרום תל אל־קצי ומשם תתחיל א ר ץ ח ו ל ה (א ר ץ ־ א ל ח ו ל ה) המלאה בצות וסבכי יער. קדמוננו קראו לבצות האלו: יַ מָּ הּ ש ל ח י ל ת א. בבצות האלו יגדל גם קנה—הגֹמֶא (פַּפִּירוֹס), גם חיות ועופות שונים יקננו בין ענפי ועלי הצמחים המסֻבכים.

הירדן נמשך בתוך הבצה ויורד אל י ם ס ו ב כ ו (~~שני~~ 70 מטרים למעלה מפלס־ מי הים התיכוני). שמו של הים הזה (אשר צורת אֲגַס לו) מעיד על העובדה, כי גם על שפתו נמצאו סבכי עצים רבים. יוסיפוס קורא לים הזה Semachonitis (מקור המלה מ"סובכי" או "סמכו" אשר נמצא ג"כ בספרותנו העתיקה), אולם הכנוי השגור והרשום גם על מפות א"י: "ים מרום" בטעות יסודו, כי הים המדובר לא נמצא בשום מקום במקרא בשם הזה. הערבים מכנים אותו: בַּ חְ רַ תְ א ל ־ ח וּ לָ ה (ים של חולה). עומק הים הזה הוא משלשה ועד חמשה מטרים, אבל נראה שהיה בימי קדם יותר גדול. אם נצליח לְיַבֵּשׁ את בצותיו של הים הזה, אז היינו מרויחים אדמה פוריה ומצוינה לעבודות חקלאיות והיינו מכחידים יחד עם החיות הטורפות גם את מקור הקדחת ועוד מחלות המסכנות את הסביבה.

§ 28. הירדן יוצא מים סובכו וממשיך את מרוצתו הלוך וָרֹדת בין הרים וגבעות זקופים עד הים השני שבערבה הוא ים־כִּנֶּרֶת (בתנ"ך) או ים־גינוסר (בדברי התנאים ובתרגום) או ים־טבריה (בתלמוד). אורך כל הדרך שבין ים־סובכו לים־כנרת הוא בסך הכל רק 16 קלומטר, אך נפילת הירדן במרחק הזה תעשה לא פחות ממאתים ועשרה מטר. העובדה הזאת תרשה לנו לשער, כמה גדול כח־הנפילה של מימי הירדן. ואין ספק כי בקרב הימים ירבו בוני ארצנו להשתמש בכח־טבעי הזה להוצאת כח־חשמלי.

ים־כנרת מכסה שטח אדמה של 170 ק"מ מְרֻבעים, ארכו עשרים ק"מ, רחבו הכי גדול 9 ק"מ ועומקו היותר גדול 47 מטר.

הירדן עובר בתוך הים ורשמי הלוכו נכרים — לפי דברי המדרש — בתוך מי הים. מי הים הזה עשירים מאד בדגים. ספינות וסירות־דוגה תוכו בימי קדם בין הערים, העירות והכפרים הרבים אשר מלאו את שפת הים היפה והנעים הזה. על שפתו המערבית משתרעות בקעות יפות ופוריות, אשר נזכרו במשנה בשם הכולל: העמק. הגדולה שבהן היא בקעת־גינוסר (כעת: אל־עָוֵּר) לצפון מגדל. הבקעה הזאת, אשר הפריזו קדמוננו לספר בשבחה, תוציא צמחים שונים, כמו: התמר והגפן, כמעט בכל חדשי השנה, כי מעינות עשירים ישקו את אדמתה בתמידות וחום השמש של האזור החם ימתיק את טעם פרותיה. בעמק של טבריה לצפון ולדרום העיר נמצאים מעינות חמים והמְשֻׁבָּחים שבהם הם הדרומיים: מעינות חַמָּת. הרבה מלח וגפרית נמצאים במי המעינות האלה וחומם היותר גדול הוא 62°. המעינות האלה מועילים גם היום לרפואה, אך בימי קדם עמדו שם במקום הבנינים הרעועים והאי־נקיים של האידנא בתי־מרחץ (דֵּימָסִיּוֹת) גדולים ונהדרים ושֵׁם מעינות טבריה היה נודע לתהלה כמעט בכל קצוי ממשלת רומי. נחפץ לקוות, כי בהחיאת ארצנו ובהתחדשות התקשרותה עם ארצות המזרח והמערב ישובו גם המעינות האלה, וכמו כן גם יתר המעינות החמים שבארץ, להיות לברכה לחולים ולמקורות הכנסה לרבים מבני עמנו.

§ 29. מדרום שפת ים־כנרת עד ים המלח נמשכים מימי הירדן בעקמומיות גדולה ובשטף חזק עד שאורך אפיק הירדן עולה פי שלש על אורך קו־האויר שבין שני הימים האלה. הרמות שעל שפת הנהר מתנשאות בהדרגה מסודרה. על המדרגה התחתונה, שהיא שפת הנהר, גדלים צמחים רבים, והם הם "גאון הירדן",

על המדרגה האמצעית, אשר נשטפת כפעם בפעם ממימי הנהר, העולם הצומח הוא כבר יותר דל וכחוש, והמדרגה העליונה ערומה היא מכל צמח ורק פה ושם תמצאנה עליה נאות־מדבר. נהרות ונחלי א״י ממזרח וממערב יורדים בין ים־כנרת לים המלח הירדנה. ו ד י א ל ־ ב י ר ה ו נ ה ר ג ׳ ל ד הזכרנו למעלה כבר (§ 18); גם דברנו על הבקעה היפה המשתרעת לעבר העיר ב י ת ־ ש א ן עד הירדן, ופה נוסיף להזכיר עוד:

בעבר המערבי: ו ד י א ל ־ מָ ל י ח ו ו ד י פָּ רַ עַ, מהר סַ רְ טְ בָ ה דרומה הולכת ומתרחבת הערבה, אשר היא מדבר שמם חוץ מנאות־מדבר הנמצאות אצל ו ד י פַ סָ אְ י ל (שם נמצאים מעינות אשר מימהם מלוחים), וביחוד אצל י ר י ח ו, אשר שם נמצאו בימי קדם פרדסים, שהיו מפורסמים ביפים, ובהם צמחים יקרים, כמו: הצרי והרבה, הרבה תמרים עד שיריחו נקראת ״עיר התמרים״.

גם בעבר המזרחי משתפכים נחלים רבים אל הירדן, הגדול שבהם הוא ה י ר מ ו ך. מקום מוצא הנהר הזה הוא בין הרי הבשן והגולן ונמשך בין הרים צרים עד שישתפך אל הירדן לדרום צ מ ך, לא רחוק מים־כנרת, בנקרת הירמוך אצל העיר החרבה גָ דֵ ר (גדרא) נובעים מעינות חמים, שם היו בימי קדם מקומות הרחצה המפורסמים: ח מ ת ג ד ר (כעת: אל־חַמִּי) ו מ ג ד ל צ ב ע י י א. ממזרח יורדים עוד: ו ד י יָ בִּ י ס, ו ד י רַ גְ ב ו ה יַ ב ו ק, אשר שמו נודע לנו מדברי־ימי יעקב אבינו, העמק אשר על שפת הירדן מהיבוק עד ים המלח נקרא בתנ״ך כ כ ר ה י ר ד ן, סמוך ליריחו משתפכים אל הירדן: ו ד י נִ מְ רִ י ן, ו ד י ל ־ כֶ פְ רֶ ן, סמוך לים המלח: ע י ן ס ֻ ו מ ה (מקום ב י ת ה י ש י מ ו ת) ואצלה נאת־מדבר יפה. מיריחו דרומה אין עוד שום צמח בערבה. ״קצה הירדן״ ממהר להשתפך על ים המלח.

§ 30. ים המלח, בשם הזה נקרא בתנ״ך ובתלמוד עפ״י הרוב; יוסיפוס מכנהו בשם י ם ־ ה חֵ מָ ר (אַסְפַלְט) והערבים קוראים לו: בַּ ה ר ל ו ט (א׳: א ל ־ בַּ ה ר א ל ־ מַ י ת) על שם שעל פי המסורה נמצאו על מקומו העיר סדום וערים אחרות, שישב בהן לוט. ים המלח משתקע ושוכב כמעט 400 מטר תחת פלס־מי הים התיכוני. ארכו 78 קילומטר ורחבו הכי גדול 17 ק״מ. מימיו עבים, מלוחים ומרים הם, עד שכמעט אי אפשר לטבע בהם. על שטח מימיו יצוף החֵמָר התיכות־חתיכות. האויר שמעל הים ועל שפתו הוא רע ומזיק עד שאמרו ״שאם יקלוט האדם מָטָר מאוירו של סדום (־ים המלח) ליתן בערוגה, אינה מצמחת״. שום

דגים וחיות־מים לא ימצאו במימיו, כי הדגים הרבים, אשר ישטפו את מי הירדן מצפון ומי הנחלים ממזרח (ראה לקמן), ימותו מיד אחרי כניסתם אל ים המלח, כי מימיו לא רק מלוחים פי שש על מי האוקינוס, אלא גם מלאים מהצבים (מינֶרַלים) שונים (כלור, ברום, נֶתֶר, מַגְנֶזיום, קַליום, קַלציום ועוד), אשר לא יתנו לדגים ולחי לחיות בהם ורק בעברו המזרחי, סמוך לשפך הנחלים והמעינות, ימצאו בו דגים קטנטנים (Cypronidon dispar, ארכם 2.5 סנטימטר). גם כל סביבת הים כמעט ערומה מכל צמח, ולכן בצדק קראו לים הזה גם „ים הַמָּוֶת". לא כל חלקי הים שוים בעמקם, כי הים נחלק במזרחו אצל חצי־האי „הַלָּשון" (אל־ליסָן) לחלק צפוני ודרומי. בחלק הצפוני נמצא עומק של 399 מטר (יוצא שקרקעית הים תשכב בעומק כזה 793 מטר תחת פלס־מי הים התיכוני), אולם לדרום „הלשון" נמצאו בו עומקים מעשה מטרים עד מטר אחד. בעברו המזרחי של ים המלח משתפכים בו: ו ד י ז ַ ר ְ ק ָ ה מַ ע ִ י ן, דרומה ממנו נחל ארנון (סיל אל־מוג'יב) ודרומה־מזרחה נ ח ל ה ע ר ב ה (ודי אל־חַסה) ועוד נחלים ווָדים קטנים. במקום השתפכות ודי זרקה מעין ולדרומה נמצאים מעינות־רפואה חמים. אחד המעינות האלה נקרא בפי קדמוננו: ב ע ר ת (= מים בוערים) ואחר נקרא: „מעין טוב" (ובפי היונים: Kallirrhoe).

במקום השתפכות הנחלים האלה אל ים המלח נמצאים צמחים שונים: תמרים, שטים, צפצפות ותפוחי־סדום (צורת הפרי הזה כצורת התפוח, קליפתו דקה מאד ואם תתבקע אז יתפזרו גלעיניו כגרגרי עפר). לעברו המערבי של ים המלח נמצא רק מקום אחד מכשר לישוב, הוא נאת־המדבר של עֵ י ן ־ גֶ ד ִ י, שם גרו בימי הבית השני אסיים ויתפרנסו מגדול גפן, תמרים וצרי. בקצה הדרומי־מזרחי של ים המלח נמצא ה ר ס ד ו ם (30—45 מטר), מכוסה מלח תמיד. אומרים כי פה היה מקומו של לוט ובאחד עמודי־המלח, אשר נמצאים שם לרוב, הושבים להכיר את נציב המלח של אשת לוט.

המשך הבקיע של ים המלח בדרום הוא ה ע ר ב ה, אשר נמשכת ויורדת עד מפרץ א ֵ י ל ַ ת. חלקה הצפוני של הערבה לדרום ים המלח מלא בצות וכעת נקרא: א־סַבְּחַה. מ ִ ע ֹ ו ר א ס ־ ס ָ פ ִ י ה דרימה תתנשא הערבה עד לגובה של 240 מטר (א ר ־ ר ִ י ש ָ ה, אשר עומד בתור מפריד־מים בין ים המלח ובין הים סוף).

סביבות ים המלה אינן מבטיחות הרבה לישוב הקלאי. לעומת זאת יצליחו המקומות האלה ע"י המהצבים השונים, אשר נמצאים בים ועל שפתיו, לתעשיות

עשירות. גם המעינות החמים, אשר נודעו לתהלה בימי קדם, יוכלו לפרנס ישוב גדול. מכשירים חדישים בידים חרוצות היו עוזרים להטיב את נאות־המדבר עד שהיה עוד הפעם „פרים למאכל ועליהם לתרופה". חשיבות מיוחדה ישנה גם לספנות שם, כי הלא ים המלח הוא המקשר את שדה־מואב העשיר ביבול ובתבואה עם ארץ ישראל המערבית הזקוקה לתבואות הללו.

§ 31. הארץ מעבר־הירדן מזרחה בכללה גם היא ארץ הרים ובקעות. אנחנו נחלק אותה ואת הריה על פי חלוקתם העתיקה: א) הגולן, ב) הבשן והחורן, ג) הגלעד, ד) שדה מואב. הגולן הוא חבל־הארץ במערב־צפון בין הר חרמון ובין הירמוך ואפשר להבדיל בו את החלק הצפוני שהוא מלא טרָשים ואת חלקו הדרומי שהוא יותר עמוק. בכל הגולן נמשכים בשתי שורות מקבילות הרי־געש נדעכים ויש ביניהם אשר יתנשא עד לגובה של 1300 מטר. הר־הגעש הצפוני הוא זה אשר בלועו נמצאה ברֵכַת רָן, היא ברכת פִּיָלֵי, אשר ספרו בימי קדם, כי מחילה נמשכת ממנה אל מערת פַּנְיַס. בחלק הדרומי של הגולן נמצאות שכבות הבזלת והאדמה פוריה שם. בצפון־מזרח לים כנרת משתרעת בקעה, היא בקעת אל־אבטיחה. לעברו המזרחי של הגולן נמשך הנחל ודי־ר־רוקד הנופל בירמוך. כך משתפך אל הנהר הזה גם הוָדי אל עַלָן ווָדים אחרים אשר כלם יַרבו באמצעת הירמוך את מימי הירדן.

§ 32. הבשן והחורן הם ארצות הלַבָּה הפוריה והן נמשכות ממזרח הגולן עד מדבר ערב מזרחה ובדרום עד ערבת אל־חמָד. ההרים הולכים ומתגבהים מזרחה שם עד שבמזרח יגיעו עד ל־1800 מטר. פה נוכל להבחין בין החלקים האלה: א) א־נֻקרה (=הבשן) וטַרכונה (מלה יונית והוראתה: „ארץ עַזָה"), ב) אל־לֶגָה (ר"ל „המקלט", כי לבין הריו נמלטו גדודי הצבא מפני השודדים הרבים אשר חיו וחיים גם היום בחבל־ארץ זה), ג) גבל הורן או גבל דרוז, אשר נקרא בתנ"ך: צלמון (=הר שחור). המקומות אשר בהם נמצאות שכבות הלַבָּה־בזלת הם פוריים מאד עד שכנו את החורן: „ממְגורת (אוצר תבואה) סוריה".

§ 33. ארץ ההרים שבין הירמוך והיבוק נקראת הגלעד הצפוני והריה: הרי הגלעד. השיא הכי גביה שבהם (בצפון) הוא אצל בית־רָס (589 מטר) ובדרום: אם־א־דרג (1261 מטר). מן הנחלים שם כדאי להזכיר

הודים: יָבִּיס (=יָבֵשׁ)׳ עגלון׳ אר־רגיב׳ לְרכסי ההרים לדרום: היבוק קוראים: גלעד הדרומי׳ היבוק נמשך בין נקרות הרים המתנשאים עד 1000 מטר. השיא הכי גבוה שביניהם הוא נֶבִּי אושע (1096 מטר) אצל העיר אס־סַלְט. על אחד ההרים אשר אצל העיר הזאת היו משיאין משואות להודעת קדוש החדש („הרי גדור" — השוה השם: נבי גדור לדרום אס־סלט).

מבין הוָדים אשר בחלק הזה כדאי להזכיר: ודי שַׁעֶב (ו׳ נמרין)׳ אשר נשפך אל הירדן ואת ודי אצ־ציר (ו׳ כפרין).

§ 34 החלק הצפוני של שדה מואב נקרא במקרא הר העֲבָרים והפסגה והיום יקרא: אל־בלקה. הכי גבוה שבין השיאים שם הוא הר נבו (810 מטר)׳ אשר ממנו ראה משה את הארץ ממזרח עד ים ומצפון עד דרום. למערב־דרום הר נבו סמוך לים־המלח מתנשאים הרי מָכוֹר (730 מטר)׳ גם מהם היו משיאים משואות בזמן הבית השני. בין הרי אל־כורא לצפון הארנון נמצא הר הברזל׳ אשר נזכר במשנה וגם אצל יוספוס. אדמת ההרים האלה מעורבת בבזלת ובברזל. על הר הברזל צמחו מיני דקל׳ אשר קראו אותם בשם: „צְנֵי הר הברזל". לדרום הארנון משתרע שדה מואב במובן המצומצם ונקרא היום: אל־כַּרַךְ. השיא הכי גבוה שם הוא אצל קיר מואב (= אל־כַּרַךְ = המצבר׳ 1160 מטר). הגבול הדרומי הוא ודי ל־חסה׳ אשר חלקו העליון נקרא — לפי הנראה — במקרא: נחל זֶרֶד וחלקו התחתון: נחל הערבה. מעבר לנחל זה משתרע חבל־ארץ׳ אשר קוראים לו: א־גִּבָל (= גְּבָל׳ גבלא או גְבְלֵינֵי)׳ אבל זה נחשב כבר אל ארץ אדום או הר שעיר. כל זמן שהיתה ממשלה׳ אשר לא נתנה לגדודי השודדים ממדבר ערב להתפרץ ולהרוס כל עבודה ישובית ותרבותית׳ היה עבר הירדן ארץ פוריה ורבת־התושבים ורק מן הזמן אשר לא מצאו הנודדים הפראים׳ שונאי כל תרבות אנושית׳ מעצורים ויחדרו אל הארץ המבורכת הזאת׳ ירדה פלאים ותהי לחצי־מדבר.

ה.

חבור הדרכים.

§ 35. כבכל העולם׳ יבחר גם העולם הנוסע ממקום למקום בא״י להשתמש ברכבת. אולם מסלות ברזל נמצאו בארצנו עפ״י הרוב רק מעשרית בשנים

האחרונות, וביחוד מעת אשר הארץ נכנסה תחת ממשלת הבריטים. לפני זה, ומכל שכן בימי קדם, הלכו בכבישים אשר מצאו אבותנו בבואם אל הארץ ואשר נבנו על ידיהם ועל ידי הרומיים שאחריהם. מסלות הברזל הנמצאות האידנא בארץ הן:

א) מקנטרה שעל גבול ארץ מצרים (על חוף תעלת סואס) מסלה ארכה הנמשכת על יד הים התיכוני עד לוד ומשם לחיפה: ב) מחיפה צפונה עד עכו: ג) מחיפה מזרחה דרך עמק יזרעאל בעבירת הירדן אצל „גשר המהבר" אשר לדרום הירמוך, משם עד העבר הדרומי של ים כנרת ומשם עד אדרעי אשר בעבר הירדן: שם תתקשר את המסלה ההדגזית (הֶגָּז), אשר תלך מדמשק עד למֶכָּה: ד) מחיפה דרומה עד לוד: מתחנת טול כַּרְם תמשך מסלה ה) דרך שכם-גנין-עפולה ועל ידה תתחבר מסלה זו במערב א"י עם המסלה חיפה-אדרעי הנ"ל: ו) מעפולה יורדת מסלת הברזל דרומה דרך שכם ירושלימה ומוָדי אצ-צרור עד באר שבע והמסלה הזאת עתידה להשתלם ולהקשר עם מסלת קנטרה-חיפה הנ"ל: ז) מיפו דרך לוד ורמלה לירושלים. צפונה מא"י הולכת מסה"ב מבירות לדמשק ומשם עד חלב (ארם צובה) ושם תתקשר עם המסלה הבגדדית. חוץ מהנ"ל נמצאות עוד המסלות: בֶּלֶד אל-שיך-עכו, טול כרם-מרה, גֻלֶמֶה-חדרה, רס אל-עין – פתח תקוה ועוד מסלות קטנות עם פסים צרים. לשמחתנו נשמע כבר ע"ד יזמות ותכניות גדולות לבנין מסלות-ברזל חדשות וחשובות בארץ גופה, ממנה לארם נהרים, בעבר הירדן ועוד. ואם תתגשמנה התקוות שהננו תולים בחשמל הארץ לארכה ולרחבה, אז הלא יקבל גם קשור-המסלות שבה צורה אחרת לגמרי, כי במקום הרכבות, אשר תדרשנה הרבה פחמי-אבן ושאר חמרי-הסקה, אשר בהם עניה הארץ לע"ע, תעבורנה חשמליות בארץ והנסיעה תוקל ותוזל בהרבה.

§ 36. חוץ מבמסלות-ברזל משתמשים גם היום בכבישים, אשר נבנו מכבר או בזמננו. רובם נבנו בעקרם, כאמור, עוד בימים קדמונים ורק נהרסו בימי חרבן הארץ עד שנבנו כעת מחדש. הכרת הדרכים מועילה לנו לא לצרך תיור לבד, אלא גם מפני שהאנשים מבכרים לבנות את מקומות ישוביהם (ערים וכפרים) על יד דרכים סלולות. ואם נחפץ ללמוד להכיר את המקומות, עלינו, אפוא, להכיר מראש את הדרכים.

הדרך הכי ידועה היא „דרך ארץ פלשתים", העולה ממצרים על שפת הים עד הגבול הצפוני של הארץ. התחנות הכי חשובות שעל הדרך הזה הן: התחנה

הראשונה בא״י אצל רָפִיחַ, אח״כ עַזָּה, אשקלון, אשדוד, יבנה, יפו, קסרי (עיר עתיקה, שם עמד עוד בימי הפיניקים ״מגדל שד״ או ״סטרטין״ ובימי הורדוס המלך היתה לכרך גדול ומפואר והיתה למקום מושב נציבי רומה, כעת היא חרבה ורק שרידי עמודים מראים את מקומה), דאר (דור: גם היא עיר קדומה והיא היום חרבה) שקמונה וחיפה, עכו, כזיב, צור, צרפת, צידון, בירות (שלשת האחרונות אינן נחשבות עוד לא״י). מסלה אחת הולכת מעזה מזרחה לבאר שבע, ודרך אחרת חֶברונה, משם עד בית צור, בית לחם – ירושלימה. מיפו תעלה מסלה ללוד ושם יש פרשת דרכים: האחד הולך על יד מסלת־הברזל: יפו – ירושלים והשני על יד בית חורון ירושלימה. גם לצפון א״י הולך דרך אחד מיפו על יד המושבה פתח תקוה – קָקון – כַּרְכּור. מירושלים צפונה הולך דרך שְׁכֶם (נַבְּלוּס) – עין גנים אל הגליל. גם מהיפה ומעכו נמשכים דרכים מזרחה אל הגליל התחתון והעליון. מירושלים מזרחה ילך כביש אל יריחו ומשם צפונה סמוך לבקעת הירדן דרך בית־שאן הגלילה: שם נמשך הדרך על שפת ים כנרת עד כפר נחום. שם יתאחד עם הדרך העתיקה אשר לה קרא הנביא: ״דרך הים״ (ובימי הצלבנים: via maris), אשר נקודת מוצאה מדמשק, ומשם נמשכת באלכסון עד הגליל. שם תעבור את הירדן אצל ״גשר בנות יעקב״ לדרום ים סובכו (אצל יסוד המעלה) ונמשכת עד הים התיכוני. בין הלבנון ומול הלבנון (״בקעת הלבנון״) הולך דרך ״לבא חמת״ (ר״ל: אל העיר חמת = Epiphania שעל גדות הנהר אורונטֶס). משפתו המערבית של ים כנרת הולך דרך עתיק בעמק יזרעאל על יד דותן ומשם יתחבר עם הדרך אשר הולך על שפת הים מצרימה.

§ 38. חוץ ״מדרך הים״ הנ״ל יש עוד דרכים המקשרים את עבר הירדן (המזרחי) עם מערב א״י. כך למשל הולך דרך אחד משפתו הדרומית של ים כנרת על יד ערים עתיקות (כפר חרוב־ אפֵק־ נוֹב־ הצפיה) לצפון־מזרח עד דמשק. דרך אחר הולך על יד העיר גֶּדֶר מזרחה ושם מתחבר עם המסלה הגדולה אשר נמשכת מדמשק דרומה על יד מקומות קדומים (Aere – נָוֶה – עשתרות קרנים ועוד). לדרך הזה קוראים הערבים ״דרך עולי רגל״ (דַּרב אל־חָג) על שם שבו עולים למֶכָּה, עיר קדשם. הדרך הזה נמשך בעבר הירדן דרומה בקו מקביל עם מסלת־הברזל המֶכָּאית, דרך מקביל להנזכר הוא זה אשר עולה מדרום – ממפרץ עקבה צפונה – על יד הערים העתיקות: קיר

מ ו א ב – ר ב ת מ ו א ב – מ י ד ב א – ח ש ב ו ן עד ר ב ת ע מ ו ן· ומשם יש לו התקשרות עם דרכים אחרים ההולכים לצפון עבר הירדן·

מובן מאליו· כי התאור הנ״ל של הדרכים בא״י לא יוכל להיות שלם ומסוים מאחרי שגם עכשיו הולכים ונעשים כבישים חדשים· עפ״י רוב על ידי הלוצינו· ובמדה שתכנס תרבות חדשה ומשטר מתוקן אל הארץ· באותה המדה יתרבו ויתיקנו הדרכים והכבישים שבה· כי מצב קשורי הנסיעה הוא קנה־המדה למצב התרבותי של כל מדינה·

החלק הפרטי.

הערים והכפרים.

א) ירושלים.

§ 39. ירושלים – אצל הערבים: אל קֻדְס (= [העיר] הקדושה) – משתערת על אחת הרמות, שהיא השלוחה הקיצונית של הרי יהודה מהעבר הצפוני־מזרחי מול דרום־מזרח. הרמה הזאת נחלקה בימי קדם על ידי עמקים לגבעות שונות (עליהן ידובר להלן), אך היום אי־אפשר כמעט להבדילן מפני שהעמקים המבדילים ביניהן נסתמו לרגלי החרבנות השונים, אשר עברו על העיר העתיקה רבת הפגעים הזאת, בעפר ואבנים. הרמה – ר"ל מקום ירושלים – מוקפת עֲמָקים עֲמֻקים וזקופים מכל צד, חוץ מבעבר הצפוני. העמקים מתחילים במרחק מהלך רבע שעה מהעיר לצפון ולדרום דרך יפו אצל פרשת המים ומפרידים את העיר מההרים הסובבים אותה במערב, בדרום ובמזרח.

§ 40. העמק אשר למערב ולדרום העיר נקרא במקרא גֵיא־בֶן (או "בְנֵי") הנום, או בקצור "הַגַּיְא", העמק למזרח הוא נחל קדרון. שני העמקים הנ"ל מתהברים בדרום־מזרח ירושלים לנחל אחד, הנמשך עד ים המלח ונקרא: וָדִי־נַר. לעבר המזרחי – נבדל מן העיר ע"י הקדרון – מתרומם הר הזֵתים, אשר עליו עולים ב"מעלי הזיתים", ההר הזה נקרא גם "הר המשחית", והשם הזה נתהוה אולי מהשם השגור במשנה: הר המשחה. במהלך חצי שעה (2^1_2 ק"מ) לצפון העיר מתנשא הר צופים, אשר משם אנו "צופים" אל העיר בראשונה בבואנו ירושלימה מצפון. יוספוס קורא

להר הזה בשם: „סקופוס“, אשר הוראתו כמו „צופים“. שמותיהם הקדמים של יתר ההרים בסביבות ירושלים לא נודעו לנו.

§ 41. הרמה שבין גי־הנום והקדרון נחלקה בימי קדם — כאמור — על ידי עמקים לגבעות בודדות. עמק אחד נמשך מצפון־מזרח עד להר־הבית (ראה להלן), עקבות עמק אחר מצאו לצפון עין־גיחון (ראה לקמן). עמק שלישי, והוא הכי נכָּר עד היום, נמשך משער דמשק בצפון ויורד בקו מקביל אל הקדרון דרומה ושם יבדיל בין החלק המזרחי והמערבי של העיר — ונקרא אצל יוספוס „טירופיון“, ר״ל „עמק של עושי גבינה“, ואולי הוא העמק הנקרא בעברית: „גיא האשפות“. באמצע העמק הזה יִפָּרד ממנו עמק אחר למערב, אשר יבדיל בין שני חלקי העיר המערבית.

§ 42. ירושלים אינה עשירה במעינות. הגִּחוֹן, הוא המעין אשר יִקָרא היום: עין אֻם א־דרג (= „עין המדרגות“ או „המעלות“), נובע בדרום־מזרח העיר. המלך חזקיה משך את מי הגחון דרך הַנִּקְבָּה, אשר חצבו בהר ציון (ראה להלן), אל עיר דָּוִד. סוף הנקבה הוא עין או בְּרֵכַת שִׁלֹחַ (כעת: סִלְוָן). לצדה הדרומי של הנקבה מצאו לפני ארבעים שנה כתֹבֶת עתיקה מימי חזקיה, אשר מספרת על חפירת „הנקבה“ מ„המוֹצָא“ אל „הַבְּרֵכָה“. גם בזמן מְאֻחר (בימי הכהן הגדול שמעון בן יוחנן ובימי המלך אגריפס) העמיקו והרחיבו את המעין או הברֵכה, כי היא הברכה הכי חשובה בכל סביבות העיר. במקום התחברות נחל קדרון וגיא בן־הנום יש מעין שאינו פוסק, הוא עין רוגל (בפי הערביים: „בִּיר איוֹב“) ובזמן הבית השני נקרא: „עין קַצְּרָא“ (= עין הכובסים).

§ 43. חוץ מהמעינות הנ״ל היו גם ברֵכות למקוה מי גשמים, אשר משמשות גם היום לצורך זה. החשובות שבהן הן: ברכת בי־זיתא צפונה להר הבית, הברכה הכפולה בצפון הבירה (ראה להלן), ברכת חזקיה (או ברכת המגדלים) סמוך לשער יפו, ברכת מַמִילָא למערב העיר בהתחלת גי בן־הנום והיא תזין במים את ב׳ חזקיה, ברכת השלטָן לעבר דרום־מערב של הגיא. שתי תעלות עתיקות — האחת אולי עוד מימי שלמה המלך — הובילו הרבה מים מהברכות הגדולות אשר אצל הכפר אַרְטָס מדרום לבית לחם. שם נקוו המים מעין עיטם והם הספיקו את צרכי תושבי העיר במים גם בימי מצור.

התעלות האלו, אשר שרידיהן נראים עד היום, נהרסו ותושבי ירושלים הוכרחו להסתפק במשך מאות בשנים האחרונות במי הגשמים אשר נקוו בברכות ובבורות וכך קרה להם לפעמים שסבלו מחוסר מים. המשטר הבריטי מהר להכניס תקונים בהספקת המים. המים מובאים עכשיו ממעין ערוב וממעינות שבבָדי ביאַר (לדרום ולמערב בית לחם) דרך שְרַבְרוֹב וצנורות ברזל ירושלימה.

§ 44. המקום שעליו עומדת העיר ירושלים — מקום גבוה של סלעים מוקפים גאיות כמעט מכל העברים וסמוך למעינות — נבחר בימים קדמונים כבר, עוד טרם בֹּא בני־ישראל לארץ, למקום ישוב המכשר למבצר חזק ולמרכז כל המדינה. כך נמצא שם עיר, אשר נזכרה ב„אגרות תל עמרנא" (מבערך 1400 שנה לפני ספירת הנוצרים) בשם אורֻשַלִם, נציבו של מלך מצרים ישב בה ומשם שלח מכתבים כתובים בכתב־היתדות אל פרעה. בזמן כניסת בני ישראל אל ארץ כנען היתה העיר בידי היבוסים, אשר קראו את העיר בשם יְבוּס ואת מִבצר העיר בשם מצודת ציון וחשבו כי אי אפשר לכבוש את העיר מפני חזק מבצרה. מובן כי מבצר הזק כזה נצרך להבנות רק על ראש הר נשגב ומֻקף עמקים, על כן אין ספק בדבר, כי „הציון" הוא ההר הדרומי־מזרחי של ירושלים (644 מ.), אשר היה בזמן קדום מוקף נקרות עמוקות מכל ארבעת עבריו ובקרבתו נובע עין גיחון, אשר מימיו הובלו לא רק מימי חזקיה, כי אם עוד מזמן קדום לזמנו, דרך נקבות אל תוך המבצר וכאשר תעידנה על זה גם החפירות אשר נעשו לפני איזו שנים בסביבה ההיא. היוצא, ש„ציון" הוא ההר הדרומי־מזרחי של ירושלים ולא המערבי, אשר חשבוהו בימי הבינים ומצינים אותו בטעות לפעמים גם היום להר ציון.

§ 45. כאשר באו בני ישראל אל הארץ בימי יהושע לא כבשו את ירושלים ואף לזמן קצר היתה, לפי הנראה, בידם, ורק בידי דוד המלך עלתה לכבוש אחרי מלחמה קשה את המצודה. הוא בנה על מקום המצודה את עיר דוד והיבוסים נסוגו אחור אל החלק המערבי של העיר, אשר נקרא בתנ"ך: „כֶּתֶף היבוסי". המלך דוד בנה את עירו וישכללה ויפארה ע"י בנאים פיניקיים, אשר בנו גם את ה„בְּרֵכָה הָעֲשׂוּיָה" ב„עיר דוד" היו גם „קברות בית דוד", אשר בהם נקברו כל מלכי בית דוד עד אחז והקברים האלה היו ידועים עוד בזמן הבית השני. רק הקברים האלה וקברה של חולדה הנביאה (או של בניה) נמצאו בתוך העיר, כי יתר תושבי העיר קברו את מתיהם מחוץ לעיר, ומחילה ירדה מהקברים האלה אל

נחל קדרון. את מקומות הקברים הנ"ל לא הצליחו למצוא עד היום. בימי דוד המלך נעשה "המלוא", ואולי היה זה מלוי עמק על ידי עפר בכדי לבנות עליו בתים.

§ 46. לתקופה חשובה בקורות בנין העיר יחשבו ימי מלוכתו של שלמה. הוא בנה חומה מסביב לעיר. הוא בנה גם את בית־המלך המפואר, אשר עמד למעלה מעיר דוד והיה מוקף חומה מיוחדה. בבית המלך היו "בית יער הלבנון", "אולם העמודים", "אולם הכסא" או "אולם המשפט" ובית למלך וגם למלכה. מעל בית המלך עמד "בית ה'" על הר המוריה וגם הוא היה מוקף אותה החומה שהקיפה את בית המלך. מחומות שלמה סביב לעיר לא נשארו אלא שרידים מעטים, אבל גם מהם נוכל להכיר, כי לצד צפון לא נתפשטה העיר באותו ההקף אשר נמצאת בו היום, לעומת זאת הקיפה החומה את העיר בדרום עד גיא בן־הנום, ו"ברכת המלך" (היא ברכת השלוח) נמצאה בתוך עיר דוד. שערים אחדים נבנו בתוך חומות העיר, ואלה אשר שמותיהם ידועים, הם: שער הפנה, ש' אפרים, ש' בנימן, ש' התָוֶך, כלם בחומה הצפונית; שער הגיא לדרום גיא בן־הנום; שער האשפות, ש' החרסית, ש' בין החומותים (אשר נקרא בזמן מאחר: ש' העין), ש' המים, אך מקומות השערים האלה נעלמו מאתנו עפ"י הרוב ואולי רק חפירות מדעיות תגלנה את מקומותיהם.

§ 47. גם המלכים, אשר מלכו אחרי שלמה, בנו בעיר, ובפרט עשו תקונים בחומותיה. ככה יודעים אנחנו מבנין "העֹפֶל", אשר עמד למזרח העיר על יד נחל קדרון. "העופל" או "קרן העופל" היה מגדל גבוה בתוך החומה ובזמן הבית השני נקרא רבע העיר אשר בקרבתו: "עוֹפְלָא". תושבי העיר נתרבו במשך ימי מלכי יהודה כל כך, עד שהצרכו להרחיב את גבולה ולבנות בפאתה הצפונית והצפונית־מזרחית רבע חדש אשר נקרא "הַמִּשְׁנֶה". חלק אחד של המשנה יכֻנה בשם "הַמַּכְתֵּשׁ", ואין ספק שמקומו היה על יד נחל טירופיון. החומה החדשה אשר הקיפה את המשנה נבנתה ע"י חזקיה המלך. גם בחומה הזאת היו שערים (שער הישָׁנה, ש' הדָּגים, ש' הצאן, ש' הַמַּטָּרָה, ש' הסוסים) ועליה התנשאו המגדלים: המֵאָה, חֲנַנְאֵל, התַּנּוּרים. בעת הרבן ירושלים ע"י הכשדים (587/6 לפני כה"נ) נשרפו בית ה' ובית המלך וכל בתי העיר וגם החומות נותצו ובזמן שיבת העולים מצאו במקום עיר מפוארה רק ערמת חרבות.

§ 48. השבים בנו מזבח על מקום המקדש ורק אחרי עשרים שנה נבנה המקדש השני בכדה יותר קטנה ממקדש שלמה. העיר בעצמה נבנתה מחָדש ע"י נחמיה, פחת יהודה (נציבו של מלך פרס), הוא בנה במשך חמשים ושנים יום

את כל החומה מסביב וגם „בִּירָה אשר לבית", ר"ל מבצר בכדי להגן על בית ה' מפני אויבי יהודה, שהיו מרובים בימים ההם. ה„בירה" נזכרת גם בזמן מאֻחר בתור מגדל על הר הבית. מהתקופה שאחרי נחמיה — תקופת הפרסים והיונים־ נשארו לנו רק הודעות בודדות.

כך נשמע מפי כותב המשלים בן־סירא, כי שמעון בן יוחנן הכהן פקד הבית, חזק ההיכל, כרה מקוה אשיח, בנה קיר וחזק העיר מִצר. בימי הנשיאים החשמונאים עמד על מקום „עיר דוד" מבצר חזק אשר קראוהו בשפה הסורית „חַקְרָא" (ביונית: „אקרא") והחשמונאים הצטרכו ללחום הרבה נגד הצר הנוגש עד שהצליחו לכבוש את המבצר הזה.

§ 49. המקורות ההסתוריים מודיעים לנו הרבה ע"א בניני המלך הירודס (משנת 37 עד 4 לפני סה"נ) ועל פי תאורי ההסתוריון יוספוס נוכל לצַיֵּר לנו את תַּרְשִׁים העיר במאה האחרונה שלפני החרבן באופן כזה: ירושלים נחלקה בעת ההיא לחלקים האלה: א) „שוק העליון" היא העיר העתיקה (חוץ מעיר דוד); ב) „שוק התחתון", הוא מקום „עיר דוד" או „החקרא" למזרח ה„שוק העליון" ונבדל ממנו ע"י נחל טירופיון; ג) „בית המקדש" על „הר הבית" [המקדש נבנה ע"י הירודס בפאר והדור גדול עם אִסְטַבָאוֹת (סְטָיוֹת) עד שאמרו: מי שלא ראה את בנין הירודס, לא ראה בנין יפה מימיו]; ד) לצפון השוק העליון והתחתון ולמערב הר הבית היה פַּרְוָר ירושלים, מֻקף חומת נחמיה; ה) העיר החדשה לצפון המקדש והפרור (חלקה המזרחי נקרא אצל יוספוס: „בֵּיזֵיתָא" והוא מבאר את הוראת השם הזה במלים: „עיר חדשה", אולם לפי משמעות השם תהיה הוראתו „בית־זֵיתָיָא" ר"ל „מקום הזיתים"). בנין חומת העיר החדשה נתחל ע"י המלך אגריפס הראשון, אבל לא הספיקו לגמרו עד ארבע שנים לפני החרבן. מבניני הירודס כדאי להזכיר עוד: את המבצר „אַנְטוֹנְיָא" בצפון־מערב הר הבית, את ארמון המלך במערב־צפון העיר העתיקה. ארמון המלך היה מֻקף חומה מיוחדת ולצד הצפוני נבצרה החומה ע"י שלשה מגדלים יפים וחזקים מאד (מגדל־הפיקוס, פַּסָאל, מרים) ואחד מהם מתנוסס עד היום על יד שער יפו ולו קוראים בטעות „מגדל דוד". הירודס בנה גם תיאטרון, אשר שרידיו נמצאו סמוך לביר־איוב, הוא בנה גם „בית ריסא דמלכא" או „האִסְטַדיון". מבניני העיר נזכיר עוד: את ארמון המלכים מבית חשמונאי בשוק העליון ומזרחה לו את ה„קסיסטוס" (זה היה, כנראה, רחוב גדולה מרוצפה אבני גזית) וסמוך לו בית־המועצה וה„אַרְכִיוֹן", אשר בו ישבה

הסנהדרין (בית־דין הגדול). האֻלָם, אשר בו ישב בית־הדין, נקרא "לשכת הגזית" (כלומר הלשכה אשר אצל הגזית = קסיסטוס) והיה לו פתח גם מהר הבית. ירושלים היתה בכלל משוכללה ויפה עד למאד במאה האחרונה לעמדה. רחובותיה היו רחבות, נקיות ומרוצפות אבני שַיִש ובתים וארמנות נהדרים רבים. בתוכם ארמון המלכה הֶלֵינֵי מחַדְיַב, אשר נתגירה ונתישבה יחד עם בני ביתה בירושלים, נמצאו בה. גם הרבה בתי־כנסת, בתי־מדרש ובתי־ספר נמצאו בזמן ההוא בעיר הקדושה, אשר אליה נהרו מכל אפסי תבל לא יהודֵי הגולה לבד, כי אם גם נָכרים וגרים אשר שמעו את שם ה' ותורתו ועבודתו הטהורה בבית המקדש. "גנת וְרָדים" היתה בצפון־מערב העיר, ובסביבתה היו כרמים יפים, אשר בהם שחקו נערי ונערות יהושלים, ואת הר הזיתים פארו עצי הזית הרבים. וכל היופי וכל הפאר הזה נחרב והיה כלא היה ע"י הרבן ירושלים ביד טיטוס (70 לסה"נ).

§ 50. ירושלים נשארה חרבה עד ימי מלוכת הדרינוס, אולם גם תחת שלטונו לא נבנתה העיר העתיקה על תלה, אבל נבנתה במקומה עיר רומית חדשה בשם Aelia Capitolina (על שם הקיסר Aelius Hadrianus ועל שם האליל Jupiter Capitolinus) אחרי שעקר כמעט כל זכר של ירושלים העתיקה ויעביר מחרשה מסביב לה. ליהודים נאסרה הישיבה בעיר ורק פעם בשנה — בתשעה באב — יכלו לעלות שמה לבכות מול חרבות העיר והמקדש. החומה החדשה עברה בעברה הדרומי לצפון החומה העתיקה ועל ידי זה נצטמצם שטח העיר. החומות המדוברות מקבילות עפ"י רוב אל החומה אשר תקיף את ירושלים היום. הקיסר יולינוס רצה לבנות את בית המקדש (בשנת 292), אך לא עלתה בידו מפני שבינתים מת בלא עתו. בכל משך ימי הבינים היתה ירושלים למקום מלחמות וכבושים שונים. הבִּיצַנְצִים, הפרסים והערבים נלחמו בה ובעדה עד שנכבשה בידי הערבים ויתבצרו בה (בשנת 637) והכליף עבד אל־מליך בנה על הר־הבית את המסגד המפואר אל־צַכְרָה (= כפת אבן, יען כי נבנה סביב ל"אבן שְתִיָּה", מקום קדש הקדשים). אחרי מֶכָּה המקום הכי קדוש למושלמים. הבנין הוא של שמונה צלעות והוא מצטין הן בכללו והן בפרטיו: ביחוד הכתלים והחלונות, בתור בנין אָמנותי.

סמוך לכבוש העיר ע"י המושלמים התישבו בה היהודים, וכאשר תעידנה ע"ז אילו כתובות עתיקות. במאה העשירית והאחת עשרה היתה בירושלים ישיבה גדולה של גאוני ארץ ישראל (קראוה גם סנהדרין גדולה), אשר נתבטלה בעת

כביע העיר ע״י הסלגוקים. במשך ימי קיום הגאונות הארץ־ישראלית הביטו בהרבה ארצות הגולה (בפרט במצרים ובאשכנז) אל ירושלים כאל מקום מרכז התורה והיהדות. הרבה צרות מצאו את ירושלים ואת תושביה העברים בימי הצלבנים. אשר כבשו את העיר בשנת 1099 וישרפו את היהודים ואת הקראים חיים. מני אז והלאה בכל משך ימי הבינים (משנת 1187 נמצאה העיר עוד הפעם תחת שלטון הערבים ומשנת 1591 תחת שלטון האוזמנים) ישבו יהודים בעיר הקדושה רק במספר מצומצם ורק מזמן לזמן באו יחידי סגולה לתַנּוֹת על חרבותיה (ר׳ יהודה הלוי. הרמב״ם. הנוסעים: ר׳ בנימין מטודילה. ר׳ פתחיה מרֶגנשבורג: רבנים מצרפת ואיטליה. ר׳ יהודה אל חריזי. ר׳ אשתורי פרחי).

מיסד הישוב החדש היה ר׳ משה בן נחמן (הרמב״ן). שבא ירושלימה בשנת 1267 ומצא שם רק שני אחים צַבָּעִים. וע״י מרצו הרב התאספו לאט־לאט אילו אנשים מהסביבה עד שהצליח ליסד שם בית־כנסת ובית־מדרש ללמוד התורה. במאה הי״ג חי בירושלים המדקדק והמתרגם ספרי תנ״ך אחדים לערבית ר׳ תנחום ירושלמי. כפעולות הרמב״ן בשעתו פעל גם הר׳ עובדיה מברטנורא במאה הט״ו להרמת הישוב העברי ולהפצת התורה בירושלים. אחרי גלות ספרד נתרבו התושבים העברים בעיר. כי גולי ספרד רבים נמלטו שמה. גם בתנועות המשיחיות של דוד הראובני ושבתי צבי היה לירושלים ערך חשוב. נפוליון הגדול בלכדו את יפו. אמר לעלות גם ירושלימה. הוא גם הִבטיח להשיב לעמֵנו את ארצו. אך גם הבטחתו זו. כידוע. לא נתקימה. עיקר הישוב החדש התחיל במאה הי״ט. אז התחילו להגר שמה יהודים. עפ״י רוב זקנים. בכדי לבלות שם את ימיהם האחרונים בעבודת ה׳. ולסיועם נוסדו מוסדות החלוקה. אמנם גם צעירים וגברים נתישבו בירושלים עד שמספר התושבים העברים בירושלים בזמן שלפני מלחמת העולם עלה לחמשים אלף נפש בערך. תושבי ירושלים היהודים סבלו בשנות המלחמה נוראות. ביחוד: מרעב וממחלות מדבקות. עפ״י עיקר: מחלת טיפוס הבהרות עד שמספרם נתמעט מאד. בערב הנוכה של שנת תרע״ח נכנסו הבריטים אל העיר. מיום שהפקד נציב עליון מאחינו על ארץ ישראל. נהיתה ירושלים למושב הממשלה עם משרדיה בארץ ישראל וגם למושב מרכז התנועה הציונית והברות ומוסדות שונים. אשר מטרת כלם לבנות את ביתנו הלאמי ולתת את ירושלים לתהלה בארץ.

§ 51. העיר העתיקה עם שוקיה. מבואותיה וכמטאותיה הצרים והעקלקלים משתרעת בריבה בדרום העיר ומקפת חומה גבוה 12 מטר ועליה

שלשים; וארבעה מגדלים ובה שמונה שערים· במערב: שער יפו: בצפון: ש· החדש· ש· דמשק· ש· הירודס: במזרח: ש· האריות· ש· רחמים (סתום): בדרום: ש· האשפות· ש· ציון· על יד שער יפו נפרצה החומה פרצה רחבה· אשר עשו לכבוד ולהלם· שהיה קיסר גרמניה· בשעת בקורו את ירושלים בשנת תרנ״ט ועי״ז נשחת יופי החומה· ברחוב הנמשכת משער יפו למעלה הנקראת רחוב יפו מתרכזת תנועת המסחר והיא כעין מרכז חיי ירושלים: שם נמצאים בתי המסחר הכי חשובים· הבנקים· בתי המלון הגדולים וכו׳· לפני ששים שנה החלה התישבות היהודים מחוץ לחומת העיר העתיקה והשכונה הראשונה מהוץ לחומה – ״משכנות שאננים״ – נבנתה עפ״י הצעת ובעזרת השר משה מונטיפיורי בשנת תר״ך· מני אז ועד היום נבנו כשבעים וארבע שכונות חדשות· שנוסדו ע״י יחידים וע״י חברות שונות· ברובן בצפון· במערב ובדרום־מערב העיר· הכי גדולות והכי חשובות שבהן הן: נחלת שבעה (ע״ש שבעת מיסדיה)· מאה שערים· מחנה יהודה· רחובות (שכונה יפה שנוסדה ע״י יהודים מבוכריה)· אבן ישראל· עזרת ישראל· זכרון משה· ימין משה· מזכרת משה (האחרונות ע״ש השר משה מונטיפיורי)·

העיר המקפת חומה תתחלק לחמשה חלקים האלה:

א) הר־הבית (חרם אש־שריף) עם כפת האבן (ראה למעלה) ועוד מסגדים· אשר עומדים בתוך חצר גדולה ורחבה עם בורות עתיקים המקפת באיזה מקומות עצי ברושים· תחת הר הבית נמשכים מרתפים ענקיים (נקראו: ״אֻרוֹת שלמה״)· כל הר־הבית מוקף חומה (בעיקרה מזמן הורדוס)· הנמשכת ויורדת עד ל־18 מטר מתחת שטח האדמה· בחלקה הדרומי־מערבי של חומת הר־הבית נמצא הכותל המערבי· אשר עליו אמרו חכז״ל שאין השכינה זזה משם ולא יהרס לעולם· ארך הכותל המערבי 28 מ׳· גבהו מעל הקרקע 18 מ׳· אבל מתחת הקרקע הנוכחית יש עוד 19 נדבכי אבן· כי שטח הקרקע עלה במשך מאות השנים ע״י צבירת עפר ואשפה· בין אבני הכותל נמצאות גם כאלו שארכן 4-5 מטרים· חמשת הנדבכים התחתונים הם מתקופת הבית השני· ארבעת האמצעיים הם אולי מימי הדרינוס והנדבכים העליונים הם מזמן ממשלת הערבים· במבוא הבלתי מפולש שלפני הכתל מתאספים אחינו מדי יום ביומו· ביחוד בערבי שבתות· בערב יוה״כ· במועדים ובט׳ באב· להתפלל שם וכל בני העדות השונות הנמצאות בירושלים: אשכנזים נפרדים לעדותיהם· ספרדים· תימנים· מערבים (ממערב: צפון אפריקה)· גורזי׳ים (מקוקז)· פרסים· ביכרים· חלבים (מחלב־ארם ציבה) יתאחדו פה לפני הכתל הזה לאחים בני עם אחד ושומרי תורה אחת·

ב) רבע היהודים לצד הדרומי־מערבי של הר־הבית. בו סמטאות צרות ומלוכלכות ובהן מעלות ומורדות רבים. אור השמש כמעט שלא יחדר לתוכן. בשני צדיהן חנויות קטנות של מכולת. שם נמצאו הרבה בתי תפלה והגדול שבהם הוא הידוע בשם „חורבת ר' יהודה החסיד" (הוא ר"י החסיד שעלה עם עוד עולים חסידים מפולניה בשנת תס"א), או בקצור „החורבה" ו„בתי מחסה" ובתי החולים: „בקור חולים" ו„משגב לדך".

ג) רבע המשלמים לצפון ולצפון־מזרח רבע היהודים ובו הרחוב Via dolorosa (= „דרך היסורים"), אשר בו הובל, לפי מסורת הנוצרים, ישו הנוצרי אל מקום צליבתו.

ד) רבע הנוצרים בחלק הצפוני־מערבי של העיר. בו קבר הנוצרי לפי מסורת הנוצרים, ועליו כנסיה גדולה. הרבע הזה מלא מנזרים וכנסיות של הסיעות הנוצריות השונות.

ה) רבע הארמנים במערב־דרום העיר העתיקה. את הרבעים הנ"ל מקשרים רחובות שהם בצורת שתי וערב. אחד הרחובות האלה ימשך ממערב, משער יפו עד להר הבית ויקרא „רחוב דוד" והשני מצפון, משער דמשק עד לדרום העיר ושמו „רחוב השוק".

§ 52. מחוץ לחומת העיר כדאי לציין: א) בצפון העיר העתיקה יש הרבה מערות וקברים (בתוכם קבר הליני המלכה) ולצפון־מערב: השכונה היפה „רחובות" הנ"ל. ב) במערב נמצאים המלונים, בתי מסחר, מחסנים, בנקים, בית הדואר ועוד. ברבע הזה נמצאת „חצר הרוסים" ובתוכה בנינים מפוארים: שם נמצאו גם בתי־הספר ברובם, הרבה מוסדות של דתות שונות וגם משרדים ורחוב הקונסולים של ממשלות אירופה.

ג) בדרום־מערב העיר על יד דרך בית לחם נמצאה שכונת „ימין משה" הנ"ל ולא רחוק ממנה תחנת הרכבת ובקרבותה שכונה גרמנית: „רפאים". לצפון־מזרח העיר על הר הצופים נמצא מקום־בנין יפה הנועד לבנין מכללה עברית עליו. בט"ו באב תרע"ח הונחה אבן היסוד למכללה בצרוף חגיגה ובנוכחות בא־כח ההסתדרות הציונית והדתות והעדות השונות. דרומה־מזרחה משם מתנשאת המבראה הגרמנית, כעת ארמון הנציב בא"י. קברים מזמן הבית השני נשארו בירושלים והמפורסמים שבהם הם בנחל קדרון: „בית החפשית" — עפ"י האמת קבר של משפחת בית ביתוס למשמר חזיר, וכאשר תעיד הכתובת שעל גבי הקבר: „יד אבשלום": לצפון העיר: „קברות הסנהדרין" ו„קבר שמעון הצדיק". אולם המסורה בענין הקברים האלה היא רופפת מאד.

§ 53. אחרי שלמדנו להכיר את תרשים העיר, עלינו להכיר גם את מוסדותיה החנוכיים, התרבותיים, מוסדות הבריאות וההנהלה המדינית של העיר.

מוסדות החנוך העברים שבירושלים הם: 12 גני ילדים, 10 בתי ספר עממיים (הכי קדום שבהם הוא: ביה"ס על שם האציל שמעון לבית לֶמֶל שנוסד בשנת תרט"ז ע"י המשורר דר. ל. א. פרנקל), 2 בתי־מדרש למורים (האחד של "המזרחי"), גמנסיה לבנים, גמנסיה לבנות, 2 בתי"ס למלאכה, ביה"ס לאמנות "בצלאל", בי"ס לנגינה. כל אלה הנ"ל עומדים תחת הנהלת "ועד החנוך". חוץ מהנ"ל יש עוד 4 מוסדות חנוכיים של חברת כי"ח (= "כל ישראל חברים" = אליאנס) ושנים של החברה "אגדת אחים" האנגלית (ע"ש אֶוֶלינה רוטשילד), אך באלה האחרונים לא גבר עדין שלטון השפה העברית בתור שפת ההוראה. לעמת זאת שולטת שפתנו שלטון בלתי מגבל בכל בתי"ס אשר עומדים תחת השגחת "ועד החנוך" ושלטון חלקי גם באיזו ישיבות ותלמודי־תורה. מוסדות חנוכיים, אשר מקדשים ללמודי קדש, הם: 12 ת"ת, 18 ישיבות. ישנם גם שלשה בתים ליתומים ושנים ליתומות. גם למושלמים ולנוצרים ישנם הרבה בתי־חנוך. נמצאו גם איזה מכונות לחקירת א"י (אנגלי, צרפתי, אמריקני וגרמני) ולפני שנה נוסדה גם חברה עברית למטרה זו. חשיבות מיוחדה יש למדרש הלשון העברית הירושלמי ("ועד הלשון"), אשר תפקידו לחקר בכל מקצעות שפתנו העברית ולהכשירה לשמוש בתור לשון חיה ומדוברת ולשמור על צורתה המיוחדת במבטא ובסגנון. חברת "בעד ירושלים" (Pro Jerusalem) שמה למטרתה לשפר את העיר ולתקנה בשמירה מיוחדה על צורתה העתיקה ועל בניניה העתיקים.

הספריה (ביבליותיקה) הלאומית נוסדה בשנת תרנ"ב והיא מונה כעת 32000 כרכים. על יד הספריה יש אולם־קריאה. גם לנוצרים ישנן ספריות אחדות וגם אסף עתיקות, אשר נתגלו במשך המאה האחרונה בירושלים ובתוכן הרבה ארונות קטנים של מתים, שנמצאו ב"כוכים" הרבים אשר בסביבות העיר, מטבעות ומשקלים. יש עוד בית־נכאת לאמנות ולעתיקות על יד ביה"ס "בצלאל", "בית נכאת פדגוגי", "מוזיום ארץ־ישראלי לחקלאות ולטבע".

כעת מופיעים בא"י שני עתונים יומיים ועוד מכתבי־עת: שבועון, ירחון, דו־ירחון ורבעון ועוד.

מובן מאליו שרשימת המוסדות החנוכיים והתרבותיים הנ"ל לא תשאר שלמה אפילו לזמן קצר, כי בהתרבותו המהירה המקווה של הישוב החדש ירבה "עם הספר" להרבות ולשכלל גם את בתי־ספרו ויתר מוסדותיו התרבותיים והצבוריים.

בירושלים נמצאו מכבר מוסדות שונים לבריאות העם. אלה אשר נוסדו ע״י אחינו הם: בית החולים של רוטשילד, אשר עומד עכשיו תחת מפקחות החברה האמריקנית ״הדסה״ בה״ח: ״בקור חולים״, ״משגב לדך״, ״שערי צדק״ עם מחלקה מיוחדה למחלות מתדבקות. יש בירושלים גם ״תחנת הבריאות״ עם מחלקות שונות ובתוכן מחלקת העינים נגד הגַּרְעֶנֶת, אשר נפרצה מאד בא״י ביחוד בין הערבים. יש גם ״מכון פסטר״ עם מחלקות רבות.

§ 54. הנהלת העיר היא בידי העִירִיָּה הכללית המרכבת מבאי כח הלאומים והדתות השונים. לאחינו העברים יש ״ועד העיר ליהודי ירושלים״ מיוחד. לפני חדשים אחדים נתאספה בפעם הראשונה בירושלים ״אסיפת הנבחרים״ אשר קרואיה נבחרו מרוב תושבי הארץ העברים והיא בחרה מקרבה ״ועד לאומי״. לעניני הדת והמשפט העברי נוסד ״בית־הדין הגדול״ בירושלים. עניני הציוניות מתנהלים כעת ע״י ״ועד הצירים״, אשר מתעסק גם בעניני הישוב וההגירה לארץ בכדי לגשם את הצהרת בלפור (״בית לאומי לעם ישראל בארץ ישראל״) ואת החלטת סַן־רֶמוֹ (א״י בתור בית לאומי עברי תחת חסות בריטניה בתור באת־כח מועצת העמים) ולהוציאן לפיעל.

הנהלת הארץ מתרכזת בידי הנציב העליון והוא וממשלתו מתיעצים עם באי־כח הלאומים והדתים השונים (״מועצת הממשלה״).

הממשלה הכירה ואשרה את שפתנו העברית בתור שפה רשמית והיא מפרסמת את הודעותיה הרשמיות (חוץ מבאנגלית וערבית) גם בעברית. גם אצל מסלת־הברזל, הדואר, המשפט ועוד נכרה שפתנו ותופסת את מקומה.

ב) יהודה ובנימין.

§ 55. בעזבנו את ירושלים, מרכז ולב הארץ, תהיה דרכנו הראשונה למזרח בכביש היורד אל יריחו והירדן. בעברנו את נחל קדרון נראה בצלע ועל ההר מול ירושלים את הכפר הערבי סִלְוָן (= שִׁלֹחַ) עם מערות עתיקות מאד. תושבי הכפר הם גננים וגנותיהם נמצאות בנחל קדרון. על מקום הכפר אט־טור עמד אולי בזמן הבית השני: בית פַּגִי. דרומה ממנו: הכפר אל־עזריה, שנקרא בספרות הנוצרית: בית־עַנְיָה. דרומה־מזרחה נראה הכפר אַבּוּדיס, מקום מושב פלחים. מזרחה מפה ועד ים המלח יושבים רק בֶּדואים. מושכים אנו את דרכנו בכביש ונראה לדרום ראשי הרים ועליהם מנזרים נוצרים,

למשל: דיר דוסי (Theodosius) ולדרום־מזרח: מַר סָבָא, אשר כמריהם מתבודדים מכל העולם החיצוני. הדרך עולה למעלה אֲדֻמִּים. סמוך לְוָדִי אל־קֶלט נתקרב אל ערבת הירדן. לצד מערב עומדת חרבת בית גבר ומשערים שהוא מגדל קיפריס מזמן הירודס. הולכים ומתקרבים אנחנו אל המושבה הקטנה אֶרִיחָה, שהיא על יד מקום העיר החשובה יריחו עיר התמרים. מקום העיר העתיקה הוא צפונה־מערבה מהמושבה הנוכחית בקרוב עֵין־סֻלְטָן. יריחו היתה עוד לפני בא בני ישראל לארץ עיר מלוכה. יהושע כבש את העיר ויחריבה. בימי מלוכת אחאב נבנתה מחדש ע״י היאל מבית אל. בימי אליהו ואלישע ישבו בני הנביאים בסביבותיה. בימי חרבן הבית הראשון נתפש שם צדקיה המלך. שָׁבֵי הגולה התישבו שם. העיר נהרסה בזמן ממשלת הפרסים, אולם בימי החשמונאים נזכרה עוד הפעם. בזמן ממשלת הרומים היתה יריחו לעיר חשובה ולמקום טופרכיה ובניני הירודס פארוה. תושבי העיר נטעו גנות ופרדסים יפים, אשר בהם גדל גם הצרי. אך חשיבות מיוחדה נשארה לתמרים. חכמי ישראל נתאספו כפעם בפעם בזמן שלפני החרבן ואחריו ביריחו. אך מזמן חרבן ביתתר לא נשמע עוד על אדותה. במאה הרביעית נבנתה עיר חדשה על מקום העיר העתיקה ומהאחרונה לא נשארו אלא איזה שרידים. הערבים התישבו שם ובמאה התשיעית נשמע עוד הפעם על יהודים ביריחו, אשר ה„חומש" או ה„ספר" שלהם נזכר הרבה פעמים אצל בעלי המסורת. שרידי הערים, אשר נבנו על מקום יריחו הראשונה, נגלו לפני איזו שנים ע״י חפירות מדעיות.

העיר נַעֲרָן עמדה, כנראה, לצפון־מערב יריחו אצל עֵין דוק. בזמן המלחמה האחרונה נגלתה שם ע״י פִּצָּצָה רצפת־משכית ועליה כתבת, אשר תעיד, כי במקום ההוא עמד בית־כנסת, אשר נבנה ע״י בנימין הפרנס ואנשים נדבי־לב אחרים, אשר היו אולי במאה השניה. על ראש ההר לדרום מפה, הוא ההר שנקרא כעת גֶ׳בֶּל קַרַנְטַל (Quarantania), עמד בימי הבית השני מבצר חזק, אשר נבנה ע״י המלכה שלומית אלכסנדרה, ושמו העתיק שְׁלוֹמִי כשם בונאה. במרחק 2 ק״מ למזרח יריחו נמצא מקום בשם גִ׳לְגוּל, הוא הַגִּלְגָּל, התחנה הראשונה במסעי בני ישראל אחרי עברם את הירדן. שם הראו במאה השניה וגם אחרי כן את שתים עשרה האבנים הגדולות, אשר הקימו אבותינו לזכר הנס שקרה להם בעברם את הירדן. דרומה מפה נמצאה חרבה בשם קַצְר חַגְלַא; שמה מעידה, כי היא בית־חָגְלָה. לדרום משם עומדים בניני אַן־נַבִּי מוּסָא (הנביא

משה), כי במקום הזה מכבדים המושלמים את קבר משה והוגגים שם חגיגה עממית ברב פאר והמולה בכל שנה.

§ 56. דרך אחרת צפונה־מזרחה מירושלים תוליך אותנו ג״כ אל ערבת הירדן. בדרך הזה נפגש במזרח צופים בכפר אל־עִיסַוִיַּא, אשר אפשר להיות, כי על מקומו עמדה העיר לַיִשׁ, אשר נזכרה במסעי סנחריב לירושלים. במסע ההוא נזכרה גם עֲנָתוֹת, הוא הכפר עֲנָתַא על גבעה לצפון אל־עסויה. ענתות נזכרה הרבה פעמים בכתבי הקדש. היא היתה עיר כהנים (גם אביתר גר שם) ובה נולד ירמיה הנביא, אשר גם הוא היה כהן. גם בתחלת זמן הבית השני ישבו שם יהודים. עַלְמוֹן, אשר תקרא היום חרבת עלמית, לצפון ענתות, היתה ג״כ עיר כהנים בזמן הבית הראשון. בשמו של וָדִי פָרַה, הסמוך אל המקומות הנ״ל, נשאר אולי שמו של מקום עתיק: הַפָּרָה וגם שמו של הַפְּרָת, הנזכר בספר ירמיה. אולי היה פה בימי התנאים מושבה יהודית בשם: אֶפְרָת או: פְּרָת. את עַזְמָוֶת, אשר נזכרה בתנ״ך אצל ענתות, חשבו למצא בכפר חִזְמָה (לצפון ענתות), אבל נראה, כי היא אינה עזמות, כי אם חִסְמָה, מקום מולדת אחד התנאים. המשך ודי פרה הוא וָדִי אל־קֶלט, נחל עשיר במים. ממנו משכו מים בתעלות, אשר שרידיהן נראים עד היום, ליריחו. שרידי תעלות עתיקות נראים גם לצפון יריחו אצל וָדִי אל־אוֹגַא, אשר על ידיהן הספיקו אולי מים למִבצר אַרְכֶילַיִס בערבת הירדן.

§ 57. עכשיו נעֲבֹר צפונה מירושלים על הר־הצופים, ואחרי כן אצל ־ע פ ת לשמאל הדרך. פה נמצאות בצלע הגבעה מערות ובהן כוכי מתים רבים. לפני איזו שנים הוציאו מהם הרבה ארונות קטנים עם כתובות עבריות, יוניות ותַדמֻרִיות, כלן מזמן הבית השני. עוד מעט צפונה לימין הדרך עומד תל־אל־פוּל. במקום הזה עמדה גִבְעַת שאול, אשר נקראה גם ״הגבעה״ ו״גבע בנימין״, אולם עוד מקום אחר היה בארץ־בנימין שנקרא ג״כ ״גבע־בנימין״ והוא היה צפונה־מזרחה מפה — כעת: גֶבַע. תל־אל־פוּל היה המקום שקרה בו המקרה עם ״פלגש בגבעה״ והיה גם מקום מושב שאול המלך. פה עברו צבאות אשור בדרכם נגד ירושלים. בזמן הבית השני היה עוד מקום ישוב. אך במאה הרביעית נהרב כבר. מעט צפונה, לשמאל הדרך, נפגש בחרבת עַדָשָׁה, הוא אולי חזית נצחונות יהודה המכבי על נקנור, שר הצבא הסורי. רָמָה, צפונה מפה, מקום מבצר בין יהודה ואפרים, הנה אספו את השבוים אחרי חרבן הבית הראשון ויוליכום בבלה. שבי הגולה נתישבו שוב במקום הזה. כתובות שעל גבי

ארונות מעידות, כי גם בסוף זמן הבית השני גרו יהודים פה. עֲטָרָה, לצפון־מערב רמה, נזכרה בספר יהושע בשם עֲטָרוֹת או עטרות אדר. קַלַנְדִיָא, הסמוכה הֵנה, כעת מקום קבוצת פועלים עברים המתעסקים ביִעור המקום. ובאמת היו גנות ופרדסים, אשר רשמיהם נכרים גם היום. בסביבה זו גם אחרי חרבן הבית השני. בכפר הנ"ל נמצאים בורות, בְרכות ומערות עתיקות. גם כפר עַקב, לימין הדרך, מקום קדום הוא ונזכר בתלמוד בשם כפר עקביה. מול "גבע־בנימין" הצפוני הנ"ל נמצא המקום מִכְמָשׂ, אשר נזכר במלחמת יונתן בן שאול עם הפלשתים. גם בזמן הבית השני ישבו יהודים שם והחִטִּי "מכמס" (כך נקרא גם היום) היו המשֻׁבחות שבכל א"י. לצפון רמה על יד הדרך נמצא הכפר הערבי אל־בִּירֶא, אולי מקום העיר בְּאֵרוֹת, אחת מ"ערי הגבעונים" בזמן יהושע. בלכתנו מפה בדרך צפונה מזרחה נפגש בכפר בֵּיתִין, הוא בית־אל, מקום מקדש עוד מימי האבות, אשר נקרא מקדם לוּז. פה עמד מקדש או מזבח לפני ובכל זמן הבית הראשון. פה העמידו מלכי ישראל את עגל הזהב והִנה שלח מלך אשור את הכהן לַלמד את הכותים תורת ישראל. גם בזמן בית שני ואחרי כן גרו שם יהודים שהתעסקו בעבודת האדמה. קרוב לבית אל היה בית אָוֶן, אולם הנביא הושע הֵסב את שם "בית אל" ל"בית אָוֶן" (ר"ל מקום האליל, שאין בו ממש). לא רחוק מבית אל נמצאה העיר הקדומה הָעַי (עם ה' הידיעה, ואולי היא עַוִּם, ונקראה גם עַיָּת בישעיה) ואי־אפשר לקבע את מקומה בדיוק. עוד שרידי או שמות מקומות עתיקים נמצאים בסביבה זו: גִּפְנָה, לצפון־מערב בית אל, מקום העיר גּוּפְנָה (ונקראת אח"כ גם בית גופנין), עיר של טופרכיה בזמן ממשלת הרומים, מקום מושב הרבה משפחות כהונה (כי גם בזמן הבית השני גרו הכהנים עפ"י רוב בקבוצים מאוחדים במקומות מיוחדים), סֶרְדָה, לדרום גופנה, אולי: צְרֵדָה, מקום מולדת ירבעם המלך, גם החכם מן הזוג הראשון בזמן החשמונאים: יוסי בן יועזר היה "איש צרדה" וגם דודו הכהן הגדול המתַיֵּן יקים נקרא במדרש "איש צרדה". כמהלך שעה צפונה לגופנה נפגש בכפר עֵין סִינְיָה, היא יְשָׁנָה. אל־עַצוּר, לצפון, אולי: בעל חָצוֹר. גלגליה, לצפון מערב = גִּלְגָּל. בשם הכפר סֵילון לא קשה להכיר את העיר העתיקה שִׁילֹה, מקום אהל המועד בימי השופטים, אשר נחרב ע"י הפלשתים. המקום נבנה עוד הפעם והיה אח"כ מקום מולדתו של הנביא אחיה "השילוני" ובימי התנאים אולי מקומו של בעל האגדה: ר' שמעון השלוני. למערב שילה נמצא הכפר אל־לֻבַּן, הוא

לבונה, הנזכרת במלחמת השבטים נגד בנימין. צפונה־מזרחה מפה נמצאה עיר־הטופרכיה עקרבה (או עקרבת) בזמן ממשלת הרומים. העיר הזאת היתה הכי צפונית בין ערי "יהודה" במרחק מהלך יום אחד מירושלים. שם העיר מראה, כי היא נוסדה ע"י אדומיים (השוה השם "מעלה עקרבים"!), אשר חדרו אחרי הרבן הבית הראשון מדרום א"י לצפון יהודה. אצל עקרבה, דרומה־מזרחה ממנה, נמצא גם מקום אדומי אחר, אשר נזכר במדרש בשם: אדום ואצל אוסיביוס (אשר חבר במאה השלישית ספר ביונית על המקומות שבמקרא): אדומיא. בערבת הירדן עמד המבצר פצאל וצפונה ממנו: סרטבא, אשר נזכר גם במשנה, כי עליו היו משיאים משואות בכדי להודיע את קדוש החדש. אולי היתה במקום הזה בזמן יהושע העיר צרתן. צפונה מפה עמד המבצר קורא (אולי קרויה שבתוספתא), ולפי עדות יוסיפוס משם התחילה "ארץ יהודה".

§ 58. הדרך היורדת משער יפו (בירושלים) דרומה תוביל אותנו על יד עמק רפאים במרחק שבעה ק"מ אל קובת רחיל, קבר רחל לפי המסורה. שם יש פרשת דרכים: האחת תלך לבית־גלה, היא גלה, מקום מולדת אחיתופל, יועץ דוד, השניה תוליכנו לעיר בית־לחם (עם 8000 תושבים), אשר נודעת לנו מקורות עמני בתקופת המקרא. בית־לחם היא מקום מולדת משפחת דוד ואחדים מגבוריו. יהודים התישבו בה גם אחרי שיבת גלות־בבל ואחרי חרבן ביתתר נשמע, כי הדריינוס הושיב שמה מצב רומי בכדי לתפוש את הפליטים שברחו מהמבצר. בזמן ההוא נתישבו שם, לפי הנראה, מעריצי ישו, הנוצרים, כי לפיהם היתה בית־לחם מקום מולדת מיסד דתם ועד היום מלאה העיר כנסיות ובתי תפלה נוצרים ויהודי לא יגור שם. העיר נקראת במקרא ובמדרש גם בשם בית לחם "יהודה" (או "דיהוד") בכדי להבדילה מעיר קטנה בגליל שנקראת ג"כ בית־לחם. גם השם "בית לחם אפרת" נמצא, כי בית לחם (ועוד שתי ערים: קרית יערים ובית גדר) נבנתה בסביבה אשר נקראה מפני פוריתה "אפרת" ומאחרי שבית לחם היתה העיר המשבחה בסביבה ההיא לכן קבלה היא את הכנוי "אפרת".

לדרום בית לחם אצל ארטס נמצא עין עיטם, מוצא תעלת המים מפה לירושלים. לדרום־מערב נראות חרבות בית זכריה, אשר נזכר בזמן מלחמות החשמונאים. למזרח עין עיטם נראה את המקומות העתיקים: בית הכרם ובית תעמיר (זוהי, כפי הנראה, שנזכרה בתוספתא בשם "כפר תמרתא שביהודה"). דרומה מהם מתנשא הר הפרדס, אשר עליו נבנה המבצר

הֵירודיום ע״י המלך הירודס· ההר הזה נזכר במשנה בשם בית הירודי וגם בשם צוק· שמה הוליכו ביום הכפורים את השעיר לעזאזל המדברה· במבצר הזה נקבר הירודס· שרידי חומת המבצר ומאתים מדרגות· אשר מוליכות אליו· נראים גם היום· אצל חרבות חֲרֵטוּן נמצאות מערות גדולות ובימי הבינים אמרו ששם היא מערת עֲדֻלָּם· אך ההשערה הזאת היא בלתי נכונה· לדרום־מערב משם נראות חרבות תקוֹע· מקום מולדת הנביא עמוס· גם בזמן הבית השני ישבו שם יהודים· העמק אשר אצל חרבות בְּרֵכוּת נזכר בדברי הימים בשם עמק הבְּרָכָה· חרבות כֻּוֵזִיבָא למזרה הכביש מציינות את כֹּזֵבה· אשר נזכרה בדה״י· מותר לשער· כי המקום הזה היה מקום מולדתו של בַּר־כֹּכְבָא· הנקרא לפעמים גם ״בר־כּוֹזְבָא״ וגם ״בַּר־דְּרוֹמָא״ והמקום הזה ״בדרום״ הוא· על יד הכביש נראה את בית צור· שם עמד מבצר חזק בימי יהודה המכבי· חלחול לדרום־מזרח נזכרה במקרא· עכשיו נתקרב אל העיר העתיקה והמפֻרסמה עוד מימי האבות· אל חֶבְרוֹן· הנקראת בערבית אל־חַלִיל (ר״ל ״האהוב״ של הקב״ה· הוא אברהם)· לצפון העיר אצל אר־רָמְא מראים את אֵילוֹן מַמְרֵא· בתקופת המשנה היה שם מקום בשם בית אילנים (ובארמית: בֵּי־בוּטְנָא)· ימי השוק שבכל שנה ושנה שבמקום ההוא היו מפורסמים· אחרי חרבן ביתתר מכרו הרומים את השבויים בשוק ההוא לעבדים· חברון עם 25000 תושביה· ביניהם 2000 יהודים· היא העיר הכי גדולה בסביבה ההיא·

העיר נקראה בימים הקדמונים קִרְיַת אַרְבַּע והשם נשתמר עד היום בשם דֵיר אל־ארבעין למערב העיר הנוכחית· האבות והאמהות נקברו· כידוע· ב״מערת המכפלה״· אשר נזכרה גם אצל יוסיפוס ובתלמוד· חברון היתה בתחלת ימי ממשלת דוד· לפני לכדו את ירושלים· עיר המלוכה· גם בזמן הבית השני גרו שם יהודים· אבל גם אדומיים· מסביבות חברון הביאו כבשים לקרבנות ירושלימה· כל סביבת חברון פוריה מאד ומשבחת ביין ובפֵרות·

§ 59· בהמשך דרכנו לדרום חברון נמצא פרשת דרכים: הדרך המזרחית תוליך אל ים המלח ואל המקום העתיק חַצְצוֹן תָּמָר· אשר נקרא גם עֵין גֶּדִי (ע״ש המעין אשר אצלו)· בימי קדם ישבו אמוריים פה· דוד· בברחו מפני שאול· הסתתר פה· בימי ממשלת הרומיים היתה עין גדי מקום טופרכיה· גם אחרי כן ישבו שם יהודים ובתוכם (אולי עפ״י הרוב) אנשים מכת האסיים· אשר התעסקו בגדול עצי פרי (תמר· גפן· צרי· ועל הגפנים דשם אמרו: ש״עושים פרות ארבע וחמש פעמים בשנה״)· שני השמות העתיקים הנ״ל נכרים בשמות שני

המעינות: עין גְדי וָדי אל־חַצָצָה. עד היום נמצאים שם הרבה צמחים טרופיים ונראים גם אילו שרידים מהרבות המקום העתיק. לדרום עין־גדי נמצאו הרבות אֶס־סבאֶ, מקום המבצר מְצָדָה (מַסָדָה). בדרך המערבית נפגש ג"כ במקומות עתיקים מאד. שם נראה את בֵית־תַפּוּחַ, ודרומה ממנה את דוּרָה, היא אֲדוֹרַיִם, מבצרו של רחבעם, אשר נזכר גם בימי החשמונאים. הדרך תעלה לצפון־מזרח; למזרח נראה את חרבות קְעִילָה ואח"כ נפגש בבית גִבְרין, היא עיר האדומיים בית גוברין, אשר נזכרה הרבה פעמים בימי הרומיים וגם אחרי כן, בפרט בשם היוני: אֶלוטרופוליס (עיר החורים או הסגנים).

סמוך לבית גברין עומד תֶל סַנְדְחַנֶה, מקום מָרֵשָה, עיר מולדת הנביא מיכה. בחרבת עגְלָן לדרום מערב בית גברין עלינו להכיר את המקום העתיק עֶגְלוֹן ובאם לָכִיס את שם המבצר לָכִיש, אשר נזכר במלחמות מלכי אשור ובבל. המבצר בעצמו היה — כפי עדות החפירות, אשר נעשו שם בזמן האחרון — על תֶל אֶל־חֶסי סמוך לָלָכִיס. בין החרבות מצאו אגרת כתובה בכתב היתדות אל השר של לכיש. גם בזמן נחמיה נזכרה העיר הזאת ושדותיה. מערבה מלכיש נמצא הכפר בּוּרֵיר, אשר נזכר בשרידי שיר עתיק מזמן מלחמות המכבים בשם ברור חַיִל; שם גר עוד בזמן הבית רבן יוחנן בן זכאי.

60 §. בשובנו לחברון נמצא על יד הדרך ההולכת דרומה־מזרחה איזה כפרים וחרבות אשר שמותיהם העתיקים נזכרו בקורות דוד בברחו מפני שאול. ככה נמצא שם את זִיף, דרומה את כַּרְמֶל ועוד דרומה את מָעוֹן, מקומו של נָבָל. המקום הזה נקרא בזמן הבית השני מעון יהודה (בכדי להבדילו ממָעוֹן שבגליל התחתון). לדרום מעון עומד תל עַרַד, היא ערד, עיר מלוכת אחד ממלכי כנען בימי יהושע. צפונה־מערבה מכרמל נמצאת יֻטָה, ג"כ מקום מהזמן הנ"ל. כפר עזיז הסמוך לה (לדרום), מקום מושב התנא ר' ישמעאל: הרבת שֻׁוֵכא לדרום־מערב היא העיר שׂכֹה, אולי מקום מולדת "אנטיגנוס איש סכֹה". אס־סמוּע (אֶשְתְמֹה), זַנּוּתָה (זָנוֹחַ), חרבת עתיר (יַתִּיר) לדרום, כלם מקומות שנזכרו במקרא. על הדרך דרומית־מערבית מחברון נפגש בכפר העתיק אד־דָהַרִיָּה; פה היתה, כפי הנראה, העיר דְבִיר, אשר נקראת בימי יהושע וכלב גם קִרְיַת סֵפֶר, ואולי הוא מקום מולדת הפיטן ר' אליעזר הקליר, אשר חתם שמו על הרבה מפיוטיו בהוספת "מקרית ספר". שָׁמִיר, עֲנָב, עין רִמּוֹן, שנמצא בסביבה זו, הם כלם מקומות קדומים.

‎§ 61. על הדרך המובילה צפונה־מערבה מירושלים נפגש במורד ההרים בכפר ל י פְ תַ ה, היא נֶ פְ ת ו ח ַ, אשר נזכרה בספר יהושע בתור עיר שעל גבול בנימין. אצל הכפר נמצא: „מעין מֵי נפתוח". מעט מערבה נגיע אל ח ר ב ת א ל ־ מְ צָ א, מקום הכפר הַ מ ו ֹ צָ א, אשר נזכר בתנ"ך ובמשנה (משם הביאו את הערבות לחג הסכות ירושלימה); כעת נמצאה שם מושבה עברית קטנה וקַיְצָנִים מירושלים יצאו בימי הקיץ להנפש שמה. מעט דרומה משם יש כפר קַ ל ו ֹ נְ יָ ה, אשר נזכר במשנה ג"כ בתור מקום ערבות. מושב חיָלים רומיים זקֵנים (colonia) היה פה. סמוך לכפרים הנ"ל יש מעין יפה. בהביטנו מן הדרך צפונה יפגש מבטנו במסגד נַ בִּ י סַ מְ וִ י ל (= „שמואל הנביא"). המושלמים חושבים, כי שם הָ רָ מָ ה, מקום מושב וקבורת שמואל, אולם המסורה הזאת אינה אמתית. לעֻמת זאת יש לחפש ולמצא שם את המקום: מִ צְ פָּ ה, אשר נזכר הרבה פעמים בימי השופטים והמלכים (שם עמד מבצר־הגנה נגד מלכות ישראל) וגם אחרי הרבן הבית הראשון בימי גדליה, אשר ישב שם. יהודה המכבי אסף במקום הזה — מול ירושלים — את צבאו לפני צאתו להלחם עם הסוריים. התנא ר' שמעון „איש המצפה" היה ממקום הזה. ב י ת ח נ י נ ה למזרח מצפה היא אולי עֲ נָ נְ יָ ה הנזכרה במסע מלך אשור נגד ירושלים, ובימי נחמיה בשם: עֲ נַ נְ יָ ה. בשובנו אל דרך המלך ובלכתנו מערבה נפגש עוד באיזה מקומות עתיקים: ב י ת נ ק ו ב ה (נקופא) ו ב י ת צ ב י י ם (כעת: צ ו ּ בָ ה) לדרום היו ערי כהנים בזמן הבית השני. היום נראות שם הרבית עתיקות אחדות. מערבה מעט נמצא: ק ר י ת א ל ־ עֲ נ ב, היא ק ר י ת יְ עָ ר י ם, אחת מ„ערי הגבעונים" (אשר עליהן נדבר תכף). הארון הונח בעיר הזאת בכרם שהובילהו דוד ירושלימה. הנביא אוריה, בן דורו של ירמיה, היה מפה. גם אחרי גלות בבל גרו פה יהודים.

ערי הגבעונים, אשר הערימו להשלים את יהושע, היו חוץ מ ק ר י ת י ע ר י ם ו ב א ר ו ת, אשר הזכרנו כבר (57 §), גִּ בְ ע ו ֹ ן וְ הַ כְּ פִ י רָ ה. גבעון, לצפון מצפה, נקראת היום: א ג ־ ג ' י ב, והַ כְּ פִ י רָ ה בלי שנוי השם למערב מצפה. מעט צפונה מן הדרך, אשר אנו הולכים בה, למערב, נמצא את הריבות עַ מְ וָ ס, מקום המרחץ המֻעבח בזמן הבית השני ואחרי כן: אֶ מְ א ו ּ ס. אין ספק ששם המקום הזה היה חַ מַּ ת (ע"ש חם המעינות), והשם נעתקה רק בפי היונים. אצל העיר הזאת נלחם יהודה המכבי עם הסורים והיא היתה אח"כ לעיר טופרכיה. אחרי חרבן הבית השני גרו פה תנאים אחדים ובתוכם ר' נחוניה בן

הקנה „איש אֶמְהוּס" (ככה נכתב השם במקום אחד). גם לשוק העיר הזאת היה פרסום. הרומים העמידו אחרי חרבן ביתתר מצב בעיר המדוברת בכדי לתפוש את פליטי המלחמה. בין חרבות אמאוס מצאו עמוד של בית־כנסת ועליו כתיב „ברוך שמו לעולם" (בעברית) ו„ה' אחד" (ביונית). צפונה־מערבה מפה, דרומה מן הדרך עומד תֵּל אַל־גֶּזֶר, אשר שמו מעיד עליו, כי הוא מקום העיר העתיקה מאד, אשר נזכרה גם בכתובות המצריות והאשוריות ובספרי התנ"ך מימי השופטים: גֶּזֶר. החפירות, אשר נעשו בתל הזה, גלו שרידי מבצר של שמעון החשמונאי. גם כתובות עתיקות נמצאו שם: (לוח של אבן שרשם איזו עבודות השדה באיזה חדשי השנה תעשנה כגון: „ירח אסף [= תשרי] ירח זֶרַע": שם נמצאה גם הכתובת: „תחום גזר", זאת אומרת: „תחום שבת": גם תמונת המנורה עם שבעת נרותיה נמצאה בין התגליות שם).

§ 62. בלכתנו על יד מסלת־הברזל: ירושלים — יפו מערבה לימין המסלה — במרחק של בערך 7 ק"מ מירושלים — נראה את הכפר עֵין כָּרֶם בסביבה יפה. בכפר הזה נמצאים מחצבי־אבן ומהם חצבו את האבנים לבנין המזבח בזמן הבית השני. חפירות־הגנה מזמן המלחמה האחרונה נראות עוד סביב לכפר הנ"ל. גשר מסלת־הברזל עובר את נחל בַּתִּיר, הנמשך מאחרי הכפר בֵּיתְתֵר (ככה כתוב השם בספרותנו העתיקה). הוא היה מבצרו המפורסם של הגבור הלאומי בר־כוכבא במלחמת־המרד בהדריינוס (ס"ה שנה אחרי החרבן בי"ש). שֵׁם המקום הזה נזכר כבר בתרגום השבעים בין ערי הר־יהודה, אולם בכל ימי הבית הראשון והשני לא נזכר חוץ מפעם אחת במדרש שמסופר כי תושבי המקום עלו לרגל ירושלימה. כפי הנראה לא היתה פה עיר גדולה ורק בימי המרד נתבצר המקום להיות מבצר לנקודת־הגנה למתקוממים. שלש שנים וחצי נלחמו הלגיונות הרומיים הרבים במבצר הזה ולעולם לא היו מצליחים לכבשו אלמלא בגידת הכותים במגינים הגבורים. צבאות רומה ערכו שם אחרי כבוש המבצר טבח נורא, גם בר־כוכבא נפל, במשך שנים רבות לא הובלו הנטבחים לקבורה. בזמן המלחמה ישבה הסנהדרין בביתתר. שרידים אחדים מהמבצר נראים גם היום על הפסגה לשמאל הכפר ונקראים חִרְבַּת הַיְהוּדִים. עוד לפני עשרות שנים התוכחו החוקרים על אדות קביעת מקום ביתתר, אך בעת נפתרה השאלה ע"י התגלות כתובת רומית אצל מוצא המעין של בתיר, אשר תספר ע"ד לגיונות רומיים שחנו שם. גם נמצאו בין חרבות ביתיר הרבה מטבעות מימי המרד. לצפון־מערב ביתיר

נמצא הכפר כְּסָלָה· היא כְּסָלוֹן· אשר נזכרה בגבול יהודה ובנימין· דרומה־מערבה סמוך למסלת־הברזל נמצאה המושבה העברית הקטנה: ערטוף· צפונה מעט נפגש באִשְׁוַע· היא אֶשְׁתָּאֹל· אשר נזכרה הרבה פעמים בימי השופטים· מהזמן ההוא נשמע גם ע"א צָרְעָה· אשר נשארה בשם הזה עד היום· למערב אשתאל· מדרום צרעה נמשך נחל שׂוֹרֵק (ודי אַצ־צַרָר); במאה הרביעית נמצא שם "כפר שורק"· הרבות העיר העתיקה בֵּית שֶׁמֶשׁ או עִיר שֶׁמֶשׁ· אשר שם נמצא הארון בימי שמואל הנביא לזמן קצר· נמצאות על שתי גבעות שם· בימי מלוכת שלמה היתה העיר למקום מושב אחד הנציבים· היום תקרא: עַיְן שמס· חפירות חדשות גלו ג"שם אילו קברות עתיקים ושרידי החומה הקדומה· חרבת אל־בִּירֶא· מעט צפונה־מערבה מפה· נזכרה בספר שופטים בשם בְּאֵר· תִּבְנָא לדרום עין שמש היא תִּמְנָה· אשר נזכרה הרבה פעמים בספורי המקרא ע"ד שמשון הגבור· כפר ממש בשם הזה למערב בית לחם הוא תִּמְנָה· אשר נזכרה במעשה יהודה ותמר· זָנוּע דרומה־מזרחה מפה נקראה בתנ"ך ובמשנה בשם זָנוֹחַ· הסולת של המקום הזה היתה ה"אלפא" (ר"ל המשֻׁבָּחה) בזמן הבית וממנה הקריבו את המנחות· בית נַטִּיף דרומה מפה נקראה בתנ"ך נְטוֹפָה·

§ 63· בשובנו אל מסלת־הברזל נפגש במושבה העברית חולדה· שם נמצא "יער הֶרְצְל" לכבוד ועל שם מיסד התנועה הציונית החדשה· בין המושבות חולדה וערטוף נמצאת עוד המושבה הקטנה כפר אוריה· תחנה חשובה שעל מסלת־הברזל היא אֶר־רַמְלָה· עיר מהוללה אצל הערבים מזמן ממשלת הכליף סֻלֵיְמָן (במחציתה הראשונה של המאה השמינית)· בתחלת המאה הי"א גרו גם יהודים רבים ברמלה ולפי הנראה היתה שם גם ישיבת הגאונים שבא"י· הצלבנים החזיקו בעיר ויבנו בה כנסיות ומנזרים· כעת יושבות בה בערך 7000 נפש· סביבת העיר מצטינת בגנות ופרדסים של זיתים· שקמים· חרובים ותמרים· צפונה· לא רחוק משם· נמצאת העיר לוֹד· אשר נזכרה בספרי התנ"ך האחרונים בשם לֹד· לֹד היתה· לפי המסורה התלמודית· כבר בימי יהושע עיר מקפת חומה· היא היתה עיר גדולה גם בזמן החשמונאים ובימי ממשלת הרומיים היתה מקום טופרכיה· יהודים רבים גרו בה ויצטינו בזריזותם למצות· בה חגגה פעם אחת הליני· מלכת הדיב· אשר נתגירה· עם בניה את חג הסכות· בראש ישיבתה הגדולה עמד ר' אליעזר בן הורקנוס ושדותיו היו אצל לוד· בכפר טָבִי· וספסינוס לכד את העיר· אבל גם אחרי חרבן הבית היו תושביה ברובם יהודים ורק נוצרים מעטים נמצאו בה· בין יהודיה היו רבים מחוץ לארץ· למשל

מאלכסנדריה של מצרים, מאנטוכיה ומטרסוס. לאחרונים היה בית־כנסת מיוחד בשם ״בה״כ של טרסיים״. הרבה מחכמי הזמן גרו בלוד ומהם ר׳ טרפון (שהורה בדיני משא ומתן ל״תגרי לוד״), ר׳ עקיבא ור׳ יוסי הגלילי. בזמן רדיפות טרינוס החליטו החכמים הנ״ל בספוח עוד הכמים ש״גדול תלמוד, כי התלמוד מביא לידי מעשה״ (מאחרי שלא היה אפשר לקים את המצות בפועל כדבעי, יתעסקו יותר בלמוד). וכאשר גברו הרדיפות ונהרגו גם שני גבורים מלוד (לולינוס ופפוס) מפני שלא רצו לכבד את האליל אפילו לפנים, אז החליטו לגזור ש״על כל המצות יעבר (אדם) ואל יהרג, חוץ מעבודה זרה, גלוי עריות ושפיכות דמים״. הפרסים לכדו את לוד מידי הרומים ויחריבוה. לפני הבנות רמלה היתה לוד בירת הפלך פלסטין שלערביים. לוד היא היום עיר קטנה ורק ימי השוק שלה הם מפורסמים. בה נמצא בית התפלה הנוצרי העתיק של סט. גיורג. גם אילו עתיקות עבריות נתגלו שם. במרחק חצי שעה למזרח לוד נמצאה המושבה העברית בֶּן שֶׁמֶן, בה נטיעות זיתים. לדרום־מזרח לוד, על יד הדרך העולה מפה ירושלימה, נפגש בכפר גִמְזוּ, מקומו של נחום איש גַמְזוֹ״ (פתגמו היה: גם זו [לטובה]). המקום הזה נזכר בימי המלכים כבר. דרומה משם נמצאה עֲנָבָה, עיר כהנים בזמן הבית השני (ענובה). לצפון הדרך נמצא הכפר אל־מְדְיַא, היא מוֹדָעִי (או מודעים), עיר חחשמונאים. שם נקברו האחים החשמונאים הגבורים ושמעון הנשיא העמיד על קברם מצבה, שהיתה נראית מצדהים. גם ר׳ אליעזר המודעי, דודו של בר־כוכבא, היה מעיר הזאת. היום נראים רק שרידים קטנים מהעיר העתיקה יחד עם בורות מים עתיקים. דרומה־מזרחה מפה נפגש בבית חורון (עליון ותחתון), אשר נודע מימי המקרא והחשמונאים. שם נחל יהודה המכבי את אחד מנצחונותיו המזהירים. בשובנו אל לוד נמצא מזרחה לה את חַדִיד ולצפונה את נְבַלָּט, שניהם מקומות עתיקים. מסלת־הברזל תתקרב דרך השפלה אל הים. מזרחה לה נראה את העיר העתיקה אוֹנוֹ (היום: כפר עָנָה), מעט מערבה נמצאה בְּנֵי בְרַק, מקום ישיבת ר׳ עקיבא. גם היום: אִבְן אִבְּרַק. יְהוּד למזרח איוו, יָזוּר למערב ובֵית דָגָן (ביהודה), לדרום הם כלם מקימות קדומים. המסלה תוליכנו בין גנות ופרדסים יפים אל עיר החוף יָפוֹ.

§ 64. יָפוֹ — אצל היונים והרומים: Joppe — היא עיר עתיקה מאד עוד מתקופות שלפני ביאת בני ישראל לארץ. כבר בימי מלוכת שלמה היתה יפו נמלה

של ירושלים. אולם העיר בעצמה היתה אז בידי הכנענים (הצדונים). מנמל זה הפליגו אניות אל ארצות רחוקות, למשל תרשישה, וכאשר נדע זאת מספורי הספר יונה. לפי מסורה אגדתית נמצאו יִקְבֵי שלמה המלך בסביבות יפו, אשר פרדסיה היו תמיד משובחים. אח"כ היתה יפו תחת שלטון הצדונים, הצוריים, התלמיים והסליקים עד שנכבשה ע"י יונתן החשמונאי. פומפיוס, שר הצבא הרומי, לכדה מידי היהודים ויתן לה חופש. יוליוס קיסר נתנה עוד הפעם ליהודים. אולם בימי המלחמה עם הרומים פשעה העיר ביהודים. אחרי שנחרבה בזמן המלחמה נבנתה מחדש וממאה השניה עד הרביעית או החמישית נמצאה בה קהלה של יהודים וביניהם גם איזה חכמים. על מציאות קהלה יהודית תעידנה הכותבות שנמצאו בבית הקברות של יפו. רובן כתובות ביונית (מפני שיהודים באו שמה ברובם מחוץ לארץ), אבל יש ביניהן גם עבריות. ביחוד כדאי להזכיר את אלו הכתובות המדברות ע"ד קברות החכמים, אשר מתוארים עם בתואר הכבוד "רִבִּי". בזמן כבוש הארץ ע"י הערבים היתה יפו עיר גדולה. הרבה מלחמות היו ביפו גם בימי הצלבנים. הקיסר נפוליון הגדול צר עליה, אך בהפרץ מגפה בין חילותיו הוכרח לעזוב את הארץ.

בעשרות האחרונות נתרבה הישוב העברי ביפו. יפו היא כעת בכלל עיר החוף הכי גדולה שבא"י למרות העובדה, כי נמלה הוא רעוע והאניות אינן יכולות להתקרב אל שפת הים ולעגן בנמל מפני שהכפות והסלעים הרבים שנמצאו שם לא יתנו להן לעגן ובימים שהים סוער תוכרחנה האניות לעזוב את נמל יפו ולהפליג צפונה עד חיפה. מספר תושבי יפו הוא כעת בערך 50000 מהם 30000 מושלמים, 10000 נוצרים והשארית עברים. אחינו אשר באו מארופה, בנו שכונות שונות בתוך העיר העתיקה ומחוצה לה. המצוינת שבהן היא עיר־הגן תל־אביב עם בתיה היפים, רחובותיה המסודרים והנקיים ועם מכעדיה המגוונים. בסוף "רחוב הרצל" נמצאת הגימנסיה העברית ומראה יפה יפתח משם אל הים. חוץ מזה יש עוד הרבה בתי ספר עברים ביפו, ביניהם בימ"ד למורות מיסוד ועד חובבי ציון האודיסאי וביה"ס "תחכמוני" של "המזרחי" גם בית־חולים ועוד מוסדות תרבותיים עברים. בתוכם ספריה עברית, נמצאים ביפו. אם יבנה וישוכלל הנמל אז יש תקוות מזהירות ליפו להתרבות ולהתפתח ולהיות לנקודה חשובה בבנין הארץ.

65 א. המושבות החקלאיות העבריות הראשונות נוסדו בסביבות יפו. המושבות האלו תעידנה, כי עמנו גם בגלותו הארכה, אשר בה נדחק בחזקה מהתעסקותו בחקלאות הבריאה אל התעסקיות פחות בריאות, עדין לא הפסיד את

חשקו לעבודה פוריה וזאת כשרונותיו החקלאותיים. כי דוקה בהן נראה איך שהזהוני, הסרסור ובעל בית־המרזח הגלותי, כפוף הקומה ורצוץ הגוף והנשמה, נהפך בזמן קצר לאכר רענן, לנוטע הרוץ.

הרבה תלאות עברו על אכרנו הראשונים. הם הצטרכו ללחום מלחמה קשה ומסוכנות נגד העזובה והשממון הנורא שמצאו לפניהם בארץ, נגד המחלות אשר חוללו ע״י הבצות, והרבה פעמים גם נגד שכניהם הרעים, נלחמו וינצחו ויצליחו להשתרש באדמה ולהקים דור חדש, בריא ואיתן.

המושבה הראשונה בזמן והכי גדולה היא פתח תקוה במרחק של כ 18 ק״מ מיפו. בשנת תרל״ח קנו יהודים ירושלמים אחדים שטח אדמה בקרוב הכפר הערבי מְלַבִּיס ויעשו את הנסיון הראשון ליסוד מושבה חקלאית עבריה. הקדחת הנוראה, אשר התחוללה ממי הירקון הסמוכים ומהבצות, עשתה שמות בחלוצים הראשונים עד שהוכרחו (בשנת תרמ״א) להעתיק את המושבה למרחק של 3 ק״מ בכפר יהודיה. עוד מעט ונספחו אליהם מהגרים עברים, חברי הועידה הישובית הרוסית. בשנת תרמ״ז חש ״הנדיב הידוע״, אבי הישוב העברי בא״י: הברון אדמונד רוטשילד, לעזרת המושבה עד שהתפתחה והיתה למה שהיא: מושבה פורחת ועשירה. נטיעת עצי האוקליפטוס ועוד תקונים בריאותיים עזרו להסיר את המחלות. תושבי המושבה — 2600 נפש בערך — הם ברובם פרדסנים מומחים ויגדלו חוץ מתפוחי־זהב מצוינים, הנשלחים לכל הארצות, גם שקדים, זיתים, ענבים, תאנים. בכל פרדס של עצי תפוחי־זהב יש מקוה מים, אשר ממנו מעקים דרך שַרבְּרוּב את הנטיעות. גם אתרוגי פ״ת יפים ומשובחים הם. במושבה יש שרברוב מרכזי, בית־עם עם ספריה ואולם־קריאה, ארבעה בתי־ספר ובתוכם אחד לחקלאות. צפונה־מערבה אצל פתח תקוה, סמוך לחרבות אנטיפטריס — מבצר ועיר, אשר בנה הורדוס לכבוד אביו — נמצאה מושבת־פועלים קטנה: עֵין גַּנִּים. אכרי פ״ת יסדו גם את המושבה כְּפַר סָבָא — מקום עתיק עוד מתקופת הבית השני — ויטעו שם עצים, עפ״י הרוב עצי שקדים וזיתים. סמוך לכפר סבא נמצאה המושבה העברית הקטנה כפר מַלַּל (עין הי), אשר נוסדה ג״כ ע״י אכרי פ״ת. דרומה־מזרחה מאנטיפטריס ישנה חורבה: מגדל יָבָה ומשערים ששם עמדה אֲפֵק, מקום מחנה הפלשתים במלחמתם עם ישראל בימי עֵלי. סמוך ליפו, על יד הדרך העולה ירושלימה, נפגש בבית־הספר לחקלאות: מִקְוֵה ישראל, אשר נוסד בשנת תר״ל בהשתדלות קרל נֶטֶר ע״י חברת ״כל ישראל חברים״ בפריס. אם רק יסכימו בעליו להרחיק את רוח ההתבוללות, אשר שרתה בביה״ס הזה, אז

יוכל המוסד הזה עם אמצעיו ומכשיריו העשירים להיות לברכה בארץ. בסביבות יפו נמצאו עוד המושבות הגרמניות: שָׂרוֹנָה וְוִילְהֶלְמַה.

ראשון לציון, לדרום־מזרח יפו, היא המושבה העברית הכי יפה בארץ יהודה. המושבה נוסדה בשנת תרמ״ב ע״י שירה קטנה של יהודים מרוסיה. ראשון לציון היא מושבת כרמים מהשורה הראשונה ותודה את התפתחותה והפרחתה לעזרתו הגדולה של ״הנדיב הידוע״ הנ״ל, אשר בנה גם את ״היקב״ המפורסם של המושבה עם מכשיריו ומכונותיו החדישים ואליו נספחו גם בתי־החרשת לקוניַק ויתר משקאות כהליים ולבקבוקים. מספר תושבי המושבה הוא 1400 בערך. אכרי ראשון לציון מתעסקים אצל גדול גפנים גם בגדול תפוחי־זהב, שקדים וזיתים ובזמן האחרון נסו בהצלחה גם בגדול פרות ארופיים: תפוחים, אגסים, שזיפים, גדגדניות ואפרסקים. שטח אדמת המושבה משתרע מהולות הים עד גבול המושבות: רחובות וְוָדִי חנין. סמוך למושבה ישנה מושבת־פועלים זעירה בשם: נחלת יהודה. המושבה הקטנה באר יעקב נמצאת דרומה־מזרחה מראשון לציון. דרומה־מערבה מבאר יעקב נשיג את המושבה היפה רחובות, היא נוסדה בשנת תרנ״ט ע״י חברות לישוב א״י שונות וע״י חובבי ציון פרטיים ובראשם הרב שמואל מָהֳלִבֶר ז״ל. מספר תושביה בערך 1000 נפש. התושבים מתעסקים עפ״י עקר בנטיעת גפן, שקדים, תפוחי־זהב, זיתים ועוד ורק מעט בזריעה. רחובות היתה המושבה הראשונה, אשר העסיקה גם פועלים מאחינו מהגרי תימן, ״התימנים״. העברים התימנים הם פועלים חרוצים, מסתפקים במועט ומתפרנסים מיגיע כפם בעבודות הכי קשות. הרחבת הישוב העברי בארץ תאפשר גם לאחינו המצוינים והאומללים האלה, אשר סובלים נוראות בתימן מחמת עושקיהם המשלמים הקנאים, להגר ולהתאחז בארץ משאת נפשם ולעבוד את אדמתה וליהנות מפריה ולחיות שם היי חופש לתועלתם ולתועלם עמנו וארצנו. לצפון־מערב רחובות נמצאות שתי המושבות הקטנות הסמוכות זו לזו: וָדִי חַנִּין וְנֵס צִיּוֹנָה, תושביהן מתעסקים בגדול גפן ופרות. סמוך לעֶקְרֹ, היא עקרון, עיר קדומה, אחת מערי ״סרני פלשתים״, נמצאת המושבה העברית עקרון, אשר נוסדה בשנת תרמ״ד לכתחילה ע״י הברון רוטשילד הפריסי הנ״ל. אכרי המושבה הזאת מתעסקים עפ״י הרוב בזריעת תבואה ובגדול בקר. למשק־החָלב שבה, יחד עם משק־החלב שבמושבת בן שמן הסמוכה (הנ״ל), יש תקוות יפות. אחת המושבות העבריות המענינות היא

קַטְרָה (או: גְדֵרָה) למערב־דרום עקרון. במקום הזה או סמוך לו עמדו „הגְדֵרות" אשר נזכרו בספר יהושע. המושבה הזאת תענין אותנו כבר ע"י מיסדיה. בשנת תרמ"ד, אחרי הפרעות הראשונות ברוסיה, עזבו אילו מתלמדי אוניברסיטה ברוסיה (ברובם מהמכללה ההרקובית) את ספסלי בית־מדרשם ואת ספריהם ויבאו אל ארץ האבות בכדי להתחיל שם חיים חדשים, חיי האכר הבריאים. השירה הזאת נודעה „בשם ביל"ו" (ר"ת: „בית יעקב לכו ונלכה") ואלה יסדו את המושבה קטרה. אח"כ נתמכו מ„חובבי ציון" שבאֳדֶיסָה. מן המיסדים הראשונים נשארו רק מעַטים, כי למרות מרצם הכביר לא יכלו לנצח את המעצורים הרבים שנפגשו בהם, ויבאו אחרים תחתם. אכרי המושבה מתעסקים בעקר בזריעת תבואה, בפרט שעורים במרחק. מהלך ב' שעות מקטרה נמצאת המושבה קסטיניה (באר טוביה).

§ 66. מהגבעה, אשר עליה עומדת קטרה, נראה את הכפר הגדול יֶבְנָה, לפנים העיר הגדולה: יַבְנְאֵל, או בשם היותר שגור: יַבְנֶה (אצל היונים: Jamnia). במאות הראשונות של תולדות עמנו היתה עיר של פלשתים, עוזיה המלך לכדה. גם החשמונאים נלחמו בשבילה. בסוף תקופת הבית השני ישבו בה יהודים רבים ואז דברו כבר ע"א „יבנה וחכמיה". עוד במשך ימי המצור של ירושלים הלך רבן יוחנן בן זכאי ליבנה ויעביר שמה את בית־הדין הגדול מירושלים. בראש בה"ד (או הסנהדרין) עמד מקודם ריב"ז ואח"כ רבן גמליאל (דיבנה), מבני בניו של הלל. ביה"ד נשאר ביבנה עד ימי המרד בזמן הדרינוס ויבנה היתה למקום מרכז הרוח של עמנו. בה"ד שביבנה תקן הרבה תקנות מועילות להתאחדות החיים הדתיים. בזמן רבן גמליאל החליטו ביבנה לפסוק את ההלכה כבית הלל בכדי שלא תֵעשה התורה לשתי תורות. ביבנה המשיכו גם את קדוש החדש ועבור השנה, הרבה פעמים התאספו החכמים ב„כרם ביבנה". אחרי מלחמת ביתתר אין עוד כמעט זֵכר מיבנה, ורק „אוצר יבנה" אשר בו אספו תבואה לצרכי הממשלה, נזכר בספרנו העתיקים. אח"כ ישבו רק כותיים (שומרונים) ביבנה. הנמל של יבנה נקרא כעת מינת רובין. כל סביבת יבנה היא חולית. בזמן הבית השני, וגם אח"כ, קראו לחולות האלו „חולות של יבנה" וגם: „חולַת המְחוז" (ע"ש שלסביבה זו או למחוז הזה היה כעין שלטון עצמי מדיני בזמן הרומיים). גם עיר אחת בסביבה זו נקראה בשם מְחוֹז (או מָחוֹס) — היום חרבת מַכּוּס לדרום יבנה (במרחק מהלך שתי שעות לצפון־מזרח אַשְקְלוֹן).

§ 67. הדרך הנמשכת מיפו דרומה, ואשר עליה פגשנו בראשון לציון ויבנה, תעבור בקו מקביל אל חוף הים. לדרום יבנה נמצא את עיר הפלשתים: אַשְׁדּוֹד (בזמן מאוחר אצל היונים: Azo'os). בימי מלוכת עוזיה היתה שיכת אל יהודה. אח"כ לכדוה האשורים והמצרים. שבי גלות בבל לקחו להם נשים אשדודיות ובניהן דברו אשדודית. החשמונאים לכדוה ובזמן הרומיים היתה לעיר מפוארה. העיר לא נזכרה בתלמוד, אולם כתובת עתיקה מעל ארון־הקדש של בית־הכנסת מאשדוד תעיד, כי במאות הראשונות גרו שם יהודים ושפתם היתה כשפת יהודי יתר ערי החוף (יפו, קסרי, עזה, ואולי גם יבנה): יונית, מפני שרבם באו לארץ מעריה ההלניות שבמזרח ובמצרים. אל ערי סרני פלשתים שיכת גם אַשְׁקְלוֹן, לדרום אשדוד, סמוך לחוף הים, אשר נזכרה כבר בכתובות עתיקות של האשורים והמצרים. היום נמצאו על מקום העיר הגדולה רק חרבות עַסְקְלָן. בתקופת המקרא היתה עיר פלשתים ובתקופת הרומיים היתה — למרות שיונתן החשמונאי לכדה — עיר של הלניסטים. הורדס נולד באשקלון ויפאר את עיר מולדתו. זה רק לפני זמן קצר מאד הצליחו החופרים אחרי עתיקות לגלות באשקלון את ארמונו של הורדס ונמצא כי תאורו על יוספוס את הארמון בתפארתו ובהדורו מתאים בכל. גם אנדרטת אלילי יון אַפּוֹלוֹ ווינוס ויקטוריה ואנדרטתו של הורדס בעצמו נגלו ונמצאו בתוך הארמון. מזמן יונתן ואילך נתישבו בה יהודים במספר גדול והיה להם בית־מועצה מיוחד. בין היהודים והתושבים הנכרים — ביניהם גם איזה סופרים ופילוסופים יונים — היו הקטטות על סדר היום עד שבימי המלחמה עם הרומיים נהרגו הרבה יהודים ע"י הנכרים. לאט־לאט נכחדו היהודים מהעיר עד שבסוף המאה השניה נחשבה אשקלון לענין שאלות דתיות כבר לחוץ לארץ, אבל בכפרים שבסביבות העיר ישבו עוד יהודים. אדמת הסביבה היתה פוריה מאד ו"גני אשקלון" היו מפורסמים. לדרום אשדוד נמצא הכפר הגדול אֶל־מֶגְדֶל (5000 תושבים).

אחת מערי סרני פלשתים היתה גם גַּת. אולם אי אפשר לקבוע את מקומה בדיוק. על יסוד החפירות משערים שעמדה בנקוב תל אַצָּפִי למזרח־דרום אשדוד. בסביבה זו נמצאו עוד שמות של ערים קדמוניות ויש אשר נגלו הרבותיהן ע"י החפירות שנעשו בשנים האחרונות. דִּכְּרִין, לדרום אַצָּפִי נזכרה במדרש בתור עיר הכלך. תל זכריה למזרח אצפי הוא ג"כ מקום עתיק. קְעִילָה למזרח בית גוברין היא קְעִילָה, אשר נזכרה בקורות דוד. מבית גוברין נמשכת הדרך דרומה־מערבה אל העיר הגדולה על חוף הים, היא עַזָּה.

אחת מחמשת ערי סרני פלשתים אצל היונים: Gaza והיום עַזָּה). בימי מלוכת שלמה היה גבול הממלכה אצל עזה. אח"כ היתה תחת שלטון היונים עד שלכדה אלכסנדר ינאי ויחריבה. הרומים בנו אותה מחדש לצפון העיר העתיקה, אשר חלק מחרבותיה נקרא בפי היהודים בשם "חורבתא סגירתא". גם בימי התלמוד נמצאו יהודים בעיר, אולם רוב תושביה היו נכרים. ימי השוק של עזה היו מפורסמים. עוד במאה השמינית ישבו שם יהודים (גם בעל־המסורה ר' משה הנקדן) וגם במאות הראשונות של ממשלת המשלמים היתה שם קהלה יהודית. הצלבנים לכדוה. נפוליון צר עליה וגם במשך המלחמה העולמית האחרונה היתה עזה וסביבתה להזית תגרות תקיפות וממושכות. כעת היא עיר גדולה עם בערך שלשים אלף תושבים (כמעט כלם משלמים). מסחרה גדול ובפרט עם מצרים. העיר בכלל יש לה טפוס מצרי. נמלה של עזה נקרא בימי קדם מַיְמַס וגם היום נקרא מַיְמָס (או אל־מינה, כמו שנקרא נמלה של יבנה: "מינֶת" ממלה היונית "לְמֵין", אשר ממנה נגזרה גם מלת "נמל" בעברית). מעט צפונה משם נמצאות חרבות תֵּידָה (ביונית: Authedon). בין החרבות האלו נגלו הרבה שרידי בנינים מתקופה ההלינית. בלכתנו נגבה סמוך לחוף הים נפגש בכפר העתיק דֵיר־אֶל־בַלַח, אשר נקרא לפנים: אֶד דָרוֹם, גלוי כי השם העתיק הזה נגזר מהשם "דָּרוֹם", כי חבל הארץ הזה הלא לדרום יחשב (§6), ובאמת נזכר מקום אחד בתלמוד בשם כְּפַר דָּרוֹם. מעט צפונה מֵכָן־יוּנִיס נמצאה הרבת סוּק מָזֶן, היא שוק מזין אשר נזכרה בתור גבול בין ארץ ישראל למצרים. כך נזכרה בספרותנו העתיקה בתור גבול גם העיר רָפִיח, כעת: תֶּל רַפַּח ושם הוא גם היום הגבול המבדיל בין ארצנו ובין ארץ מצרים. למזרח עזה ישנה המושבה העברית הקטנה רְחָמָה.

§65. עוד נשארה לנו דרך אחת בדרומה של א"י. היא הדרך ההולכת מעזה דרומה־מזרחה עד ים־המלח. התחנה הראשונה, אשר תענין אותנו בדרך הזה, היא: בְּאֵר־שֶׁבַע, מקום ידוע לנו הטיב מתולדות האבות. גם בימי השופטים (בני שמואל ישבו שם) והמלכים (אמו של יאשיה המלך היתה מבאר שבע) נזכרה העיר, שעמדה על הגבול הדרומי של א"י (וכמו דָּן בגבול הצפוני, ולכן היה לפתגם שגור בפי העם: "מִדָּן ועד באר שבע"). בימי המלכים נקראה העיר הזאת גם בשם "באר שבע אשר ליהודה" (בכדי להבדילה מבאר שבע אשר באפרים, אשר שם עמד מזבח אליל, מקום האחרונה בלתי ידוע. יש באר שבע גם בגליל ויוספוס מזכירה. את מקומה נציין בפרק שידבר על הגליל). גם

בתחלת זמן הבית השני ישבו בה יהודים, אך בזמן מאוחר לא נזכרה כבר בספרותנו. בזמן ממשלת הבִּצַנתיים היתה עיר המרכזית של פלשתינה השלישית (Palästina tertia). השם „באר שבע" מורה, שהיו שם בארות, ובאמת נמצאו גם היום שלש בארות עתיקות מאד בוָדי הנמשך סמוך לבאר־שבע. אחרי הרבן של שש מאות שנה התחילה באר שבע בזמן האחרון להתישב שוב וגם איזה בניני משרדי הממשלה נבנו שם. תפקיד מיוחד היה לבאר שבע במלחמה האחרונה בתור מקום־אסף הצבא התורכי. למזרח באר שבע נמשך וָדִי אל־מִלְח, הוא גֵיא הַמֶּלַח ובו חרבת אל־מִלְח, כפי הנראה: עִיר הַמֶּלַח אשר נזכרה ב„מדבר יהודה". על יד הדרך הנמשכת מבאר־שבע דרומה נמצא את אל־חַלָצָה, אשר נזכרה בתרגום התורה בתור ציון המקום שַׁעַר וּבֶרֶד בשם חַלוּצָה (אצל היונים: Elusa). דרומה־מערבה משם נפגש בְּאֶר־רְוּחֵיבֶה, היא רְחוֹבוֹת, אשר נזכרה בספור תולדות יצחק. לדרום־מערב משם נמצאות חרבות אס־סְבֵיְטַה, אולי צְפַת, אשר נזכרה בספר שופטים (בני ישראל קראוה גם „חָרְמָה"). לדרום עיר־המלח נמצאו חרבות עַרְעַרָה=עֲרֹעֵר, שנזכרה בקורות דוד. בקו הגבול הדרומי של ארץ ישראל עמד המבצר תָּמָר (נכתב גם תַּדְמֹר), אשר בנה שלמה המלך. בנוגע למקום המבצר הזה היו דעות חלוקות בין החוקרים, אולם בזמן האחרון נוטה דעת חוקרים מצוינים, כי במקום הזה יש לחפש ולמצא את קָדֵשׁ בַּרְנֵעַ או בקצור: קָדֵשׁ, מקום תחנת בני ישראל במדבר, סמוך לארץ אדום. מדרום לְקָרְנוּב מצא חוקר אחד מעין גדול ושביל מְרֻוָּח המסתעף ממסילה עתיקה נמשך אליו וסובר שזהו „מי מריבת קָדֵשׁ". לפי הנראה למקום הזה מְכֻוָּן הנזכר בספר יהושע בשם קדש „אל גבול אדום בנגבה", ועוד בימי הבינים הזכיר סופר ערבי מקום־תחנה במרחק מהלך יום אחד מחברון בשם קָדוּס. ועל פי הראיות האלו יש לציין את מקומה של קדש ברנע אצל קָרְנוּב. לעומת זאת קריבה ההשערה, כי תָּמָר נמצאה מזרחה מפה אצל אל־עָרוּס בקצה הערבה.

ג. ארץ אפרים (או ארץ הבותים).

§ 66. בכדי ללמוד להכיר את חבל־הארץ האמצעי של א"י המערבית, נלך בדרכים הנמשכות מִיָּפוֹ עד הַכַּרְמֶל ועד שלוחת עֵמֶק יִזְרְעֶאל. בימים הקדמונים נמשכה דרך אֲרֻכָּה סמוך לחוף הים צפונה. על יד הדרך הזאת נמצאה העיר ההלינית אַפּוֹלוֹנִיָּה — כעת אַרְסוּף — אשר שם נגלו איזו

עתיקות. הדרך תמשך בעמק השָרון (16 §). באמצע העמק נפגש במושבה העברית חֲדֶרָה (אולי פה היה בזמן המשנה מקום בשם גְדֵרָה [של קסרין]). האדמה המְרֻוָּחה של המושבה נקנתה בשנת תרמ״ב ע״י חברות שונות והמושבה בעצמה נוסדה בשנת תרנ״א. המיסדים סבלו מאד מחמת הקדחת אשר התחוללה מהבצות ורבים נפלו לקרבן המחלה עד שהצליחו ליבש את הבצות ע״י נטיעת עצי האוקליפטוס. במושבה הזאת הוצאה שטת המֶשֶק המעורב בהצלחה לפועל: אכרי המושבה מתעסקים הן בזריעת תבואה, הן בנטיעת עצים, הן בנטיעת ירקות והן בגדול בקר וצאן ויראו ברכה בעמלם. סמוך למושבה נמצאת חות־פועלים תימנים הקטנה נחליאל. וצפונה־מערבה: חֶפְצִי־בָה. צפונה ממושבה הנ״ל נמצאות חרבות העיר המהוללה בימי קדם קְסָרִי (״על הים״ Caesarea maritima), אשר נבנתה ע״י המלך הרודס לכבוד קיסר רומה. אמנם עוד מאות בשנים לפני יסוד העיר ההלינית עמד פה כבר מבצר או מגדל בשם מִגְדַּל שְׁרַשׁוֹן, או בפי היונים: סְטְרַטוֹן, אשר נוסד ע״י הפיניקים, בעלי חוף הים מצדון ועד יפו. אלכסנדר ינַי לכד את המגדל ויבנה שם עיר. העיר הזאת קבלה חופש מפומפיוס. הרודס בנה, כאמור, עיר חדשה על מקום העתיקה וישכללה ויפארה עד שהיתה לעיר הכי יפה בכל א״י ולצָרָתָה של ירושלים, והיתה למקום מושב נציבי רומה בארץ גם אחרי חרבן הבית. הרומים תארוה בשם ״מֶטְרוֹפּוֹלִיס״. יהודים ישבו בעיר עוד מזמן הִוָּסְדָהּ, אבל רוב תושביה היו נכרים וזאת גרמה שהרבה פעמים התפרצו קטטות וגם תגרות מרובות הדמים בין היהודים ובין הנכרים. גם המרד נגד רומה יצא (בשנת 6), כידוע, מבית־כנסת אחד שבקסרי (״כנשתא מרדתא דקיסרין״) ויהודים לאלפים נהרגו אז. ר׳ עקיבא נאסר אחרי חרבן ביתר בבית־האסורים שבקסרי ושם נהרג על קדושת השם. בסוף המאה השניה נמצא שוב קהלה יהודית בקסרי, ביחוד מעת שר׳ יהודה הנשיא פטר אותה ואת תחומה מן המעשרות, מפני שרוב תושבי הסביבה היו נוצרים. איזה מהתנאים, ועוד יותר מהאמוראים (״רבנן דקסרי״), גרו ולמדו שם, מהם היה מפורסם ביחוד ר׳ אבהו, אשר היו לו יחסים טובים עם גדולי רומה, אשר בעיר. בזמן ההוא (באמצע המאה השלישית) ישבו שם גם נוצרים — ״מִינִים״ — (שם ישב גם המְלמד הנוצרי הגדול אוזיביוס, שחבר ספר על שמות המקומות שבתנ״ך, וגם אבי הכנסיה הנוצרית אוריגֶנֶס) וכותים. ההמון היהודי דשם כביתר ערי החוף דבר בשפה היונית ואפילו את ה״שמע״ קראו ״אֶלֵנִסְטִי״ (= ביונית). מני

המאה החמשית נתדלדלה הקהלה ומזמן ההוא ואילך אין אף זכר ממציאות יהודים בעיר הגדולה הזאת, אשר רק שרידי אבניה יעידו על יופיה ועל בניניה המפוארים בימי קדם („למינה של קסרין" – טֶטְרַפְּלין" – „טיאטרון" ומסדרון של עמודי שַׁיִשׁ גבוהים). תחומה של קסרי השתרע לצפון עד מ ג ד ל מַלְּחָא, היום ח ר ב ת מָ לִ י חָ ה סמוך לכרמל. בין קסרי למקום הנ"ל נמצאת המושבה העברית ז כ ר ו ן י ע ק ב. המושבה נוסדה בשנת תרמ"ב ע"י מהגרים מרוסיה. אחרי תלאות רבות שעברו על המיסדים מהר ה„נדיב הידוע" הנ"ל לעזרתם עד שבעזרתו היתה למושבה גדולה – מספר תושביה 1100 בערך – ופורחת. בתי המושבה וגנות־טיולה עושים רושם נעים. גם במושבה הזאת נמצא יקב לדריכת ענבים. אכרי המושבה מתעסקים גם בזריעה וגם בנטיעות. המושבות הקטנות שְׁ פֵ יָ ה ו ב ת ש ל מ ה הסמוכות לזכרון יעקב הן בנות האחרונה. לצפון זכרון יעקב נראה את חרבות א ט ־ ט נ ט ו ר ה, שם עמדה בימי קדם העיר ד א ר, מקום מושב נציב שלמה המלך, בעיקרה עיר כנענית־פוניקית, נזכרה הרבה פעמים גם בזמן הסילוקים ומלכי בית חשמונאי. כיום יש שם מושבה עברית קטנה. לצפון מ ג ד ל ־ מ ל ח א נראות חרבות עַ תְ לִ י ת, מבצר בימי הצלבנים. סמוך לשם נמצאת המושבה העברית הקטנה עַ תְ לִ י ת, וסמוך לה תחנה מדעית לחקירות חקלאיות, שנוסדה ע"י האגרונום המומחה אהרונזוהן.

§ 67. אם נחפץ לנסוע היום מיפו דרך עמק השרון צפונה, לא נלך ב„דרך הים", כי אם בדרך אשר פונה מעט צפונה־מזרחה ותעבור אצל כ פ ר ס ב א, אח"כ אצל הכפר הגדול קַ לְ קִ לְ י ה ו ט ו ל כַּ רְ ם (צפונה משם), שהיא עירה מיושבת בערבים. קָ ק ו ן, צפונה, ג"כ כפר ערבי. הדרך עולה ישר צפונה ותגיעה אצל תֶ ל א ל ־ קַ י ְמ ו ן (יָ קְ נְ עָ ם) אל עמק יזרעאל. לא רחוק מיפו יש פרשת דרכים ואחת תוליכנו צפונה־מזרחה שְׁ כֶ מָ ה. בדרך הזאת נמצא את הכפר גִ לְ גִ לְ יַ ה (גִ לְ גָ ל שבזמן המקרא), אח"כ את פַּ רְ עָ תָ א (פִּ רְ עָ ת וֹ ן), עד שנגיע לִ שְׁ כֶ ם. שכם היא עיר עתיקה מאד, אשר נבנתה על „שכם ההר". קורותיה ידועות לנו מזמן האבות (אברהם ויעקב, שם קברו של יוסף). בשכם התאסף העם בימי יהושע בכדי לכרות ברית. אבימלך מלך בה והוא החריבה. בהפרד שתי הממלכות אחרי מות שלמה היתה שכם לעיר המלוכה של עשרת השבטים. בשנת 722 (לפסה"נ) לכדוה האשורים יחד עם כל הארץ הצפונית. אולם בזמן חרבן הבית הראשון עוד ישבו בה יהודים ורק אחרי גלות בבל היתה למרכז הכותים. אז עמד בראש הכותים נחמיה סנבלט ובזמן ההוא נבנה מקדש הכותים על ראש הר גריזים

והמקדש הזה נחרב ע״י הרקנוס, המלך החשמונאי. וֶספסינוס בנה מחדש את העיר מעט מערבה מעיר העתיקה ויקראה בשם: Neopolis (= עיר חדשה). בשם הזה נזכרה גם בספרות התלמודית (״ניפוליס״ וסמוך לה פְלַטַנוס, היום הכפר בַלָטַה, על מקום העיר הקדומה). מן השם הזה נגזר גם השם הנוכחי של העיר נָבְּלוּס. היום היא עיר ערבית ומספר תושביה 30000 נפש בערך, בתוכם כ 200 עברים, 170 שומרונים, שריד מעט מעם הכותים, אשר מתמעטים והולכים. לשומרונים האלה יש בית־תפלה ובו ספר־תורה כתוב בכתב השומרונים העתיק. על ראש הר גריזים זובחים הם מדי שנה בשנה את קרבן הפסח תחת כהונת הכהן הגדול שלהם. בזמן האחרון בקשו וקבלו בית־ספר עברי בכדי לתת לבניהם חנוך עברי ולהשיבם אל היהדות. מול הר גריזים מזרחה יש מקום שקוראים לו חרבת גֻ׳לִיגִ׳ל, הוא הַגִּלְגָּל, אשר נזכר בתורה אצל ״אֵלֹנֵי מֹרה״. הדרך, אשר בה הגענו שכמה, תמשך לרדת דרומה־מזרחה אל הירדן. סמוך לדרך הזאת נמצא את תַּעְנָה, היא העיר העתיקה תַּעֲנַת שִׁילֹה, חרבות בְּצֵילִיָּה מצינות את מקום המבצר אַרְכֶלָאִיס. לצפון־מערב שכם נמצא על יד הדרך את המקום הכי משבח בסביבה זו: סֶבַּסְטִיַּה. השם הזה אינו שם ערבי, אלא השם היוני Sebastos בשנוי קל ושמו המקורי של המקום הזה היה שֹׁמְרוֹן, העיר העתיקה אשר ישבה על הר מוקף ״גֵיא שְמָנִים״. שומרון היתה בימי מלוכת אחאב למרכז עבודת הבעַל, אשר נכרת אח״כ ע״י יֵהוּא. בעיר המלוכה הזאת היו שוקים גם לארמיים, אויבי ולפעמים גם בעלי ברית מלכי ישראל. בשנת 722 (לפסה״נ) לכדו האשורים אחרי מצור של שלש שנים את העיר. בזמן חרבן הבית הראשון ישבו בה עוד יהודים, אולם בימי שיבת גולי בבל לא היה כבר זכר ממציאות יהודים בעיר, כי התישבו בה כותים, אשר התערבו את התושבים הקודמים. מימות אלכסנדר הגדול היתה העיר לקולוניה יונית. הרקנוס החריבה. בזמן הרומים נבנתה מחדש והקיסר אויגוסטוס נתנה להרודס. הרודס בנה בה בנינים מפוארים ויקרא את שמה סֶבַּסְטֵי לכבוד הקיסר (בשם הזה נזכרה גם במשנה). העיר ההלינסטית הזאת היתה מפורסמה ביחוד ע״י פרדסיה. שרידי עמודי המסדרון, שנעשה ע״י הרודס, נראים עוד היום אצל הכפר הנ״ל. לפני איזו שנים הפרו חוקרים מאמריקה וימצאו הרבה עתיקות מכל התקופות: אנדרטת אויגוסטוס, אשר העמיד המלך היהודי־הרומי הרודס, בנינים רומיים, יוניים, אשוריים ושרידי בתים מתקופת מלכי ישראל. משערים שאחד הבנינים הוא ארמון עמרי ואחאב.

בבית ההוא מצאו צלוחית מִבַּהַט (אַלַבַּסְטֶר) ועליה חקוק שמו של איזורקון, מלך מצרים, גם מצאו הרבה שברי חרס (ביונית: אוסְטַרָקוֹן), אשר היו תלוים או קבועים על פיות כדי יין ושמן, אשר בהם שלחו את המס־הטבעי לאוצרות המלך. על החרשים האלה רשומים שמות המקומות, אשר מהם הובאו הכדים וגם שמות השולחים. חוץ מהעיר שכם נזכרים שם שמות של עוד עשרה מקומות אשר אף אחד מהם לא נזכר במקרא. אמנם אילו מהם נוכל להכיר ע"י השואה עם השמות הערבים דהאידנא, אשר בכלל בעקרם ערביים הם [כך למשל נמצא על החרשים הנ"ל את השם חצרת, הוא בלי ספק השם עצירת (אֶל־חַטַב) לצפון שכם. סרר=דֵיר סֶרוּר למערב שומרון, שפתן=שיפה (סמוך לסרר, ואולי היא נקראה בזמן המשנה "שפכן" והיתה משֻׁבחת בשמנה), יצת= יָצִיד לצפון־מזרח שומרון, תַל=א־תֶל לדרום שכם, אזא, אולי עַזּוֹן, כפר על דרך נבלוס–יפו, סק וקצה שנזכרו עוד על החרשים הן בלתי ידועות, הר מצין אולי את ההר אשר עליו נבנתה שומרון והיה משֻׁבח ביינו, חלקי, אולי חלקת־שדה מיוחדה].

§ 68. עוד עיר מלוכה היתה למלכי ישראל, היא תִּרְצָה ה"יפה" אך מקומה לא ידוע היום בברור. יש סוברים שהיא אֶט־טִירַה סמוך להר גריזים, אולם יוספוס מזכיר פה את הכפר טוּרָא טָבָא (לפי הנראה כנו הכותים את הר גריזים בשם "ההר הטוב"), אחרים חושבים למצא את תרצה בתַּלוּזַה, על הדרך לצפון־מזרח שכם, אך נראה שבמקום הזה עמדה טַרְלוּסָה, אשר נזכרה בתלמוד, שם (ב"מעברתא דטרלוסה") שרפו הרומים את התורה בימות השמד, אחר חרבן ביתתר. צפונה־מזרחה מפה נראה את תוּבֵּץ, היא העיר תֵּבֵץ הידועה מקורות אבימלך. חרבת אִבְּזִק על הדרך הזאת, הנמשכת משכם עד בֵּית שְׁאָן, היא בֶּזֶק שבזמן שאול. רָבַּה, מעט צפונה, היא הָרַבִּית, אשר נזכרה בספר יהושע (י"ט כ'). בדרך, ההולכת צפונה משכם, נמצא בסביבה פוריה את גַּבַּעַה ("גֶּבַע של בית הכותים") וצפונה משם את תֶּל־דּוֹתָן, מקום ידוע מקורות יוסף. הולכים וקרבים אנו אל עמק יזרעאל. בדרום־מזרח העמק נמצא את חרבות בַּלְעַמַה (=יִבְלְעָם) ואת העירה היפה גֶּנִין (עם 1500 תושבים), אשר נזכרה במקרא בשם עֵין גַּנִּים ואצל יוספוס בשם גִּנֵיָא. שמה מעיד שהיא עשירה בגנות ועצי פרי (תמרים). מימי המעין נמשכים בצנורות לכל העיר. לפי דברי יוספוס היה פה הגבול בין ארץ הכותים ("ארץ שומרון") ובין הגליל. חכמי המשנה צינו בתור נקודת־הגבול

את כְּפַר עוֹתְנַי, היום כפר עַדָן, מעט צפונה־מערבה לעין גנים על הדרך אשר מוליכה מהגליל אל ארץ הכותים.

69 §. הזכרנו כבר כי תושבי החלק האמצעי של א״י נקראו בזמן הבית השני כותים או שומרונים. ארץ הכותים התחילה בצפון אצל גניא לדברי יוסיפוס או אצל כפר עותני לדעת חכמי המשנה, וכאמור בסעיף הקדום. היא נמשכה לדרום עד בַּרְקְתָא (היום: עַיְן בֶּרְקִית, 15 ק״מ לדרום שכם) בסוף המסלה העוברת מעמק יזרעאל דרך שומרון עד גבול ארץ יהודה והלאה משם עד ירושלים. חכמי המשנה צינו את הגבול הדרומי־מערבי של ארץ הכותים אצל אנטיפטריס (65 §). ארץ הכותים השתרעה במזרח מהר הגלבוע (23 §) עד קוֹרֵיא (57 §) ועד הירדן – ובמערב עד עמק השרון. אהרי חרבן ביתתר, כאשר גורשו הרבה מתושבי ארץ יהודה ממקומותיהם, נתישבו הרבה ערים ע״י כותים ונמצא את השומרונים גם בערי ובכפרי ארץ יהודה (כגון בלוד, ביבנה, באמאוס ועוד יותר בדרום).

70 §. נזכר כבר, כי עמק השרון, ובו תחום קסרי, לא נחשב אל ארץ הכותים. גם בקעת בית שאן (18 §), אשר לצפון־מערב ארץ הכותים, לא נכללה בה, כי היתה לחבל מיוחד, ולפי דברי חכמי התלמוד נחשבה לחוץ לארץ, יען שבזמן ההוא היו רוב תושביה נכרים. עיר הראשית של הבקעה היתה בית שְׁאָן (נכתב גם בית שָׁן ובתלמוד: בֵּישָׁן, היום: בֵּיסָן ואצל היונים: Skythopolis, ר״ל ״עיר הַסְּקִיתִים״ ע״ש עם הסקיטים שפרץ פעם לארץ ובנה, לפי המסורה, את העיר). בית שאן היתה מקודם עיר כנענית ובני ישראל לא כבשוה בבואם אל הארץ ורק בזמן מלוכת שלמה היתה למקום מושב נציב. הפלשתים תקעו את גוית שאול ובניו בחומת העיר. זמן רב לא נשמע שום דבר ע״א העיר, לעומת זאת נזכרה אח״כ הרבה פעמים במלחמות החשמונאים. יוחנן הורקנוס לכדה. פומפיוס נתן לה חופש והיתה לעיר הלינית. שרידיה: חומה עתיקה, אצטדין (מקום מרוצת סוסים), תיאטרון, מסדרון, גשרים וצנורות, נראים עוד היום. מזמן החשמונאים ואילך ישבו יהודים בעיר בלי הפסק וילחמו בימי המלחמה, אשר נפרצה נגד רומה, בהלניסטים, שונאי נפשם, אשר בעיר. אחרי חרבן ביתתר נתישבו עוד הפעם יהודים בעיר וביניהם היו גם חכמים אחדים. בית־הכנסת הבית־שאוני נזכר בתלמוד וחרבותיו עמדו עוד בימי הבינים. העיר היתה מפורסמת אז ביחוד ע״י פֵּרותיה המשבחים וע״י תעשית כלי־הפשתן הדקים שבה. תושביה העברים לא יכלו לבטא את האותיות הגרוניות כדבעי.

כפי הנראה ישבו בה יהודים גם בימי שלטון הערבים והצלבנים. במאה הי"ד ישב בבית שאן החוקר ר' אשתורי הפרחי, אשר היה רופא מצוין והנוסע הראשון, אשר עבר כמעט בכל הארץ וחקר ודרש לקבוע את המקומות העתיקים אשר נזכרו במקרא ובספרות התלמודית והוא שם את אבני היסוד אל הטופוגרפיה הארץ־ישראלית. על מקום העיר המהוללה נמצא היום כפר גדול עם 2500 תושבים בערך ובו גם קהלה עברית קטנה. המכללה הפֶנסילַוָנית שבאמריקה קבלה זה עכשיו רשיון מאת הממשלה לחפור אחרי עתיקות בבית שאן ובסביבתה ואין ספק בדבר שגם החפירות הללו תוסיפנה לגלות עתיקות הארץ.

כדאי להזכיר עוד את המקומות העתיקים בתחום בית שאן: אָבֵל־מְחוֹלָה, אשר נזכרה במלחמת גדעון והיתה גם מקום מושב אלישע הנביא, היום אולי עֵיְן כְלוַה או תֶל אלחַמִי לדרום בית שאן; שִׁטָּה, לצפון־מערב בית שאן, היא בֵית הַשִּׁטָּה – תל אַצ־צָרֵם (או צָרִי), לדרום בית שאן, היא צְרֵרָה, אשר נזכרה ג"כ במלחמת גדעון.

ד) הַגָּלִיל.

§ 71. יודעים אנחנו כבר, כי החלק הצפוני של ארצנו נקרא הגליל (§ 7). השם הזה נמצא כבר במקרא ועוד יותר בספרים מתקופת המשנה. הוראתו העברית של השם הזה היא "מְחוֹז". הארמים או הסורים קראו למחוז הזה "גְּלִילָא" ומזה נהיה בפי היונים Galilaia או Galilaea. את גבולו הדרומי של הגליל נכיר בנקל מאחרי שהוא גבול ארץ הכותים. לפי זה תתחיל ארץ הגליל אצל גניא (לפי יוספוס), או אצל כפר עותני (לפי המשנה). קו הגבול הדרומי נמשך מהר הכרמל בעברו הדרומי של עמק יזרעאל עד המקומות הנ"ל, משם על יד בית שאן עד הירדן. היוצא מזה שגם עמק יזרעאל נכלל לפי החלוקה המדינית בארץ הגליל, למרות שעפ"י הרוב דברו מהגליל במובן המצומצם, שהוא לצפון העמק הנ"ל. גבולות הגליל במזרח היו: הירדן, ים כנרת וים סובכי ובמערב משתרע הגליל עד תחום עַכּוֹ, אשר לא נחשבה כבר אל הגליל. החלק הדרומי של הגליל (במובן המצומצם) נקרא: "הגליל התחתון". המקומות אשר על ידם מגביל יוספוס את הגליל התחתון הם: העיר טבריה במזרח, כָּבוּל במערב, כסלות שאצל הר תבור (§ 22) בדרום ובאר

שבע בצפון. המקום הנזכר לאחרונה הוא היום אבו אֶש־שֶבע סמוך לכפר חנניה, אשר נזכר במשנה בתור מקום המבדיל בין הגליל התחתון והעליון.

חכמי המשנה תארו את הגליל התחתון באופן כזה "כל שהוא מגַדֵל שקמין, גליל התחתון". עפ"י האמת נמצאה בזמן ההוא עיר סמוך לכרמל (אצל חיפה) בשם שִקְמוֹנָה וסמוך לה היתה "בכרמל" שקמה עתיקה, אשר עבדו לה הנכרים, עובדי ע"ז. שקמה כזו נזכרה גם אצל הכפר רַאני, כעת אֶר־רֵינֶא לצפון נצרת (ראה להלן). כלל אמרו חכמים: "סמן לשפלים שקמים", והגליל התחתון דומה באמת בהרבה ענינים אל השפלה אשר ביהודה (§ 22).

הגליל העליון מתחיל אצל כפר חנניה ומשתרע לצפון עד גבולות א"י (§ 3). יוספוס מזכיר בתור מקום הגבול הקיצוני של הגליל העליון את תֶּלָה, אולי על מקום המושבה העברית מְטֻלָּה לרגלי החרמון.

במשנה נזכר בתור חלק מן הגליל גם "העמק", אשר בתחום טבריה על החוף המערבי של ים כנרת יחד עם עמקים אחרים לצפון ולדרום העיר ההיא (§ 28). "סימן לעמקים דקלים" — אמרו חז"ל — ר"ל התמר הצומח במזג האויר החם שבבקיעת הירדן. עלינו לחלק לפי זה את ארץ הגליל לחלקים האלה: א) עמק יזרעאל, ב) הגליל התחתון, ג) העמק (של טבריה), ד) הגליל העליון, חוץ מהחלקים האלה עלינו לספח אל הגליל עוד: ה) את חוף הים מן הכרמל צפונה עד צידון, אשר נחשבה לעיר הכי צפונית בא"י.

בבואנו לדבר עכשיו על הערים והכפרים שבגליל נעיר, כי בזמן הבית השני, לפני מלחמת וספסינוס, עלה מספרם ליותר ממאתים.

§ 72. א) המקומות שבעמק יזרעאל נמצאים עפ"י הרוב על יד הדרך הנמשכת מגניא אצל הר הכרמל אל הים. שם נמצא את תַּעֲנָךְ, עיר כנענית עתיקה. היא נפלה לחלק שבט מנשה, אבל לא נכבשה תכף אחרי בא ישראל לארץ, נזכרה בימי מלוכת שלמה בהחלק הארץ לנציביות. בזמן מאוחר לא גרו בה יהודים.

זה עשרים שנה שהתחילו להפור על מקום העיר העתיקה (תֶּל־תענך) וימצאו שם הרבה עתיקות עוד מזמן לפני בא עמנו לארץ. רִמּוֹן, מעט צפונה־מערבה מתענך (כעת רֻמָּנֵא) וקדש, הם ג"כ מקומות קדומים. שמה של העיר מְגִדּוֹ (או מְגִדּוֹן) נודע לנו משירת דבורה. שלמה בצר את העיר, אח"כ היתה לחזית מלחמות רבות. המלך אחזיה מת במגדו וגם המלך יאשיה נפל שם.

מאחרי שאין ספק, כי העיר הזאת עמדה על יד מסלה חשובה, חושבים בדין למצא אותה במקום העיר לֶגְיוֹן, אשר נבנתה בזמן שלטון הרומיים ושם המקום הנוכחי לֶגּוּן, לצפון־מערב תענך, יזכירנו את שם המקום הנ״ל. אמנם חפירות חדשות בררו את מקומה העקרי של מגדו: אצל תֶּל אל־מֻתֶסְלִים. חרבת אל־פריא — צפונה — עומדת על מקום העיר חֲפָרַיִם. תֶּל אל־קַיְמוֹן היא יָקְמְעָם (או יָקְנְעָם), אשר נודעה מתקופת מלכי ישראל. הדרך הולכת ומתקרבת אל נחל קישון ואל מסלת־הברזל עד לחיפה.

§ 73. בחזרנו לגניא ובלכתנו משם בראשונה למזרח בדרך הנמשכת אל בית שאן נמצא את בית־קָד, היא בית עֶקֶד, אשר נזכרה במעשה יהוא. גִּלְבּוֹן, דרומה־מזרחה ממנה, תראה על השם העתיק של ההר המתנשא פה, הוא הר הגלבוע. דרך אחרת נמשכת מגניא צפונה ועל ידה נמצא את הכפר זֶרְעִין, המציין את מקום עיר המלוכה בזמן אחאב: יִזְרְעֶאל. סמוך לשם (למזרח הכפר) נובע עַיִן גָּלוּד. שם עמד גדעון עם צבאו ״על עין חֲרוֹד״. השם העתיק של עַיִן טַבַּעוּן: טובניא נזכר בספרותנו. שם גדלו תמרים (כי המקום סמוך ל״עמק״).

תחנה על מסלת־הברזל היא אל־פּוּלֶא. המקום הזה נקרא בימי הצלבנים בשם Castrum Fabae (= מבצר הפול, מזה בא השם הנוכחי). עכשיו נמצאה שם המושבה העברית מֶרְחַבְיָה. המושבה נוסדה בשנת תרע״א והיא בעקרה מושבת פועלים הנוסדה על עקרון הישוב החברתי המשותף עפ״י שטת הפרופ׳ אופנהימר. תושבי המושבה מתעסקים בעקר בזריעת תבואה וגם נסיון למשק־חלב נעשה על ידם. בזמן האחרון רכשה ״קרן הקימת לישראל״ שטח־אדמה גדול של 50000 דונם על יד הדרך: חיפה־נצרת־בית שאן למטרת ישוב חקלאי.

§ 74. ב) המשך הדרך מפּוּלֶה יוליכנו אל הגליל התחתון. העירות והכפרים שבדרום הגליל התחתון נחשבו בתקופת המשנה אל תחום העיר הגדולה צִפּוֹרִי (גם צפורין) ולכן נדבר מקודם על העיר גופה ואח״כ על המקומות שבסביבתה. העיר המפורסמה בזמן המשנה לא נקראה בתקופת המקרא בשם הזה, אולם לפי מסורת אחד האמוראים: צפורי היא קִטְרוֹן שבמקרא (שופטים א׳ ל׳). לעומת זאת נמצא כי אחד מהתנאים היה מקטרון בזמן שהעיר צפורי נודעה כבר בשמה הזה. לכן יש לשער כי קטרון היה כפר ברגלי ההר, אשר עליו

„ישבה צפורי כְּצִפּוֹר". צפורי נזכרה בראשונה בימי מלוכת אלכסנדר ינאי. אח"כ הרבה פעמים בימי שלטון הרומים. אחד מבני הרודס בנאה מחדש ויפארה עד שהיתה ל„צבי תפארת" ולעיר הראשית של כל הגליל. במאה האחרונה לבית השני גרו שם הרבה יהודים וביניהם הרבה כהנים מיוחסים. יוספוס, מפַקֵד הגליל, בצר אותה. אחרי חרבן ירושלים נתרבה עוד מספר כהניה ורוב כהני משמרות יְדַעְיָה ועָמוֹק ישבו בעיר הזאת. העיר וסביבתה היו בזמן שאחרי חרבן הבית לאגריפס השני. בימי השמד של הדרינוס נרדפו וסבלו גם יהודי צפורי ורק בחצי השני של המאה השניה היתה העיר עוד הפעם לעיר מרכזית, ביחוד ללמוד התורה. עוד לפני ימי השמד ישבו בה ר' חלפתא, אביו של ר' יוסי, המספר הרבה על קדמוניות עיר מולדתו, ור' יוחנן בן נורי. בשנים האחרונות — י"ז שנה — של ר' יהודה הנשיא היתה צפורי למקום הנשיאות ובית־הדין (או הסנהדרין), אשר נעתקו אחרי מות ר"י הנשיא לטבריה. עד למאה הרביעית נשארה העיר לעיר יהודית חשובה, אעפ"י שגרו בה גם נכרים. מהזמן ההוא הציקו חילי הרומים ליהודים והעיר נחרבה על ידם. אח"כ היתה צפורי לאט לאט לעיר נוצרית. היום נמצא שם כפר גדול עם איזו חרבות עתיקות של בית תפלה לנוצרים ומבצר מזמן הצלבנים. יפה הוא המראה מראש ההר על הסביבה הפוריה, אשר עליה אמרו בתלמוד, כי היא „ארץ זבת חלב ודבש". סמוך לעיר נראים גם שרידי הצנורות, אשר הביאו את המים מעין אל־קָנָה (לדרום־מזרח העיר) לצפורי. צפורי ישבה, כאמור, על ראש הר וע"כ היה אוירה טוב ומבריא. העיר היתה מוקפת חומה. לפי דברי המשנה עמדה „הקצטרא [= המבצר] הישנה" עוד מימות יהושע בן נון. העיר שבין החומות נתרחבה והיו בה הרבה חוצות ושוקים. העיר נחלקה לשני חלקים: „שוק העליון" ו„שוק התחתון" (כמו שמצאנו גם אצל ירושלים). מפורסמים היו בתי־הכנסת של צפורי (מספרם עלה עד לי"ח), אשר שמשו לא לתפלה לבד אלא גם להוראת הקטנים והגדולים. בית כנסת אחד נקרא בשם „כְּנִישְׁתָּא דְגוּפְנָא" (בהכנ"ס של גופנא) ע"ש שנוסד ע"י כהנים אשר נמלטו שמה אחרי חרבן הבית מן העיר גופנא, אשר ביהודה. כך היה שם בית־כנסת מיוחד ליהודי בבל („כנישתא דבבלאי"). האורגים — „טרסינא" — בנו לעצמם ג"כ בית־כנסת מיוחד („בה"כ של טרסיים"). הנשיא למד ב„בית המדרש הגדול", שנקרא גם „כנישתא רבתא" וגם „סדרה רבא". שמות בתי־הכנסת האלה יעידו כבר, כי למרות דברי ר' יהודה הנשיא: „לשון סורסי בא"י למה?" היתה לשון רוב תושבי העיר סורסית או ארמית. ככה נמצאה לפני

איזו שנים ברצפת אחד בתי־הכנסת שבצפורי כתובת בשפה הארמית. גם כתובת אחרת בשפה היונית נגלתה שם ובה נזכרים שלשה „ראשי כנסת" (Archisynagogos). החיים ההליניים הטביעו את חותמם גם על בתי העיר, אשר נבנו בסגנון היוני עם טריקלינים וכו'. רוב יהודי צפורי התעסקו בחקלאות ובמלאכות ידי. כל היהודים היו מאוחדים ב„חֶבֶר העיר" ובראשו עמד הפרנס, שהיה ת"ח. חשיבות העיר תבלט גם מתוך העובדה שהיו לה מטבעות ומדות מיוחדות.

§ 75. תחום צפורי הגיע בדרום עד להר תבור, במזרח עד תחומה של טבריה, במערב עד תחום עַכּוֹ ובצפון עד כפר חנניה. בתחום זה נפגש בתחלה בדָבּוּרְיָה, כפר גדול בצפון התבור, נקרא דָּבְרַת (במקרא) או דַבַּרְתָּא (אצל יוסיפוס). תושביה השתתפו במלחמה הגדולה נגד הרומים.

מערבה משם נמצא את העיר הכי חשובה בסביבה הזו, היא נַצְרָת, העיר הקדושה לנוצרים, יען ששם נולד ישו הנצרתי. העיר לא נזכרה לא במקרא ולא בספרות המשנתית והתלמודית ורק בקינה אחת לתשעה באב (המתחילה „איכה ישבה חבצלת השרון" מר"א קליר) נזכרה בתור מקום משמרת כהונה אחרי החרבן. אמנם יש לנו ידיעות ברורות ע"ד מציאות יהודים בנצרת במאה השביעית. תושביה הנוכחיים הם כלם נוצרים ומספרם יעלה ל12000 נפש בערך. הרבה בתי־תפלה ומנזרים נוצרים ישנם בעיר הזאת, אשר נמצאת בעמק יפה. העירות והכפרים הנודעים לנו מזמן המשנה בסביבה זו הם: בְּטִירָא (היום: אט־טירַא) למזרח נצרת, שם גר אבא הושעיה החסיד. נגניגר (היום: גִ'נְגָר) לדרום נצרת, היה מקומו של ר' יוחנן בן נורי (אולי אחרי המלטו מצפורי). מעט צפונה מפה נמצא את מהלול, אשר עמדה על מקום נַהֲלָל (או נַהֲלוֹל) מזמן השופטים. לר' יהודה הנשיא היו שדות בסביבת הכפר הזה. יָפָה, מזרחה מפה, נזכרה במלחמה נגד הרומים. למערב נצרת נראה את סִימוֹנִיָּה, בה ישבו אחרי החרבן הרבה יהודים. אל־חֻוָּרָה, צפונה־מערבה, נקראה בתלמוד: חַוְרַיָּה, איזה מן האמוראים ישבו שם. לא רחוק מסמוניא, אולי על מקום חרבות אל־בֶּדַא, עמדה העיר בֵּית שְׁעָרִים, מקום מגורת ר' יהודה הנשיא לפני בואו לצפורי. גם קברו היו מוכן לו שם. העיר נקראת אצל יוסיפוס: בֵּי־סַרַה. (= בֵּי־שַׁעֲרָא). בבית לחם, לצפון סמוניא, ישבה אחרי החרבן משמרת מַלְכִּיָּה ושם המקום הזה נזכר כבר בספר יהושע (י"ט ט"ו). מערבה־דרומה מפה נמצא את טַבְעוֹן וסמוך לה את אל־חָרְתִיָּה, האחרונה נקראה בזמן התנאים: ערדיסקוס, בשתיהן ישב ר' מאיר.

76 §. על הדרך הנמשכת מצפורי מזרחה אל תחום טבריה נפגש בכפר אל־מֶשְׁהֶד, שם היה בזמן המשנה כפר בשם גובתא דצפורין ואמרו עליו שהוא גַת־חֵפֶר, מקום יונה הנביא ועוד היום מראים הערבים את קבר נַבִּי יונוּס במקום הזה. בכפר כַּנָּה, סמוך למשהד, מצאו לפני איזו שנים בבית־תפלה לנוצרים, אשר נבנה על מקום בית־כנסת ישן, כתובת עתיקה מאבן־משכית (מוֹזַאִיקָה) ובה נמנים בארמית שמות המנדבים לבית־הכנסת. באמצע הדרך שבין צפורי לטבריה ישנה חרבת מַסְכַּנָה, אשר נזכרה בתלמוד בשם מַשְׁכְּנָא. מזרחה משם נפגש בכפר סבת, הנזכר בספרותנו בשם שוּבְתַי (= שַׁבַּתַּי). בסביבה הזאת יש לנו עכשיו אילו מושבות עבריות: סֶגֶרָה (בערבית: אֶשׁ־שַׁגַּרַה), גַּן (בית גֶּן), יַבְנְאֵל (בערבית: יֶמָּה, עומדת על מקום עיר עתיקה מימות יהושע), שְׁדוֹנָה, ואצל הר תבור (למערב המושבות הנ״ל) מֶסְחָא (או מֶשְׁחָה), בַּלְפוּרִיָּה. כמעט כל המושבות הנ״ל נוסדו בשנים האחרונות ע״י חברת האיק״א (מיסוד הברון הירש).

77 §. למערב־צפון צפורי נראה את תֶּל בַּדֵיוִיַא, על המקום הזה עמדה העיר העתיקה: שִׁיחִין (או שִׁיחִים) בספרותנו ואצל יוספוס: Asochis. העיר לא נזכרה במקרא, לעומת זאת יְסֻפַּר עליה הרבה בקורות עמנו בזמן הבית השני ואח״כ בזמן המשנה. היא נמצאה לעבר המערבי של בקעה פוריה, היא בקעת בית נטופה (22 §) ולכן נקרא החלק המערבי של הבקעה הזאת גם ״בקעת שיחין״. השם שיחין = שיחים מראה על המערות והשיחים הרבים, אשר היו בקרבת העיר ואשר מהם הוציאו את האדמה השחורה לעשית כלי חרס. אחרי חרבן ירושלים היתה העיר לאגריפס השני ואפוטרופסו ישב בה. כהנים ממשמרת יֶשֶׁבְאָב ישבו אולי עוד מזמן הבית בעיר הזאת. למערב שיחין היו בזמן המשנה שתי ערים עבריות, הן: אוּשָׁא וּשְׁפָרְעָם, שתיהן מקום מושב בית־הדין שנמלט אחרי מלחמת בר־כוכבא אל הגליל. שתיהן לא נזכרו במקרא, אבל באושא נמצא חותם עם כתובת עברית עתיקה: ״לאלזכר בן יהוהיל״ — מעבר האחד, ועל העבר השני: ״לשבי בן אלזכר״ (בנו של בעל החותם). מזה נראה גלוי שעמדה פה עיר עתיקה עוד מימי מלכי ישראל. אושה היתה מקומם של ר׳ יהודה בן אלעי ור׳ מאיר. בראש בה״ד (או הסנהדרין) עמד רבן שמעון בן גמליאל (דיבנה) ושם נתחנך גם ר׳ יהודה הנשיא בנו. תקנות חשובות תוקנו שם. תעשית ״מחצלות אושא״ נזכרה בתלמוד. מסבה בלתי נודעה נעתק מקום הסנהדרין מאושא לשפרעם (היום: שְׁפַא־עָמְר עם 2700

תושבים). בין אושא ושפרעם נהרג ר' יהודה בן בבא בשביל שסמך את תלמידיו למרות גזרת הרומים.

§ 78. סביב לבקעת שיחין נמצא כפרים, ברבם עוד מזמן המקרא והמשנה: כפר מנדה, נזכר בתלמוד, רוּמָה נזכרה אצל יוספוס מזמן המלחמה עם הרומים, אבל נראה שזוהי שנקראה בספר יהושע בשם הָרָמָה. עכשיו נמצאה שם מושבה עברית קטנה בשם רָמָה. רִמּוֹן, מעט מזרחה משם, נודעת מהמקרא ומקורות התנאים. עמק יפה משתרע מפה עד תֻּרְעָן, המקום הזה נזכר גם במדרש. החלק הצפוני־מזרחי של עמק שיחין נקרא בזמן המשנה: "בקעת בית נטופה". שם נמצא את הכפר בית נטיף, הי"ה בית נטופה, מקום שהגיע לפרסום ע"י זיתיו המשֻׁבחים. מעט דרומה מפה נמצא את נִמְרִין (או בית נמרין), מקום מושב משמרת כהנים בזמן המשנה. אצל חרבת אֻם־אל־עמד נמצאו חרבות בית־כנסת עתיק. עַיְלבוּן, לצפון־מזרח הבקעה, היתה ג"כ מקום משמרת כהונה, כך גם עֲרָב (היום: עַרַבַּת אל־בטוף). שם ישב עוד לפני חרבן הבית השני רבן יוחנן בן זכאי. דרומה מפה נמצא את חרבת קָנָה, אשר נזכרה ג"כ בין המקומות של משמרות כהונה. למערב־צפון משם נראה את החרבה גַּפַּת, מקום המבצר הידוע מזמן מלחמות הגליל נגד וספסינוס: יָטְבַת או יוֹדְפַת, אצל יוספוס: Jotapata. שמו של אמורא אחד מעיר הזאת מעיד, כי אחרי חרבנה של "יודפת הישנה", אשר עמדה, לפי מסורת המשנה, עוד מימות יהושע בן נון, נתישבה עוד הפעם. כָּבוּל, על הדרך הנמשכת מפה לעכו, נודעת עוד מזמן המקרא. שלמה המלך נתן אותה יחד עם עוד ערים למלך חירם במתנה. היא נזכרה הרבה פעמים גם במלחמה נגד הרומים. אח"כ ישבו בה גם איזה חכמים. הכהנים ממשמר שכניה נזכרים בשם "הבורת כבול". היום כפר גדול. סַחְנִין למזרח כבול היתה ג"כ עיר מפורסמת, היא נקראה אצל יוספוס: Sogana ובספרות המשנתית: סכנין או סכנית. שם ישב עוד לפני ימי השמד ר' חנינה בן תרדיון. גם חכמים אחרים נמצאו שם העיר היתה משבחה ע"י התאנים המתוקות שגדלו על הסלע שם. בחבל־ארץ זה נזכיר עוד את חרבת סֶלָמַה, העומדת על מקום המבצר צַלְמִין (מזמן מלחמת הרומים). המקום הזה היה משבח בגפניו. צלמין וכך גם מִמְלָח (או מִמְלָא) מזרחה משם, היו מקומות משמרות כהונה. יָקוּק, למזרח צלמין, הוא מקום עתיק מאד ונקרא בזמן המקרא חֻקּוֹק. בימי הבינים היו שם חרבות בית כנסת עתיק עם רצפתו. הדרך עולה מצלמין צפונה אל כפר חנניה, אשר

נזכרה בסעיפים הקודמים בתור גבול בין הגליל התחתון והעליון. בזמן המשנה נעשו שם הרבה כלי חרס עד שהיה למשל־עם: ״קדרים לכפר חנניה״. אחדים מחכמי המשנה והתלמוד נולדו שם. המקום נקרא היום כפר עַנָּן.

§ 79. ג) טבריה על חוף ים כנרת, אשר נקרא גם ״יַמָּא דְטִבַרְיָא״, נוסדה ע״י הרודס אנטיפס בשנת ס״ו לסה״נ על מקום עיר עתיקה אשר נחרבה ורק הקברים אשר מצאו בעת הבנות העיר החדשה העידו על ישוב אנשים שם מזמן רב. לפי דברי האמוראים (במאה השלישית) עמדה פה העיר רַקַּת (יהושע י״ט ל״ה), אבל ר׳ יוחנן, אשר התעמק מאד במחקר הארץ, חִוָּה את דעתו שהשם העתיק היה חַמַּת (ע״ש ״חמי טבריה״ לדרום העיר, ראה להלן) והוא חשב למצוא את מקומה הראשון של העיר בפַּרְוַר שנקרא ״כפר של טבריה״ או בקצור: ״כַּפְּרָא״. השם ״טבריה״ מעיד, כי העיר החדשה נבנתה לכבוד הקיסר טבריוס. טבריה יושבת במקום עמוק, כמו ב״מכתשת״, כי היא מקפת הרים משלשת רוחותיה. מחזה העיר היה יפה מאד עד שאמרו: ״למה נקרא שמה טבריה — ש״טובה רְאִיָּתָהּ״. בימות הקיץ יגבר שם החום עד למאד. בקס״ג ימות השנה יעלה שם החום עד 33^0 ובל״ו ימים עד 38^0 ועוד יותר. העיר היתה בזמן התלמוד מוקפת גני־טיול ותושביה הלכו אליהם להנפש מהחום הגדול. חומות הקיפו את העיר משלשת רוחותיה, כי במזרח היה הים חומתה, והבתים עמדו, כמו היום, על שפת הים ומגזוזטרות הבתים שאבו מים מן הים. טבריה היתה בזמן התלמוד עיר רבת־התושבים. התבואה אשר הביאו מתחומה לא הספיקה בשביל העיר. שני חלקי העיר נזכרו בשמות: ״השוק העליון״ ו״השוק התחתון״ (כבצפורי ובירושלים). בעלי־המלאכות ישבו בשוקים מיוחדים לפי המקצעות, כך למשל היה ״שוק של עושי גרבי־יין״, ״שוק של עושי שקים״ ועוד. הנכרים ישבו בשוק מיוחד וזה נקרא: ״שוקא דאַרַמָּאֵי״. עוד מימי המלחמה נזכר בית־הכנסת הגדול בטבריה. ברבות התושבים נתרבו גם בתי־הכנסת עד שבימי האמוראים היו שם כבר י״ג בתי־כנסת. בית־מועצת העיר נקרא: ״בּוּלֵי״ (ביונית: מועצה), סמוך לו עמד בית־כנסת: ״כנישתא דבולי״. אולם לא רחוק ממנו עמד גם צלם, שהרגיז את התושבים העברים מאד. טבריה נחשבה מראשית הוסדה לעיר נכריה בארץ הגליל ויהודים נתישבו בה רק במספר מצומצם. הסבה להופעה זו היתה מפני טומאת הקברים שבה, אשר מחמתה לא יכלו התושבים היהודים לעלות לרגל ירושלימה. אנטיפס עשה את העיר החדשה לעיר הראשית של הגליל (במקום צפורי) וכזאת נשארה גם בימי אגריפס הראשון ונציבי רומה

עד שנתנה מאת הקיסר נירו לאגריפס השני (61 לספה״נ). הרעיון הלאומי ורגש החופש מצאו בלב התושבים רק הד חלש ולכן מסרו את העיר בידי וספסינוס כמעט בלי התנגדות. אחרי מות אגריפס השני (100) היתה העיר עוד הפעם לרומים וכך נשארה בערך 500 שנה עד לנצחון הערבים בא״י. סמוך לחרבן הבית נתישבו איזה מן התנאים בטבריה ור׳ יוסי הגלילי היה, כנראה, בן העיר הזאת. משם היה גם בן־עזאי ושם ישבו אלישע בן אבוה (אחר) ותלמידו הגדול ר׳ מאיר. בכל זאת היה מספר תושביה היהודים מצומצם עד שטהר ר׳ שמעון בן יוחאי (בחצי השני של המאה השניה) את העיר (ר״ל שפסק להתיר לשבת בה אפילו לכהנים). אחרי מות ר״י הנשיא (בצפורי) היתה טבריה למקום בית־הדין הגדול ולמושב הנשיא. בני בניו של ר׳ יהודה הנשיא ישבו שם עד תום הנשיאות בישראל (במאה החמישית). מן האמוראים הרבים אשר לָמדו וְלִמְדו בטבריה נזכיר רק את הכי גדולים שביניהם: ר׳ יוחנן (בן נפחא) ור׳ שמעון בן לקיש (ריש לקיש). מהזמן ההוא ואילך התעסקו חכמי טבריה אחדים גם בחקירת המסורה ושנים מבעלי־המסורה הכי חשובים היו: בן־נפתלי ובן־אשר (במאה התשיעית) ובטבריה נוצר ה״נקוד־הטבריני״. כמו לצפורי היו גם לטבריה מטבעות ומדות מיוחדות. מחוץ לחומת העיר מערבה היה אצטדין (Stadium) גדול ומעט הלאה משם ה״קצרין״ (Castrum), שניהם מיסוד אנטיפס, אשר היה לו גם ארמון יפה בעיר. במאה החמישית נתרבה מספר הנוצרים בעיר, אולם גם יהודים לא חדלו מלגור בה גם בימי ממשלת הערבים, אשר עשו אותה לעיר ראשית של פלך־הירדן. הצלבנים לכדוה. השולטן סלימן נתנה (במאה הט״ז) להנשיא דון יוסף מנקסוס והוא חשב לְיַשֵּׁב שם יהודים במספר רב ולעשות את העיר וסביבתה לחבל יהודי, הוא התחיל כבר לבנות בנינים ולנטוע עצי תות בכדי לגדל תולעות משי, אך לא עלתה בידו להוציא את מחשבתו לפועל. במאה האחרונה נהרסו חומות העיר לרגלי רעידת־אדמה וגם העיר נזקה, אבל נבנתה מחדש. במקומות אחדים נראים עוד שרידי החומה העתיקה. טבריה היא היום עירה קטנה עם בערך 8000 תושבים וביניהם 7000 יהודים. חלק גדול מהיהודים מוצא את פרנסתו מהמושבות העבריות הסמוכות. ישיבות וחדרים רבים וגם בי״ס עברי נמצאים בעיר. עכשיו נעשתה תכנית לבנות את העיר ולהפכה לעיר־גן, ואם הדבר הזה יבוצע, אז תשוב טבריה עם ימה ועם מרחצאותיה להיות לאחת הערים הכי יפות בארץ. בצפון העיר נראות חרבות מבצר עתיק וסמוך לו נמצא קברו של הרמב״ם. בצפון ובדרום העיר נמצאים גם קברים אחרים, אשר מיחסים אותם לאיזה תנאים ואמוראים.

(* 83 §. לטבריה היה תחום גדול ובו הרבה כפרים ועירות קטנות. חַמַּת אשר נזכרה במקרא כבר, הנקראה בזמן המשנה: חַמְּתָה (ואצל יוספוס: Ammathus), נמצאה לדרום העיר על מקום המרחצאות דהאידנא. שֵׁם העיר מורה, כי שם נובעים מעינות חמים, אשר על אדותם דברנו כבר (28 §). חמת היתה בראשית ימי טבריה לעיר בפני עצמה, אך ברבות התושבים נתאחדו שתי הערים לאחת. בית־הכנסת של חמת נקרא לפעמים בית־המדרש (= הכנסת) של טבריה. בשנה הנוכחית התחילו לחפור במקום חמת ומצאו שם תחת שכבת עפר עבה את בית־הכנסת הנ"ל וגם מנורה עתיקה מאד עם שבעת נרותיה וגם אילו כתובות יוניות נתגלו בהזדמנות זו. בחמת, אח"כ גם בטבריה, ישבו כהנים ממשמרת מְעַזְיָה, לכן קוראים בעלי המסורה לפעמים את טבריה בעצמה בשם "מעזיה". הדרך נמשכת על שפת הים נגבה. לא רחוק משם תראה החורבה סַרְגֻ'נִיָּה, העומדת על מקום סרונגייא, אשר נזכרה בתלמוד. שם עמד בית־כנסת עתיק, אשר נקרא בזמן התלמוד: "כנישתא עתיקא דסרונגייא" ואמרו, כי משער האמצעי של ביהכ"נ הזה היתה נראית "בארה של מרים" בתוך ים כנרת. חרבת קדיש נזכרה בתלמוד בשם קֶדֶשׁ. סִנ־אֶנ־נַבְּרַא, מקום מבצר עתיק, נקראה מקדם צִנַּבְּרִי (ואצל יוספוס: סֶנַבְּרִיס), וספסינוס חנה בה. גם בזמן מְאֻחר היתה פה קהלה יהודית ושר־צבא רומי אחד שרף ספר־תורה שם. סמוך לחרבות צנברי נמצאת המושבה העברית כנרת על שפת הים. על אדמת המושבה הזאת נוסדה מושבת־נערות ג"כ בשם "כנרת", הנערות מתחנכות שם בכל ענפי החקלאות המעשית, ביחוד בנטיעת ירקות, בגדול עופות ובמשק־חלב. יחד עם צנברי נזכרה אצל קדמונינו גם העיר הבצורה בֵּית יֶרַח, אשר נמצאה במקום שהירדן יוצא מים כנרת. אין ספק, כי החרבות, אשר נראות סמוך למושבת כנרת, הן מעיר הזאת וממבצרה. העיר נזכרה גם בשם אֲרִיחַ, היום: אל־כַּרַךְ (ר"ל "המבצר"). העיר הזאת היתה כה חשובה עד שאיזה מהכפרים והעירות שבסביבותיה נסמנו ע"י שמה של אריח: כך נמצא: "גובתא דאריח" (מקומה בלתי ידוע), "חמת אריח" (היא חמת שאצל טבריה הנ"ל). לדרום ים כנרת אצל הכפר אֻם־גּוּנִיַּה נמצאה אדמה אחוזת "קרן־הקימת לישראל". גם בתקופת המשנה והתלמוד היה שם מקום יהודי בשם: כפר גּוּן או כפר אגון. לא רחוק משם נמצאה המושבה העברית הקטנה: פּוֹרִיָּה. דרומה מֵאֻם־גוניה נמצאת המושבה העברית: מֶלְחַמִיָּה, שנקראת כעת: מנחמיה. אכרי המושבה מתעסקים בזריעת תבואה ובגדול בקר ועשו נסיונות גם בגדול עצי צמר גפן.

*) מצד 49 עד 64 נסמנו ה§§ בטעות. הקוראים מתבקשים לתקנם: תחת § 65 : § 68 וכן האחרים עד § 82 (בצד 63).

סמוך למלחמיה יש עוד מושבה עברית קטנה בשם בֵּית עַנְיָה· עוֹלֶם· מערבה משם· נזכרה בתלמוד בשם אוּלָם· גַּבּוּל· דרומה סמוך לירדן· היתה ג״כ מקום יהודי·

§ 84· בשובנו לטבריה נסתכל במקומות· אשר למערב ולצפון העיר· למערב נמצא את ההר תֶּל מַעוּן· מקומה של מָעוֹן או בית מָעוֹן· אשר נזכרה הן אצל יוספוס בזמן המלחמה והן אצל חכמי המשנה והתלמוד· בבית־הכנסת של מעון (אשר נקרא גם ״כנישתא דטבריה״· מפני שֶׁמעון· כמו חמתה· סמוכה היתה לטבריה) למד ביחוד ר׳ יוחנן· בבהכ״נ הזה שמרו ספר־תורה· שהביאו הכהנים עמם מספרי הָעֲזָרָה ויקראו לו: ״ספר מָעוֹן״· הדרך תוליכנו אצל ההר קַרְן חַטִּין אל הכפר הגדול חַטִּין· אשר נודע מזמן האמוראים בשם כפר חַטְיָא· עליה אמרו· כי היא הַצִּדִּים שבספר יהושע (י״ט ל״ה)· אצל חטין נצח צלח־א־דין את הצלבנים· עכשיו נמצאה שם אחוזת קה״ק· מזרחה משם נלך בין בקיע וָדִי אל־חַמָּם (§ 22) ונגיע אל אַרְבֵּל· אשר נודעת מזמן החשמונאים· מימי הורדס וממלחמות הרומים· במערות הנפלאות שאצל הכפר נחבאו אנשי המלחמה· נתאי הארבלי היה ממקום הזה· גם אחרי החרבן גרו שם יהודים ובתוכם הרבה כהנים· היא היתה מקום תעשיה של כלי־פשתן גסים· באדמה הפוריה (״בקעת ארבל״) צמחו תבואות רבות· עוד היום נראות שם חרבות בית־כנסת עתיק עוד מזמן המשנה· לצפון ארבל אל שפת ים כנרת משתרעת בקעת גינוסר (§ 28)· בתקופת המקרא נמצאה בבקעה הזאת העיר כִּנֶּרֶת· שנקראה אח״כ גינוסר· וממנה קבלה כל הבקעה את שמה· בדרום הבקעה נמצא את הכפר הערבי מַגְּדַל וסמוך לו המושבה העברית מִגְדָּל· אשר נוסדה ע״י החברה לישוב ולנטיעה ״טבריה״ וגם שם חושבים לעשות נסיונות עם גדול צמר גפן· על המקום הזה עמדה בזמן המשנה עיר· אשר נקראה מגדלא או בשמה המלא: מגדל נוּנַיָּא (מ׳ הַדָּגִים)· יען שרוב תושבי העיר התעסקו בצדית ומליחת דגים· אשר העלו מים כנרת· מליחת הדגים שבעיר הזאת היתה מפורסמת עד שההינים אשר בארץ ומחוצה לה כנו את העיר בשם Tarichaea (= מקום מליחת דגים)· יוספוס בצר את העיר וישב בה פעמים רבות בזמן המלחמה· העיר נחרבה· אבל נבנתה אח״כ עוד פעם וישבו בה הרבה יהודים· גם ר׳ שמעון בן לקיש גר שם במשך זמן ידוע· צפונה מפה נפגש בעֵין־תְּאֵנָה (בתקופת המשנה עמדה שם עירה יהודית בשם הזה) וסמוך לה כָּן מִנְיַא· חרבות מבצר מימי הבינים· אח״כ נראה את

עין אט־טַבְּעָא ועל ראש ההר את חרבות תֶּל חוּם. החרבות האלו עומדות על מקום כְּפַר נָחוּם, אשר נזכר הרבה פעמים בספרי הנוצרים וגם בספרותנו. חכמים אחדים ישבו שם למרות שהמקום היה ידוע בתור מקום מינים. המקום נזכר פעם אחת גם בשם כפר אחום (במקום „נאחום") יחד עם כְּרַזַיִּים, הוא הכפר כּוֹרַזִין, אשר נזכר ג"כ בספרות הנוצרית. שני המקומות הנ"ל היו משובחים בחִטָּתם. אצל כפר נחום (בימי הבינים גם תנחום) נמצאות חרבות בית־כנסת עתיק מאד.

§ 85. ד) הגליל העליון. מכפר־חנניה, הגבול בין שני חלקי הגליל נעלה מערבה אל אֶר־רָמֶא, היא הָרָמָה שבנפתלי, אשר נזכרה בספרי הקדש אך לא בזמן המשנה. מעט מערבה משם נמצא את הכפר סֶגוּר. כפי עדות החוקר ר' אשתורי פרחי נקרא המקום הזה בזמנו שזור, א"כ ברור שפה היה מקומו של התנא ר' שמעון שזורי. הבקעה אשר אצל מֶגְדֶל כְּרוּם נזכרה במשנה בשם בקעת בית־הכרם. הדרך נמשכת מפה עד לַעַכּוֹ. אולם אנחנו נשוב אל רמה ונעלה צפונה אל מֵרוֹן, כפר קטן הנמצא על ראש הר. המקום נזכר בכתובות מצריות ובימי יהושע בשם מֵרוֹם ובספרות התלמודית בשם הנוכחי מֵרוֹן, יוספוס מכנהו בשם מירו או מירות. אולם חשיבות המקום תתחיל רק מזמן שהתישב שם רבי שמעון בן יוחאי (בחצי המאה השניה). ר' שמעון בן יוחאי יסד שם את בית־מדרשו הגדול ותלמידים רבים נהרו אליו שמה, בתוכם גם ר' יהודה בן ר' שמעון, אשר היה אח"כ ל„נשיא". ר' שמעון יחד עם בנו ר' אלעזר נקברו במרון ומקום קבורתם נודע עד היום. שם נמצאה גם, חרבה עתיקה של בית־כנסת קדום, אשר נקרא „בה"כ של ר' שמעון בן יוחאי". מדי שנה בשנה בליל וביום ל"ג בעומר עורכים שם חגיגה־עממית גדולה (כי הוא יום פטירת ר"ש לפי המסורה והאמינו כי פטירתו לא היתה בצורת מיתה, אלא עלה והתאחד עם השכינה ולכן נקראה החגיגה הזאת גם בשם „הילולא דר' שמעון", ר"ל „חתונת ר"ש"). בסביבות המקום הנ"ל, העשיר במעינות, נמצאים הרבה עצי זית. כהנים ממשמר יהויריב ישבו שם ועוד היום נמצאת אצל המקום מערה שקוראים לה: „מערת כהנים". בזמן המשנה היו מרון ועוד מקום הסמוך לו: תְּקוֹעַ: „אלפא" (= משבחים) בשמן. גם גּוּשׁ־חָלָב — היום אל־גִ׳יש לצפון — היתה מפורסמת בזיתיה ובשמנה. לפי המשנה עמדה „חקרא של גוש חלב" עוד מימות יהושע, אולם המקום ידוע לנו בשם גוש חלב רק מזמן המלחמה נגד הרומים. הגבור הלאומי, איש־ריבו של יוספוס: יוחנן מגוש־חלב (או כמו

שקוראה יוספוס: Gischala) היה ממקום הזה. הוא הספיק לבַצֵּר את מקומו מהכסף אשר הרויח על ידי מכירת שמן. גם בזמן הערבים הראשונים ישבו שם יהודים והמקום נזכר בזמן הגאונים בתור מקום שעושים בו גבינה. בעמק אשר אצל הכפר הנ"ל נמצאת חרבת בית־כנסת עתיק ועל עמודו האחד כתובת ארמית. לדרום־מערב מֵרון נמצא. הכפר בית־גַּן, נראה שהיא בית־דגן שבגליל, אשר משובחה בפי חכמינו ע"י הלפת אשר צמחה שם. בכפר ברעם, לצפון־מערב גוש חלב, עומדות שתי חרבות קדומות, האחת מבית־כנסת עתיק והשניה מבית־מדרש וכאשר יעידו ע"ז נוסעים יהודים מימי הבינים. בחרבת בית־הכנסת על ה"שקוף" (= משקוף) נמצאת כתובת עברית, המזכירה את שם המנדב ומוסיפה לברך את תושבי המקום במלים האלו: "יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל". גם בעלמה, למזרח ברעם, נמצאת בבית ערבי אחד כתובת עברית (מבית־כנסת עתיק, אשר אין עוד שריד וזכר ממנו) בנוסח: "יהי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל".

§ 86. בחזרנו דרומה נגיע אל העיר הכי גדולה שבגליל העליון, היא צְפָת (השגורה בפי הארופיים בשמה הערבי: צפד – Safed). מספר תושבי צפת עולה ל 20000, ברובם — 12000 – יהודים ויתרם מושלמים. העיר יושבת בצלע ועל ראש ההר הכי גבוה שבגליל. שם המקום הזה נמצא בפעם הראשונה אצל יוספוס בזמן המלחמה ברומא בצורת: צֶף. במדרש נזכר ג"כ בצורה דומה לזו: צוף או צְפִיָה. אולם גם השם הנוכחי צְפָת נמצא פעם אחת בתלמוד ירושלמי ושם ידובר על צפת בתור אחד המקומות אשר ממנו השיאו משואות להודיע את קדוש החדש. צפת נזכרה גם ברשימת מקומות משמרות הכהונה שבגליל, אבל, כנראה לא היתה לה חשיבות יתרה. בימי הערבים נבנה שם מבצר חזק, אשר נהרס פעמים רבות ע"י הצלבנים. ר' אשתורי פרחי מעיד, כי בזמנו היתה שם קהלה יהודית גדולה. חשיבות מרובה קבלה העיר מזמן שהתישבו בה גולי ספרד, בתוכם רבנים ומקובלים מפורסמים, כמו ר' יעקב בירב (שרצה לחדש את סמיכות הרבנים בא"י), ר' יוסף קארו (מחבר "בית יוסף" על הטורים ו"השלחן ערוך"), ר' יצחק לוריא ("האר"י הקדוש"), ר' משה אלשיך (מחבר פרוש בשם זה על התורה), המשוררים המקובלים: ר' שלמה אלקבץ (מחבר "לכה דודי"), ר' ישראל נַגָּרַא (מחבר "יה רבון עלם") ועוד. התושבים העברים החדשים התעמקו בלמוד התורה והקבלה ויחד עם זה התעסקו גם בעבודת האדמה. העיר נהרסה פעמים

ע״י רעידת אדמה, אבל נבנתה מחדש. המראה מראש ההר, אשר עליו עמד המבצר, מתפשט על כל הגליל והוא מרהיב עין. אוירה של צפת הוא טוב ומבריא ואם יסירו את הלכלוך שבתוכה ויכניסו בה את התקונים הבריאותיים הנחוצים, אז תהיה לאחת הערים הכי בריאות בארץ.

§ 87. כפרים אחדים עם עתיקות עבריות נמצאים בסביבות צפת. על עלמא ובּרעם דברנו למעלה כבר; לצפון צפת נמצא את חרבת אנ־גֶבְּרַתֵין אשר נזכרה בתלמוד בשם כפר נבורְיָה, שם ישנן חרבות בית־כנסת עתיק (הכתובת שעל המשקוף לא נקראת עדין הטיב). למערב משם צַפְּצָף, גם שם שער של בית־כנסת עתיק. קֶיצוֹן, צפונה מנברתין, נזכרה בתלמוד בשם קַצְיוֹן, שם חרבת בית־כנסת מזמן הקיסר סֶפטימיוס־סֶבֶרוס (בסוף המאה השניה), כאשר תעיד ע״ז הכתובת היונית שנמצאה שם. הכפר אל־פַרָדִיַא לדרום־מערב צפת, נזכר בתלמוד ואצל נוסעים יהוהים בשם פְּרוֹד. עַכְּבַּרַא, דרומה מצפת, היתה מבצר במלחמות הגליל נגד רומא, נזכרה גם בתלמוד ובמדרש. בתחלת תקופת האמוראים ישב שם ר׳ יַנַּי עם תלמידיו והיה להם שם כעין חבר־מתבודדים, אשר למדו תורה ועבדו את האדמה והם נקראו: ״דְּבֵי ר׳ ינַי״. לדרום־מערב מֵרון יש כפר בשם אל־בֶּקֶיעַ ובו יהודים פלחים ונראה שאבותיהם נשארו שם עוד מימי הבית השני ולא הגלו ממקומם. אולי הוא המקום אשר נזכר בתלמוד בשם בֵּית בּוּקְיָא, מקום מושב ר׳ שמעון. יָנוּחַ, מערבה מפה, עומדת על מקום העיר העתיקה יְנוֹחַ; אחד התנאים (אבא יוסי) היה ממקום הזה. כפר סֶמַיַא, בין שני הכפרים הנזכרים, הוא ג״כ מקום עתיק ונזכר בברייתא בשם כפר סִימַי.

§ 88. בחלק הצפוני של הגליל העליון כדאי להזכיר את המקומות האלה: חָצוֹר, עיר כנענית עתיקה, אשר נזכרה בכתובות מצריות כבר, נמצאה לפי עדותו של יוסיפוס סמוך לים סבכו על יד בקעה שנקראה ״בקעת חצור״. גם כיום תשתרע בקעה לצפון גוש־חלב ושמה: מֶרג־חַצִּירַא. מקום העיר הוא בצפון־מזרח הבקעה אצל אל־חֳרֵיבַּא. לצפון החרבות האלו נמצא את החרבות היפות של קַדַס, היא קֶדֶש (או בשמה המלא: ״קדש נפתלי״), אשר נזכרה הרבה פעמים בכתבי הקדש. גם התנאים הכירו את המקום הזה. המבצר עמד על ראש ההר ולרגליו ישבה העיר. דרומה־מערבה מפה רואים אנו את יָרוּן, היא יִרְאוֹן שבספר יהושע (י״ט ל״ח). את מגדל אֵל, אשר נזכרה באותו הפסוק, יש למצא בחרבת אל־מֶגְדֶל לצפון קדש. במורד ההר, למערב קדש, נמצא הכפר עַיְתַרוּן,

שמו הקדום הוא עַיְיתלו (נכתב גם "עייתה לו", גם "היתלו" ו"היתלות", כי הגליליים לא ידעו להבדיל כדבעי בין ע', א' וה'). בזמן המשנה והתלמוד ישבו שם יהודים ובתוכם הרבה כהנים. עַיְן אִבְל, למערב עיתרון, נמצאת על מקום עֵין־בּוּל (עינבול), אשר שם התאסף פעם אחת (בלי ספק מחמת רדיפת הרומים) הועד לקדוש החדש. יַעְתֵּר (גם כיום בשם הזה, צפונה־מערבה מעין־בול), כּוּר וְעַיְתָה, לדרום־מערב עיתרון, נזכרות ברשימת גבולות א"י מזמן התנאים (השוה 3 §). ברשימה הזאת נזכר גם השם תַּבְנִית או תפנית, עת תִּבְנִין לצפון עיתרון, מבצר חזק בזמן הצל בנים וכיום כפר גדול. מעט כצפונה מפה עמד בזמן מלחמת הגליל נגד רומא וגם בזמן המשנה על ראש הר־גַמְלא (21 §) מבצר בשם "גמלא בגליל" (כי גמלא היתה גם בעבר הירדן). במשנה נאמר, כי המבצר הזה היה מוקף חומה עוד מימות יהושע. חרבת אִכְסָף, צפונה מפה, מציינת את מקום העיר העתיקה: אַכְשָׁף. הרבה פעמים נזכרת במקרא ה"עיר ואֵם בישראל" אָבֵל בֵּית־מַעֲכָה, שנקראה גם "אָבֵל מַיִם", היא כיום אָבִּל לצפון ים סבכו, מקום עשיר במעינות. העיר הנ"ל נזכרה בתקופת מלכי ישראל יחד עם העיר עִיּוֹן, אשר עמדה גם בזמן המשנה, אולם כעת נשמר זכרה רק בשמה של בקעת עיון, המשתרעת לצפון אבל בית מעכה (3 §).

89 §. המושבות העבריות שבגליל העליון הן: מְטוּלָּה, המושבה הכי צפונית (הזכרנוה למעלה 74 § כבר, ולכן נהפך הפתגם העתיק: "מדן עד באר שבע" בפי הישוב החדש שבא"י לפתגם: "ממטולה עד קסטינה" (בהמושבה הכי דרומית [65 §]. אולם בשנים האחרונות נוסדה המושבה הקטנה רְחָמָה, אשר היא עוד יותר דרומית מקסטינה והיא למזרח־דרום עַזָּה). המושבה מטולה נוסדה בשנת תרנ"ה ע"י הברון רוטשילד הפריסי ואח"כ עברה תחת הנהלת חברת איק"א. האכרים מתעסקים בעקר בזריעת תבואה, ביחוד חטה, ובגדול בקר. מקומה הגבוה של המושבה ואוירה הזך יכשירוה למקום מבראה לתושבי הערים. דרומה משם נמצאת המושבה יְסֻד הַמַּעֲלָה על שפתו המערבית של ים סבכו. המושבה נוסדה עוד בשנת תרמ"ב ע"י מהגרים מפולניה ובשנת תרמ"ט עברה תחת הנהלת המושבות הרוטשילדיות. ההנהלה עשתה נסיונות בנטיעת גני פרח ויסדה גם בית־חרשת למיני בשֶׂם ולשמנים מריחים, אולם מסבות בלתי ידועות לא הצליח הנסיון וגם הקדחת עשתה שמות בתושבים. לעומת זאת הצליח יותר הנסיון בנטיעת טַבַּק, אך גם לזו לא היה קיום עד שהתושבים עברו אל עבודת

האדמה. לדרום ים סבכי, אצל "גשר של בני־יעקב" אשר עליו עובר "דרך הים" (§ 37) נמצא את המושבה מִשְׁמַר הַיַּרְדֵּן. המושבה נוסדה בשנת תרמ"ד ע"י אנשים פרטיים. לא רחוק מצפת נמצאה המושבה הנעימה והיפה, הכי גדולה שבמושבות הגליל, היא ר א ש ־ פִּ נָּ ה, אשר יושבת בגובה של 1000 מטר מעל פֶּלֶס־מי ים כנרת. המושבה נוסדה בשנת תרמ"ב ע"י מהגרים מרומניה. התושבים, אשר מספרם עולה לבערך 600 נפש, התעסקו בתחלה בגדול גפנים וגם בגדול עצי תות ותולעות משי — הברון רוטשילד יסד בה גם מַטְוִיָּה לְמֶשִׁי — עברו אח"כ אל עבודת האדמה. מעל גגות הבתים של המושבה ומראש ההר ג ּב ל כ נ ע ן (§ 21), אשר עליו עומדת המושבה, רואים את כל הסביבה: הגליל העליון עם ים סבכו, הגליל התחתון עם ים כנרת, הגולן בעבר הירדן, החרמון והים התיכון. צנורות מובילים מים ממעין עשיר אל המושבה. הרחובות שבין שדרות עצים יפים מְרֻצפים. גם גן יפה, צומח מיני עץ פרי שונים ואילני סרק, נמצא במושבה. לצפון ראש פנה, סמוך לצפת, נמצאת המושבה הקטנה עֵ י ן זֵ י תִ י ם ובה נטיעות גפן וזיתים. לדרום מטולה נמצאות החַוּוֹת העבריות: כ פ ר ג ל ע ד י ו ת ל ח י. באחרונה נפלו חלל הגבור י. טרומפלדור וחבריו, בשנת תר"פ, בהגינם על הרכוש והחיים העברים נגד התנפלות שודדים פראים.

§ 90. ה) ח ו ף ה י ם, אשר משתרע מצפון הר הכרמל עד צידון, מעולם לא היה חבל יהודי, אולם בערים ובכפרים, אשר בחבל־ארץ הלזה גרו יהודים תמיד הן בתקופת המקרא והן בתקופת התלמוד וגם בימינו יש ישוב עברי בערים אחדות שם. העיר הכי חשובה שבחבל־ארץ זה היא ח י פ ה אצל "ים של חיפה", זאת אומרת: אצל מפרץ־הים, המתחיל מפה ונמשך עד עַ כּ וֹ. מקומה הקדום של חיפה הוא מעט צפונית־מערבית מהעיר הנוכחית ("חיפה אל־עַתִּיקַא"). חיפה לא נזכרה בתנ"ך, כי אם במשנה מהמאה הראשונה והלאה. בימים ההם היתה חיפה כבר לעיר־נמל. איזה מחכמי המשנה והתלמוד היו מחיפה. תושביה העברים — ה"חֵיפנים" — לא יכלו לבטא כדבעי את האותיות הגרוניות (מפני שהסביבה לא היתה עברית). סמוך לחיפה עמדה "קסטרא" של הרומיים וחַיָּליה צרו לפעמים את היהודים אשר בעיר. העיר הנוכחית נוסדה באמצע המאה הי"ח. מספר תושביה יעלה ל 34000 בערך, בתוכם כשמונת אלפים יהודים. הטֶכניקום העברי אשר נוסד בעיקרו מעזבון הגביר ויסוצקי מרוסיה, אשר נבנה שם עוד לפני מלחמת־העולם, אבל לא נשלם רק בימינו ואשר מטרתו לחנך מהנדסים,

אדרכלים, כמיקוֹנים ויתר מקצוענים טכניים, עתיד להביא תועלת רבה לא לארצנו לבד, אלא גם לכל ארצות המזרח הקרוב, כי מוסד כזה חסר בארצות האלו. אל הטכניקום נספח בי"ס ריאלי, אשר נפתח עוד לפני המלחמה. נמלה של חיפה היא הכי טוב והכי מכשר בין כל נמלי א"י. התפתחות והפרחה מהירה ומרובה בטוחה לעיר הזאת ולנמלה, מפני שממנה מוצא מסלות־ברזל חשובות, (§ 35) ומפני שסביבותיה הקרובות והרחוקות: עמק יזרעאל, הגליל, עבר הירדן, החורן ועוד, הן פוריות מאד ותוצרות כלן תובלנה להוצאה רק דרך נמל חיפה. גם כיום חשוב הוא מסחרה של חיפה וההוצאה דרך נמלה — ביחוד: תבואה, זרעונים, שומשמים, יין וסַבּוּן — הולכת ומתגדלת מדי שנה בשנה, עאכו"כ אם יבנה הנמל ויתרבה הישוב בסביבתה, אז עתידות בלתי נשערות נשקפות לה.

למערב "חיפה אל־עתיקא" הנ"ל נמצא תל־סֶמֶק, אשר עומד על מקום שִׁקְמוֹנָה, אשר נזכר במשנה ואצל סופרים נוצרים. השֵׁם מעיד, כי רבו שם עצי השקמה. (§ 74) אצל וָדִי סֶלְמָן, לדרום־מזרח חיפה, נמצאה בזמן המשנה צַלְמוֹנָה, למזרח חיפה נמצא הכפר גִּדְרָה (במשנה: גְּדוֹרָה), שניהם הצטינו ע"י עצי החרוב, אשר גדלו שם ועַד היום נמצא העץ הזה במספר גדול בסביבה ההיא ופירותיו משמשים למאכל בהמות. גם על הר הכרמל היו בזמן המשנה והתלמוד איזה מקומות יהודים. בחרבת סֶמָּקָא נמצאות חרבות בית־כנסת עתיק. עֶסְפִיָה ודָלְיָה הם כפרים דרוזיים. במורד הר הכרמל נמצאות עד היום מערות ואומרים, ביחוד הנוצרים, כי בהן שהה אליהו הנביא בהכחישו את נביאי הבעל על הר הכרמל.

§ 91. מחיפה תמשך הדרך — וכעת גם מסלת־הברזל -- צפונה אל עַכּוֹ, עיר עתיקה מאד, הנזכרת כבר בכתובות מצריות וכנעניות. שבט אשר, אשר בנחלתו נפלה העיר, לא הצליח ללכדה. גם החשמונאים נלחמו נגדה בלי תוצאה. בזמן ההוא היו תושביה הלניסטים ויקראו את שם העיר פְּטָלֶמַיִס על שם אחד המלכים. פומפיוס, שר־צבא רומה, לכדה בשנת 65 לפני ספה"נ. אחרי חרבן הבית השני חגג טיטוס את חג נצחונו על עמנו בעיר הזאת והרבה יהודים נפלו לקרבן החגיגות האלו. בכל זאת היתה שם קהלה יהודית גם אחרי כן. רבן גמליאל "דיבנה" בא אל עכו, אשר היתה כֻּלה עיר הלינית ("מרחץ אפרודיטי", אשר בו התרחץ ר"ג, עם הפילוסופוס פרוקלוס היו לו שם וכוחים על שאלות דתיות). עכו היתה עיר־פלך ובה ישב "ראש־המדינה" או "המושל". ליהודים היה שם בית־כנסת. גם הנשיאים רבן שמעון ורבי יהודה ("רבי") נמצאו לפעמים

בעכו, גם אילו תנאים ואמוראים היו משם. אולם מפני שרוב תושביה היו נכרים, חשבו את העיר (או חלק ממנה) לחוץ לארץ. נמלה של עכו היה מפרסם מאד בימי קדם. ספינות באו שמה מרומא, מאספמיא ומקילקיה והביאו ביחוד יין ומורייס (ציר של דגים) מארצות רחוקות. הדַּיָּגים הרבים, אשר ישבו בה, הביאו את הדגים אל שוקה של עכו, אשר היה מפרסם מאד. בימי הצלבנים היו שם מלחמות רבות. גם בזמן ההוא היו שם יהודים ובמשך איזו שנים ישבו ״גאוני א״י״ בעכו. גם הרמב״ן שהה בעיר הזאת וידרוש בה ברבים. נפוליון הגדול צר על העיר, אבל נכנע לפני צִי אנגליה. היום ישנם בערך 15000 תושבים בעכו ובתוכם רק כמאה יהודים. העיר מקפת חומה. מבצרה הרעוע ישמש עד היום לבית־אסורים. נמלה של עכו לא יכל לעמד בפני התחרות נמל חיפה ויפסיד את כל חשיבותו.

ל״תחום עכו״ (נזכר גם בשם ״סְפַר עכו״), אשר הגיע עד תחום צפורי, שיכו בזמן המשנה איזו עירות. כך מצאנו שם את כפר עכו, אשר נזכר בימי מלחמת הגליל נגד וספסינוס וגם אחרי כן בתור מקום־מולדת תנאים אחדים. כיום אין זכר למקום הזה. בית־עַמְקִי, אשר נזכרה בברייתא יחד עם כפר עכו, מכונה בספר יהושע בשם בית־הָעֵמֶק, כיום עַמְקָה לצפון־מזרח עכו. בסביבות המקום הזה היו מקומות מרעה צאן רבים.

§ 92. עולים אנו צפונה בדרך הנמשכת על חוף הים. על יד הדרך ימינה נמצאו איזה מקומות, אשר נזכרו ברשימת גבולות א״י בזמן המשנה (§ 3): כַּבַּרְתָּא, כיום נקראת אל־כַּבְּרִי; חרבות גַּעְתּוֹן נמצאות אצל נהר גֹעטון למזרח כברתא; חרבות זַנוֹתַא (מעט צפונה־מזרחה מפה), היא בֵית זְנִיתָא, אשר נזכרה ברשימה הנ״ל. על שפת הים נמצאת אַזִיב; השם הנוכחי נשתבש מהשם העתיק אַכְזִיב (בקצור: כְּזִיב ואצל ההלנים: Ekdíppa), אשר נמצא כבר בכתובות היתדות. העיר היתה שיכת לכנענים ולא נלכדה ע״י בני ישראל. העיר הזאת נזכרה לפעמים גם בזמן הבית השני. יהודים גרו בה גם אחרי כן ורבן גמליאל בקר את בית־הכנסת של הקהלה, אשר בראשו עמד ״ראש ביה״כ״. כזיב נחשבה עפ״י הרוב לחוץ לארץ. חרבת עַבְּדָא, למזרח כזיב, היא עַבְדוֹן, אשר נזכרה בס׳ יהושע (כ״א ל׳). מן המקומות, אשר לצפון כזיב, אשר נזכרו בספרותנו העתיקה ובזמן המשנה והתלמוד וגם ישבו בהם יהודים, ובכל זאת נחשבו למקומות נָכְרִים, כדאי להזכיר: את חרבת אֻם־אל עַמוּד (לצפון

סלמה של צור, ראה 14 §), אשר נזכרה בשם עֲמוּדָה בתור מקום עבודה זרה. בתקופת המקרא היה שם המקום חַמּוֹן, כאשר יעיד ע"ז שֵׁם הנחל אשר נמשך שם: וָדִי חַמּוּל. השם חַמּוֹן מראה שהיתה שם ע"ז לחַמָּה או יותר נכון: לבעל־חמון, אליל הכנענים. חרבת מַעְצוּב (= מַצּוּבָא) לצפון־מזרח כזיב, אל־בַּצָּא (= בצת) לצפון כזיב, חרבת זֶבֶּד (=זבוד דגליל) ואל־מֶגְדֶל למזרח סולמה של צור, כלם מקומות עתיקים מאד. קָנָה, צפונה־מזרחה מפה, נזכרה בס' יהושע (י"ט כ"ח).

העיר הכי גדולה שבחלק הצפוני הזה היא צוֹר. לפנים עיר גדולה מאד ששיכה לכנענים והיתה מפרסמת בימי קדם במסהרה העולמי. חירם מלך צור נודע לנו מדברי ימי שלמה המלך. העיר נבנתה על אי קטן סמוך לים, אבל כעת הוא מחֻבר עם היבשה ע"י הסוללות אשר שפכו חילי אלכסנדר המוקדון בכדי ללכֹד את העיר. העיר אמנם לא היתה שיכת אל עמנו, בכל זאת נראה שבזמן המקרא כבר התישבו בה יהודים ומספרם גדל ביחוד בזמן הבית השני, למרות שהצורים היו שונאי ישראל. בתקופת המשנה ישבו שם גם תנאים אחדים (בתוכם ר' שמעון בן יוחאי). ימי השוק של צור היו מפורסמים גם בזמן הרומים. תוצרת סביבות העיר היתה עשירה מאד, עד שאמרו על "צור וחברותיה" שהן "ארצות החיים". אין פלא, אפוא, שנמשכו הרבה יהודים להתישב ב"תחום צור", אשר נתרחב דרומה ומזרחה עד למרחקים. בין המקומות שבתחום הזה נזכר: רֹאשׁ מַיָּא, היא רָס־אל־עַיְן לדרום צור עם שרידי צנורות־מים עתיקים מזמן הרומים. בכלל ישנן הרבה עתיקות בסביבות צור ("קֶבֶר חִירָם"; "נַבִּי מַעְשׁוּק"). הצלבנים נלחמו בעיר וילכדוה. מהזמן ההוא נשארו שרידי החומה. מספר תושביה כיום הוא שבעת אלפים בערך. מספורי המקרא ע"ד הנביא אליהו נודעת לנו צָרְפַת, הסמוכה לצידון, כיום צַרַפַנְד, כפר קטן לצפון צור. צִידוֹן נזכרה הרבה פעמים במקרא, בפרט בספרי הנביאים בתור עיר מלוכה לכנענים. מפני היחס המסחרי, אשר היה לארצנו אל העיר הזאת, נזכיר איזה פרטים מקורותיה. הצידונים הביאו "עצי ארזים מן הלבנון אל ים יפו כרשיון כורש מלך פרס עליהם" לבנין הבית השני. מזמן מלחמת עמנו נגד רומא ישבו כבר יהודים בעיר; במאה השניה ישבו שם כבר תנאים אחדים, אשר אותם בקר רבן גמליאל הנשיא. יהודים רבים עשו מלאכה ב"פורסקי שבצידון". השם צידון (או צַיידן בספרות התלמודית, השוה השם הנוכחי!) מעיד שהיו שם הרבה צַיְּדֵי דגים. העיר נודעת גם מזמן שלטון הערבים והצלבנים. היא היתה עיר מסחרית גם במאה השבע

עשרה, אולם במשך הזמן הפסידה את כל חשיבותה ע"י התגברות בֵּ י ר ו ת והיא היום עירת חוף עם 12000 תושבים בערך ובתוכם כאלף יהודים.

ה) ע ב ר ה י ר ד ן.

§ 93. למעלה (ב § 6, 7) דברנו כבר ע"א עבר הירדן וקורותיו בימי קדם ופה נדבר על אדותו עפ"י הלוקה אחרת, אשר תתאים יותר אל טבע חבל־הארץ הזה, ונתחיל מן הצפון:

א) "א ר ץ ־ י ר ד ן", ר"ל סביבת מעיגות הירדן (§ 27). ת ל א ל ־ קָ צִ י עומד על מקום העיר העתיקה: דָּ ן, אשר צִינה את הגבול הצפוני של ארצנו. בימי קדם – עוד לפני בא ישראל לארץ – קראו לעיר הזאת לַ יִ שׁ או לֶ שֶׁ ם. העיר קבלה את השם דָּן על שם אבי שבט דן, אשר לכדה. שם עמד, כידוע, המקדש עם עגל הזהב, אשר העמיד ירבעם. השם הנוכחי הנ"ל הוא תרגומו של "דָּן" (= שופט וכמאמר הפסוק: "דן ידין עמו") וגם השם "נהר אל־לֶדָּן" אשר אצל התל מראה את רשמי השם העתיק. בימי האמוראים עמד על המקום הזה: כ פ ר ־ ד ן, מולדת אחד האמוראים. ח ר ב ת ד ַ פְּ נֶ ה גם כן מקום עתיק מאד. לפי התרגומים העתיקים עמדה פה לפנים העיר רִ בְ לָ ה, אשר נזכרה בגבולות הארץ (בספר במדבר). למזרח דן, לרגלי החרמון, נמצא את בָּ נְ יָ ס, כפר עם חרבות שונות השם הנוכחי התהוה מהשם היוני פַּ נֵ אַ ס, כי פה עמד מקדש האליל פַּ ן ולו היתה מקדשת גם המערה, אשר ממנה יוצא הירדן (§ 27). שם העיר הזאת, אשר נקראה אח"כ גם ק ס ר י ן (או קִ סְ רִ י וֹ ן ובשם הרומי: Caesarea Philippi) נזכר בימי שלטון הסורים בראשונה. בין תושביה הנכרים ישבו גם יהודים ופעם אחת שָׁבַת ר' אליעזר בן הורקנוס בקסריון. טיטוס חגג שם אחרי חרבן ירושלים חגיגת־נצחון. בימי דיוקלטין קיסר רומה, הציקו מאד ליהודים אשר בעיר עד שהוכרחו לעזבה. לפי דברי תרגום א"י (תרגום יונתן) עמדה פָּנְיָס על מקום עיר־הגבול שְׁ פָ ם. מעל הכפר עומד מבצר יפה מימי־הבינים: ק ל ע ת א ס ־ ס ֻ בֵּ י בִּ י. המקום הכי גדול שבחבל־ארץ זה הוא א ל ־ קֻ נֵ י טְ רַ א למזרח יַמָּה של חִילתא (§ 27) עם 1300 תושבים. על שפתו הצפונית של ים כנרת, קרוב לשֶׁפֶךְ הירדן בים, רואים אנו את א ת ־ תֶ ל, אשר עומד על מקום העיר ההלינית־הרומית Julias וסמוך לתל הנ"ל גראה את חרבות עיר אחרת, אשר נזכרה בספרי הנוצרים בשם ב י ת ־ צַ יְ דָ א. שם החרבה א ל ־ יְ ה וּ דִ ַ י ה, צפונה־מזרחה מפה, יוכיח, כי בימי

קדם נמצא פה מקום יהודי מקום יהודי היה גם אֶ ד ־ ד ְ ק ִ י · לצפון את־תל· אשר שם ישנה חרבת בית־כנסת עתיק· עיר יהודית עמדה גם על מקום חרבת ַק נ ֶ ף למזרח ים כנרת· על חרבה אחת – לפי הנראה חרבת בית־כנסת – מצאו כתובת ארמית־עברית: "יְהֵה ְדכִיר (= נזכר) לְטַב יוֹסה בר חֶלבו בר חנן". שמה של חרבת סֶ ל ו ּ ק ִ ַ י ה · מזרחה־צפונה מפה· מוכיח· כי המקום היה מזמן מלכי הסלוקים·

§ 94· ב) ח ב ל ־ ה א ר ץ ל מ ז ר ח י ם כ נ ר ת· אשר נחשב אל "הַגּוֹלָן" נתישב ג"כ בזמן שלטון היונים והרומים ע"י יהודים· באילו מקומות שבחבל־ארץ זה נמצאה על שרידי בנינים צורת ה"מנורה" הסמל העברי העתיק· אשר נמצאהו לא בעתיקות א"י לבד· כי אם גם על מצבות שבחוץ לארץ· מול מ ג ד ל שעל שפתו המערבית של ים כנרת עומדות חרבות כֻּ ְ ר ס ִ י · פה נמצא· לפי הנראה· בזמן התנאים והאמוראים מקום בשם ק ו ּ ר ְ ש ִ י · דרומה מפה נראה חרבות עתיקות של ק ל ע ת א ל ־ ח ֶ ס ְ ן ומעט דרומה: ס ו ּ ס ִ י א · על מקום סוסיא עמדה העיר המפרסמה בזמן הרומים ס ו ּ ס ִ י ת ָ א (= עיר הסוסים וביונית: Hyppos) וחרבות א ל ־ ח ָ ס ְ ן מציינות את מקום המבצר של העיר· העיר הזאת נזכרה בזמן החשמונאים כבר· פּומפּיוס נתן לה חֹפש והיתה אחת מעשרת הערים (Dekapolis) שבעבר הירדן· אשר נהנו מחֹפש זה והיה להן שלטון מדיני עצמי· הרבה יהודים ישבו בעִיר עוד לפני התפרצות מלחמת יהודה נגד הרומים ובפרוץ המלחמה הציקו להם הנכרים· הצבא הרומי שבסוסיתא שמר בזמן התלמוד גם על תושבי טבריה שלא יתקוממו נגד השלטון· יחס וקשר תדירי היה בין יושבי סוסיתא ובין יושבי טבריה וספינות· אשר הובילו גם תבואה מחו"ל· עברו ממקום למקום· לפי דעת חז"ל עמדה סוסיתא ב א ר ץ ט ו ב · אשר נזכרה בקורות יפתח הגלעדי· תחומה זה של סוסיתא נחשב אמנם אל א"י· בכל זאת פטרו חכמגו את תושבי התחום הזה לרֹב מתרומות ומעשרות מפני שהיו ברב המקומות נכרים· רק אילו מקומות· אשר היו מיושבים ביהודים נתחיבו בתרומות ומעשרות· רשימה אחת פורטת את המקומות האלה· אשר משמותיהם נודעים כיום: ע ַ י ָ נ ִ י ש ׳ עַיָנְש לדרום וָ ִד י אַ ס־ סַ מַ ך ְ עם חרבות עתיקות; ר ו ּ ם ־ ב ַ ַ ר ך ְ · כיום: חָ ן א ל ־ ב ַ ַ ר ך ְ · חרבה לצפון קלעת אל־חסן הנ"ל ע ַ י ו ּ ן ; גם כעת בשם הזה· לדרום סוסיתא· עם חרבות רבות; ַ י ְ ע ר ו ּ ט · היום· כנראה· חרבת א ל ־ ע ַ ר ָ א ִ י ס · לדרום סוסיתא; כ פ ר ח ר ו ּ ב · גם היום נקרא כך· לדרום־מערב סוסיתא ("כפר חריב")· שני אחים מגבורי בר־כוכבא היו מהמקום הזה; נ ו ֹ ב למזרח עינוש ("נָב"); ח ס פ י ה (או

חצפיה), היום חִסְפִּין לצפון נוֹב, העיר הזאת נזכרה בספר החשמונאים בשם „חספון בארץ טוב". המקום האחרון שברשימה הנ"ל הוא: כפר צמח, היא צֶמַח, תחנת מסלת הברזל לדרום ים כנרת. בסוף המאה השניה הרבו הנכרים להתישב במקום הזה ולכן התיר ר' יהודה הנשיא, ר"ל פטר את אנשי המקום מהפרשת תרומות ומעשרות. בין חרבות פִיק, צפונה־מזרחה מסוסיתא, נמצא עמוד נמוך מאבן הבַּזֶּלֶת ועליו תמונת המנורה עם כתובת ארמית־עברית: „אנה יהודה חזאנה" (=אני יהודה החַזָּן). אין ספק שהעמוד הוא מבית־כנסת. צפונה מסוסיתא נמצאה המושבה העברית הקטנה בני יהודה. לדרום־מערב תחנת צֶמַח הנ"ל, סמוך ליציאת הירדן מים כנרת, נמצאת המושבה העברית דְּגַנְיָה, המושבה נוסדה על אדמת „קרן הקימת לישראל" ונמסרה לידי חברת פועלים העומדת על בסיס עקרון השתוף הפועלים. האכרים מתעסקים בעקר בזריעת תבואה.

§ 95. גם מעבר לנהר אֶר־רֻקָּד נמצאות חרבות של מקומות עתיקים. שם הכפר גַּמְלַא מעיד, כי על מקומו עמדה העיר גַּמְלָה, אשר נזכרה הרבה פעמים בספרי יוספוס מזמן מלחמת עמנו נגד הרומים. המבצר של העיר נמצא מעט צפונה ממנה במקום תל אל־אֶהְדֵיב. על מקום בית־אֶרִי, לדרום גמלה, היתה עיר אשר נתישבה ע"י יהודים שעלו מבבל בזמן מלוכת הרודס. אלה היו „בְּנֵי בְּתֵירָה" או „זקני בתירה" ושמה העתיק של העיר היה: בְּתֵירָה. אילו חכמים מתקופת התנאים התיחסו אל המשפחה הנכבדה הזאת, אשר הגינה על ידי חֲיָלֶיהָ על היהודים שבחבל־הארץ הזה. המקומות הנ"ל הם בחבל־ארץ ה„גּוֹלָן". העיר המרכזית של הסביבה הפוריה הזאת נקראה ג"כ גּוֹלָן ונזכרה בתורה ובספר יהושע כבר. כיום נמצא על מקום העיר הנ"ל הכפר סַחֵם אֶד־גּוֹלָן, למזרח גמלא. העיר הקדומה הזאת נקראת גם אצל יוספוס וגם במשנה בשם גּוֹלָנָה או גַּוְלָנָה (גם גַּבְלוֹנָה). חשיבות גדולה היתה לעיר בתקופת המשנה, כי מטבעותיה המיוחדות נזכרו יחד עם מטבעות צפורי וטבריה. לר' יהודה הנשיא היו שדות בסביבת העיר. יהודים ישבו בעיר גם במאה הרביעית, אך רוב תושביה היו נכרים. בזמן התנאים והאמוראים היתה עיר יהודית נָוֶה, כעת: נַוָה, לצפון גולן. בין חרבותיה נמצאת עד היום תמונת המנורה ונוסע יהודי בימי הבינים מצא שם חרבת בית־כנסת עתיק עם כתובת עברית: „זה עשו ר' יודן ור' לוי בן אשר". ידועים לנו גם שמות חכמים אחרים מעיר הזאת. במאה הרביעית הציקו חילי הרומים ליהודים שבעיר הזאת, אך לא

הצליחו להשמידם וגם במאה האחת עשרה (שנת ד' תתפ"ב) חיו עוד יהודים שם וכאשר תעיד על זה כתובת־קבר שנמצאה בין החרבות שם. רשימה עתיקה מוסרת לנו שמות מקומות יהודים בתחמה של נוה, אולם רֻבָּם לא נודעו לנו היום. גָ שִׁ י ם, לצפון נוה, נזכרת ברשימה ההיא בשם ג שׁ מ י י; זַ יְ זוּ ן, על שפת הירמוך, נזכרה ג"כ שם; עַ תָּ מָ ן, למזרח זיזון, נקראה בשם חַ טַ ם; אֶ ד־דֶ נֵ יבַּ א, למזרח נוה, נזכרה שם בשם דֶּ נֶ ב חַ רֶ בְ תָּ א (= חרבת דנב). תחום נוה הגיע עד המקום דְ רַ י י, אשר נזכרה בכתובות יוניות בשם Dorea, וכיום תקרא אֶ ד־דוּ ר, למזרח נוה, על עבר הטרכון.

§ 96. את "ארץ עוץ", ארץ מושבו של אִיּוֹב, יש למצא, לפי מסורה עתיקה, בסביבה הזאת, אשר אנחנו עומדים בה. מקום מושבו היה, לפי המסורה, כְּ פַ ר קַ רְ נַ יִ ם. עוד היום מראים בעיר שֵׁ י ךְ סַ עַ ד, לדרום נוה, אבן גדולה עם כתובות מצריות עתיקות (כי האבן היא מצבת־תגבורת רעמסס השני, מלך מצרים) ואומרים עליה, כי היא "אבן איוב", ר"ל מצבת איוב העומדת על קברו. כפר קרנים היה פַּרְוָר של עַ שְׁ תְּ רוֹ ת קרנים, עיר עתיקה מאד, אשר נזכרה בימי האבות כבר. כיום לא נשאר ממנה, כי אם תל אחד בשם עַ שְׁ תְּ רַ א, במרחק 3 ק"מ לדרום שיך סעד. ב ת ל א ל־עַ שְׁ אַ רִ י, דרומה מפה, או אצל א ל – מְ זֵ יְ רִ י ב (תחנת מסה"ב הַמֶּכָּאִית) סוברים למצא את עיר מלוכת עוֹג מלך הבשן: עַ שְׁ תְּ רוֹ ת) שנקראה גם: בְּ עֶ שְׁ תְּ רָ ה (= בית עשתרות). עשתרות קרנים נזכרה גם בספור על מלחמות יהודה המכבי. שם נזכרו גם המקומות: עַ לְ מָ ה (כעת עִלְמָא), לדרום־מזרח נוה ו רָ פ וֹ ן, היום א ר־רָ פ א, למזרח נוה. א ז ר ע, גם כן למזרח נוה, נזכרה בתאור גבולות א"י בזמן המשנה בשם זַ רְ וַ א י ובכתובות יוניות בשם Zoroa. דרומה־מזרחה מזרַוָאי נמצא את העיר בֻּ צ ר א ל־חַ רִ י רִ י, אשר עומדת, לפי דעת ר' שמעון בן לקיש, על מקום "בֶּצֶר במדבר". העיר הזאת נזכרה, כנראה, גם במלחמות יהודה המכבי בשם בָּ צָ ר, אך עפ"י רוב נזכרה בזמן התלמוד: בָּ צְ רָ ה – כך נקראה העיר בעת ההיא – עמדה על גבול א"י, אך לפי דעת איזה חכמים לא היתה שיָּכת אל א"י, לכן נמנעו הכהנים מלהִכָּנס אל העיר בעצמה והלכו רק עד ה"פרדס", אשר היה בתחום העיר למערב. חכמים רבים שהו מזמן לזמן בבצרה, כי היה שם ישוב יהודי והיה להם גם בית־כנסת, אשר בראשו עמד ה"רֵיש כְּנִישְׁתָּא" או בקצור: "רֵישָׁא". גם בין תושבי העיר נמצאו חכמים אחדים, אולם רוב התושבים היו נכרים ובמרחץ העיר עמד צלמה של אפרודיטי. עלינו להבדיל

מהעיר הזאת את העיר בֻּצְרַא אַסְכִּי שָׁם, אשר עליה נדבר בסוף הסעיף הזה.

אחת מתחנות מסה"ב דמשק־חיפה היא דַרְעַא, אשר עומדת על מקום העיר העתיקה אֶדְרֶעִי, עיר מלוכת עוג מלך הבשן. שמה נמלטו יהודי עֲרָב מפני חילות מחמד השודדים ועוד במאה הי"ד היתה שם קהלה יהודית. מספר תושבי דרעא של היום הוא 5000 בערך. אדרעי צינה את הגבול המערבי של ה"בָּשָׁן". על הגבול המזרחי נמצא העיר סַלְכָה, כעת סַלְכַד, באמצע החורן. גם בעיר הזאת היתה קהלה בימי ר' אשתורי פרחי (במאה הי"ד) הרבה ערים נמצאו בימי קדם בחבל־ארץ של החורן. מהן נזכיר את נִמְרָא, אצל וָדִי בשם הזה, בעברה הצפוני של החורן, היא נזכרה לציון גבול א"י, מתוך רשימת גבולות הארץ פה נדע גם את שמה העתיק של שַׁקָא (לצפון נמרא): סכותא או זכותא. ברשימה ההיא נזכרה גם קְנָת, עיר מפורסמת עוד מימות משה ויהושע. היא היתה עיר גדולה גם בזמן הרומים, לפי תוצאת החקירות האחרונות צריך להַשְׁוֹתָה אל אל־קַנָת, בצפון מערב החורן. בֻּצְרַא אַסְכִּי שָׁם הנ"ל, דרומה מפה, היתה עיר הלינית־רומית, אח"כ היתה עיר ראשית של מחוז ערבי ולבסוף (בזמן שלטון הערבים) עיר בירת כל החורן. הצלבנים נלחמו עליה. היום עירה קטנה עם חרבות יפות. אֶס־סְוַידָה, לצפון, עיר קימקמיה.

§ 97. ג) חבל־ארץ מיוחד הוא זה המשתרע בין הירמוך והיבוק, הוא "הַגִּלְעָד". אם נעבר את הירדן על הגשר המקשר (גשר אל־מֻגָּמִי) ונלך מזרחה, נגיע אל חרבות מֻקֵיס (או אֻם־קַיְס). החרבות היפות האלו מעידות, כי לפנים עמדה פה עיר גדולה. שֵׁם המקום למזרח החרבות: גֶדָר, מוכיח, כי שמה העתיק של העיר הזאת היה גֶדֶר או בצורה הארמית: גְדָרָא. העיר נזכרה כבר בימי מלכי הסלוקידים, אח"כ בזמן מלוכת אלכסנדר יני, אשר לכדה. פּוֹמפֵּיוס נתן לה חפש וישימה לאחת מערי הַדֶּקַפּוֹלִיס הנ"ל (§ 94). כבר בזמן התפרצות מלחמת עמנו נגד רומה ישבו בה הרבה יהודים ובראש בית־הכנסת שבה עמד בסוף המאה הראשונה איש בשם שזפר (שם סורי, השפה, אשר בה דברו גם היהודים שבסביבה זו). בזמן המשנה והתלמוד היו רוב תושבי העיר נכרים, בתוכם גם פילוסופים וסופרים. מבין אלה נודע לנו שמו של אבנימוס (Oenomaos) הגדרי, אשר אתו שָׂח ר' מאיר הרבה פעמים על ענינים פילוסופיים. העיר היתה מְשֻׁבחה ביחוד ע"י מרחצאותיה, אשר נקראו: חַמַּת גדר או "מֵי גדר" ונמצאו בעמק לצפון מעיר אצל הירמוך. הרבה מחכמי הגליל, בפרט

אלה מבית הנשיא, באו הנה להתרחץ ולהנפש. גדר היתה העיר הראשית של כל הסביבה. בסביבה ההיא נודע לנו המקום מ ג ד ל ־ ג ד ר , אשר נקרא גם מ ג ד ל ־ צְ בַ עְ יָ א , סמוך למרחצאות הנ"ל ושם ישבו חכמי הגליל בבואם אל חמת גדר. מגדל־גדר עמד, כנראה, על מקום אֶ ל ־ מְ חֵ י בַ א , בעברו השני של הירמוך. לפי דברי המדרש עמדו במגדל־גדר עצי שִׁטים עוד מימות יעקב אבינו. עצי שִׁטָּה עתיקים (Acacia farnensia) נמצאים עד היום במקום הנ"ל. כפי הנראה גרו גם איזה חכמים במקום ההוא.

§ 98. לצפון־מזרח גדר נראות חרבות מפוארות של אָ בִ י ל , היא אָ בֵ ל , שהיתה מפורסמת ביינה. סביבת העיר היתה נקראת אַ בִ לֵ י ן (Abilene). האגדה המדרשית מספרת, כי בני איוב הלכו מכפר קרנים (§ 96) ועברו כל האבלין עד שהגיעו למגדל־צבעייא (מגדל־גדר הנ"ל) ושם מתו. בֵּ יְ תְ רָ ס , לדרום אבל, נקראה בימי קדם בֵּ י ת ־ ר א ש (אף שלא נמצא שֵׁם זה בספרותנו) ואצל הרומים: Capitolias. אִ רְ בִ ד , דרומה משם, אולי ב י ת ־ אַ רְ בֵּ א ל , שנזכרה בספר הושע (י' י"ד). דרומה־מערבה מפה, סמוך לערבת הירדן, נמצאות חרבות פַּ חִ ל. אצל העיר הזאת היו מרחצאות, אשר נקראו בתלמוד: חַ מְ תָּ א דְ פַ הִ ל. א ט ־ טַ יְ בַּ א , שנקראה לפנים גם עֶ פְ רַ א , כפר לצפון־מזרח פחל, יש סוברים שפה עמדה העיר עֶ פ ר ו ן , אשר נזכרה במלחמת יהודה המכבי. קַ ם , צפונה מפה, היא קָ מ ו ן , מקום קבורת השופט יאיר. בשמו של וָ דִ י יָ בִּ י ס , לדרום פחל, אפשר להכיר את השם העתיק יָ בֵ ש (גִ לְ עָ ד), אשר נזכרה הרבה פעמים בזמן השופטים ומלוכת שאול, אך מקום העיר בעצמה לא נודע לנו. לדרום הוָדי הנ"ל נמצא את הכפר לִ סְ דְ ב , השם הזה יוצא מהשם אִ סְ תִּ ב , היא: תִּ שְ ב ה , מולדת אליהו "התשבי" (או "הגלעדי"). דרומה מפה נמצא את הכפר הגדול עַ גְ ל ו ן . גם שם ההר אשר לצפון הצפון הכפר הוא גֶ בְ ל עַ גְ ל ו ן . דרומה־מזרחה מפה נגיע אל חרבות נפלאות מזמן הרומים, הן חרבות גַּ רַ ש . העיר העתיקה הזאת, אשר על שרידי בניניה היפים נתפלא עוד היום, נקראת בעברית: גֶּ רֶ ש ובארמית וברומית: Gerasa. קדמונינו חשבו, כי היא עמדה על מקום העיר גִ לְ עָ ד . בימי מלחמת עמנו נגד רומה ישבו בה יהודים. מערבה משם נפגש בכפר רָ גִ ב , העומד אצל חֻרְשָׁה יפה של עצי פרי. בימים קדומים עמדה פה העיר רֶ גֶ ב (בארמית וברומית: Ragaba), אשר נזכרה יחד עם תקוע וגוש־חלב (§ 85) בתור עיר עשירה בזיתים ובשמן מצוין. גם בעמק הירדן נמצאו בימי קדם איזו עירות, בעוד שכל הסביבה הזאת היא היום חרבה ושממה. שם נמצאה העיר

צָפוֹן׳ לדברי חכמי התלמוד נקראה בזמנם: עַמָּתוֹ׳ היא עַמַּתָּה לצפון וָדִי רָגִב׳ שֵׁם העיר נזכר פעם אחת גם בצורת „חַמְתָּן" והצורה הזאת תראה על מעינות חמים שנמצאו שם׳ הערים ההלניות נבנו עפ"י הרוב אצל מעינות כאלה (השוה: טבריה׳ גדר׳ פחל)׳ לדרום וָדִי רָגִב׳ לצפון הנחל יַבּוֹק׳ נצמא תֵּל־דֵיר־עַלַּא; גם פה עמדה בזמן התלמוד עיר בשם: תַּרְעָלָה או דַּרְעַלָּה ואמרו׳ כי פה עמד המקום סכות׳ אשר נזכר בתולדות יעקב אבינו וגם אחרי כן בימי השופטים׳ אילו עתיקות שנמצאו במקום הזה מאשרות את דברי קדמונינו הנ"ל׳ מקומה של פְּנִיאֵל׳ אשר נזכרה יחד עם סכות׳ בלתי ידוע׳ גם בנוגע לקביעת מקום מַחֲנָיִם יש חלוקי דעות׳ יש אומרים׳ כי היא מַחְנֶה׳ לדרום־מזרח וָדִי יָבִס׳ אולם המקום הזה הוא רחוק מנחל יבוק׳ לכן סוברים עכשיו׳ כי עלינו למצא את המקום העתיק הזה אצל שתי הגבעות תְּלוּל אד־דַּהַב׳ ממש אצל היבוק (לדרום רָגִב)׳ שם נמצאו שרידי עיר עתיקה׳ ומאחרי שיוסיפוס קורא למחנים בשם Parembolaî — „שתי מחנות" וחכמי המדרש קוראים לה בשם „דידימס"׳ ר"ל „תְּאוֹמים"׳ מותר לחשב׳ כי השמות האלה מכונים לשתי הגבעות התאומיות הנ"ל ועליהן נבנתה העיר׳

§ 96׳ בין היבוק (נהר אז־זרקה) ובין הארנון (סֵיל אל־מוֹגִיב) משתרעת ארץ בֶּלְקָה׳ היא ארץ בני עַמּוֹן (§ 5)׳ עיר בירת הארץ הזאת היתה בימי קדם: רַבַּת בְּנֵי עַמּוֹן ובקצור: רַבָּה׳ כיום עַמָּן על יד מסה"ב הַמְּכָּאִית׳ בזמן מלוכת דוד היתה שיכת לישראל׳ אבל אחרי כן שבה אל עמון׳ העיר העתיקה הזאת נחלקה לשני חלקים והאחד נקרא: „עיר המים"׳ היא היתה בימי היונים לעיר הלנית בשם Philadelphia׳ עריצים רבים משלו בה עד שלכדה פומפיוס ויתן לה חופש כלאחת הדֶּקַפּוֹליס׳ בהתחלת התקוממות היהודים נגד רומה נהרסה העיר על ידם׳ אח"כ נבנתה עוד הפעם והיתה עיר מפורסמת במאות הראשונות וכך גם בזמן שלטון הערבים׳ כיום היא עירה של צֶרְקֶסִים עם 5000 תושבים ועם חרבות רבות׳ העיר הכי גדולה שבסביבה ההיא היא אֶס־סַלְט לצפון־מערב רבת־עמון׳ העיר הזאת יושבת על הר גבוה (835 מֶטֶר) מוקף יערים ועל ראש ההר נראות חרבות מבצר׳ מספר תושבי העיר יעלה לבערך 15000׳ מפורסמים הם ימי השוק של העיר׳ אשר בהם יבאו הבידואים עם תוצרותיהם למכור ולקנות׳ ברור כי במקום הזה עמדה גם בימי קדם עיר עתיקה ומבוצרה׳ לכן יצדקו החוקרים בהשערתם׳ כי פה עמדה העיר שנקראה במשנה בשם גָּדוֹר ואצל

יוספוס בשם גַּדָרָא (לנכון: "גדורא"). מעל הרי גדור היו משיאים משואות בכדי להודיע את קדוש החֹדש. לפי דברי יוספוס היתה העיר הזאת העיר הראשית של עבר הירדן (Paraea, § 7). המקום הזה נזכר, כפי הנראה, כבר בספר ירמיה (מ"ט ג') בין "בנות מואב" בשם: גְּדֵרוֹת. השם הקדום הזה נשמר עד היום בשם מעין אחד סמוך לעיר: עַיִן גָּדוּר; גם מקדש המשלמים, אשר אצל העיר, נקרא "נֶבִּי גִּדּוּר". אולם ישנם חוקרים אשר חשבו למצא על מקום אס—סלט את רָמוֹת גִּלְעָד, אשר נזכרה הרבה פעמים בכתבי הקדש. היא היתה בנחלת שבט גד והיתה מקום נציבות בימי שלמה; הרבה נלחמו מלכי ארם בעד העיר הזאת. אמנם שֵׁם העיר אס—סלט היה לפנים, כאמור, גדרות או גדור ולא רמות גלעד. גם חכמי המשנה אמרו, כי רמות גלעד היתה מול שכם (למערב הירדן) ולכן יתכן לחפש את מקום רמות גלעד על מקום הכפר החרב גִּלְעוּד או סמוך לו בגִּלְעַד, כחמשה ק"מ לדרום היבוק. המִּצְפֶּה, או מצפה גלעד, גם רָמַת המצפה, עמדה ג"כ בקרוב העיר הזאת. באֶל־אגְ'בֵּיהָת, לצפון־מערב רבת־עמון, יש למצא את יָגְבְּהָה. חרבות צָר, לדרום, מצינות אולי את מקום עיר הגבול יַעְזֵר, אשר היתה משובחה ביינה. דרומה־מזרחה מפה רואים אנו את החרבות הגדולות של עַרָק (=מערות) אל־אמיר אצל וָדִי אֶצ־צִיר סמוך לחרבת אֶצ־צוּר. בשמות הנ"ל הכירו החוקרים את השם העתיק של העיר או המבצר צוֹר או Tyros. המבצר הזה, אשר נתחזק עוד ע"י מערות צורים, נבנה ע"י הירקנוס ממשפחת טוביה בזמן שלטון התלמיים בא"י; בכתובת עתיקה שעל קיר מערה אחת נמצא באמת השם "טוביה" ועל קירות החרבות נראות עוד היום צורות אריות גדולים חקוקות בסלע, אשר עליהן יספר יוספוס.

§ 97. ברדתנו מערבה אל עמק הירדן נמצא שם את חרבות תֶּל נִמְרִין. על המקום הזה עמדה בית נִמְרָה או בקצור: נִמְרָה. העיר נזכרת גם בזמן הבית השני (נמרים); יוספוס קורא לה: Bethennabris והתוספתא מדברת במקום אחד על כֹּתֶבֶת (פרי התמר) של נמרין. יחד עם בית נמרה נזכרת במקרא גם בית־הָרָם (הָרָן), אשר נקראה בזמן הבית השני: בית־רָמָתָא. למלך הרודס היה פה ארמון. הרומים קראוה על שם הקסרית: Livias או Julias. שרידי העיר נקראים כעת: תל אֶר־רָמַא, לדרום נמרה. בסביבת התל נמצאים מעינות והאדמה שם פוריה מאד. בימי קדם צמחו שם הרבה נטעים חשובים, כמו הצֳרִי והתמר. מִצְפַּר הסביבה עשו כלי חרס טובים. בין נמרה ובין בית־חרם ישנה נאת־מדבר אצל תל אֶל־כֶּפְרֵין. מתוך כתבי סופרים קדומים יודעים אנו,

כי פה נמצאה אָבֵל הַשִּׁטִּים, מקום תחנת עמנו לפני בואם אל הארץ. העיר היתה בזמן הבית השני מוקפת עצי תמרים. תחנה כזאת היתה גם אצל בֵּית הַיְשִׁמוֹת (אשר לה קורא הנביא יחזקאל: „צבי ארץ" מואב). המקום הוא כיום חרב ואת שמו אפשר להכיר רק מתוך שם החרבה שֻׁוֵימֶא, לדרום בית הרם. בסביבה הזאת צריך לחפש גם אחרי בית־פְּעוֹר, אשר עמדה על ראש או במורד הר, אולם המקום אינו ידוע כיום. בתקופת המשנה עמד על מקום העיר העתיקה מבצר של הרומים וממנו ראו היטב את אפיק הירדן.

98 §. בשובנו אל אמצע הארץ נגיע עד חֶשְׁבָּן, היא חֶשְׁבּוֹן, עיר מלוכת האמוריים, אשר נלכדה ע"י בני ישראל, אך בזמן מלכי ישראל לקחוה המואבים מידם. בימי מלוכת אלכסנדרה יני היתה שיכת עוד הפעם אל יהודה וגם ישבו בה יהודים. היא היתה עיר חשובה גם בזמן שלטון הרומים. כיום נמצא שם רק חרבות מעטות מהעיר ומ„ברכות בחשבון". שוּמֵיא, לצפון־מערב חשבון, היא שִׂבְמָה (או שְׂבָם); אֶל־עָל, לצפון חשבון, היא אֶלְעָלֵה, אשר נזכרה הרבה פעמים במקרא. אַס־סָמִיךְ, למזרח השבון, נזכרה אצל יוספוס בשם סַמַגָּה. יוחנן הירקנוס לכדה יחד עם ערים אחרות. לדרום־מזרח רבת־עמון נראים שרידי עיר עתיקה ונפלאה מאד. הסופרים הערבים קוראים לה בשם רַקִים וכעת נקרא המקום אֶר־רַקִיב. כל העיר נבנתה בתוך ומתוך סלעים, כי הבתים נחצבו מתוך הסלעים בעצמם, כמו אצל סֶלַע (Petra), עיר המלוכה של האדומים בחצי־האי סיני. העיר הזאת נקראה במשנה בשם רֶקֶם או רקם דְּחַגְרָא (=רקם של האבנים) בתור עיר קצונית על הגבול המזרחי של א"י. תושביה היו בְרֻבם גֵרים. סמוך למסלת־הברזל, לצפון־מזרח אל־על הנ"ל, נמצאת חרבת גֵיפַע, היא מֵפָעַת בארץ מואב. בזמן הרומים עמד פה מצב של חיל על גבול המדבר. מצבים כאלה נמצאו במקומות רבים בחבל־ארץ זה ותפקידם היה לשמור על הארץ המיושבת מפני התפרצות נודדי המדבר הערבים או הַנַּבַּתִּים. שרידי מבצריהם, אשר נקראו ברומית: limes arabicus, נמצאים באילו מקומות שם עד היום. גם בתקופת הערבים (במאה השביעית) לא היתה הארץ הזאת כה חרבה כמו היום. מבצרים וארמונים יפים נבנו בזמן ההוא במדבר הזה, כמו: קֻצַיְר עַמְרַא, למזרח עַמָּן, ואֶל־מַשַׁתָּה, לדרום־מזרח חשבון אצל „דרך עולי הרגל" לְמֶכָּה. שרידי הבנינים האלה עם קשוטיהם וציוריהם היפים מפליאים את רואיהם. חלק מציורי

חומות אל־משתה שֻׁלח ע״י השֻׁלטן בתור מתנה לקיסר גרמניה לברלין והֻצג לְרַאֲוָה באחד בתי־הנכאת שם·

§ 99· סמוך להר נְבוֹ עמדה עיר בשם נְבוֹ· אך מקומה לא נודע כיום בברור· לדרום־מזרח הר נבו נמצא הכפר מָדַבָּה· השם מעיד· כי פה יש למצא את מקומה של העיר העתיקה מֵידְבָה· אשר היתה בידי השבט ראובן ובידי מלכי ישראל (עמרי) עד שחזר וכבשה מֵישַׁע מלך מואב· יוחנן הירקנוס לכדה מיד שבט ערבי אחד ומני אז ישבו בה יהודים עד שהיתה לעיר של נוצרים· אשר בנו בה הרבה בתי־תפילה· באחת החרבות שם נתגלתה (בשנת 1896) מַפָּה גדולה של ארץ־ישראל מאבני־משכית (מוֹזַאִיקָה)· היא המפה הראשונה אשר עליהָ מֻצָּיָרות הרבה ערי א״י עם שמותיהן בכתב יוָני· רֻבָּם על פי ספרו של אוֹזֵיביוס· אבי הכנסיה הנוצרית (צד 51)· כיום יש לכפר הנ״ל 1200 תושבים נוצרים· מָעִין· לדרום־מערב מידבה· היא: בֵּית בַּעַל מְעוֹן (בקצור: ״בעל מעון״· גם ״בעון״)· חרבת לִבִּי· לדרום· מצינת את מקומה של לְבָּה· אשר לכד אלכסנדר יני מידי הערבים· חרבת אל־קֻרַיָּת היא אולי קְרִיּוֹת· מפורסמת היא: דִּיבָּן· במקרא: דִּיבוֹן או דִיבוֹן גָּד· פה מצאו לִפני כחמשים שנה את ״אבן מישע״ מלך מואב עם כתובת ארוכה בכתב השֵּׁמִי העתיק· המלך מספר בכתובת זו על מלחמותיו עם מלך ישראל ואיך שלכד את עָריו מידו· אשר היו עד ימי מלכותו תחת ממשלת מלכי ישראל· האבן נמצאת כיום בבית־נכאת לובר בפריס· בֵּית גָּמוּל (כיום חרבת אג־גֻ׳מֵיל) לדרום־מזרח דיבון· גם כן עיר עתיקה למואב·

§ 100· על שפתו המזרחית של ים המלח נמצאות היום רק הרבות או רשמי שמות ערים עתיקות· כך נמצא שם אצל הוָּדִי זֶרְקַא מָעִין את המעינות החמים: חַמָּם אז־זֶרְקָא· פה עמדה בזמן הרומים עיר־מרחץ בשם בַּעֲרָה ודרומה ממנה· אצל חמם אז־זָרָה — ״מעין טוב״· או בשם היוני: Kallirrhoe (§ 30)؛ עַטָרוּס· לדרום ודי זרקא מעין היא עֲטָרוֹת· אשר נזכרה בין ערי מואב· חרבת אל־מֻקָוֶר תראנו את מקומו של המבצר מִכְבָּר או מכור· אשר נבנה על ידי אלכסנדר יני על ראש ההר המוקף בקִצוֹת עמוקות מכל צד (ראה § 34)· הרודס הרבה לבצר את המבצר ויבנה על ידו עיר· אשר נכבשה אחרי חרבן ירושלים יחד עם המבצר ע״י הרומים· חרבת עַרָעִיר· באמצע מהלך נחל אַרְנוֹן· היא עֲרֹעֵר· ששמו נזכרה הרבה פעמים בתנ״ך·

ומקודם בתור עיר ישראלית ואח״כ כאשר כבשה מישע מלך מואב, בתור עיר מואבית.

101 § ה) בעברנו את נחל ארנון, נפגש במקומות אשר בחבל־ארץ אֶל־כֶּרַךְ. חבל־הארץ המדובר קבל את השם הזה משם העיר הראשית: אל־כֶּרַךְ (= המבצר), היא קִיר־מוֹאָב – עיר מלוכת מואב – אשר נקראה בזמן מאוחר: כרך־מואב (ובפי הרומים Karak-Moba). העיר יושבת על הר, המוקף בקעות עמוקות, וסביב לה חומה חזקה באופן שהיתה מכשרת להיות לעיר־ראשית בימי קדם. היא נקראה בספרי התנ״ך גם בשמות: קיר חרש וקיר חֲרֶשֶׂת. הצלבנים נלחמו בה הרבה את האֵיובים, מלכי מצרים. כיום היא מונה כחמשה עשר אלף תושבים. לצפון אל־כרך נמצאת חרבת אֶר־רַבָּא, אשר נזכרה אצל אוזיביוס בשם רבת־מואב, ר״ל העיר הגדולה או עיר המלוכה של מואב (השוה: ״רבת עמון!״), יען שבזמן מן הזמנים (אולי טרם שנבנתה קיר־מואב) ישבו בה מלכי מואב. אולי העיר הזאת נזכרה במקרא בשם קְרִיּוֹת או קִרְיָתַיִם ובמדרש בשם: ״מואב״ ר״ל ״עיר מואב״ והרומים קראוה: Areopolis. המדרש מזכיר יחד עם העיר מואב גם עיר בשם מִדְיָן, אשר היתה כבר חרבה בזמן חכמינו. חכמי המדרש התכונו בזה אל חרבת אל־מְדֶינָא, למזרח רבת־מואב. מעט מערבה־דרומה מחרבה הנ״ל נמצאת חרבת אֶג־גִלְמַא, היא אֶגְלַיִם, אשר נזכרה בספר יהושע (ט״ו ח׳). תחנת מסה״ב למזרח אל־כרך היא אל־קֶטְרָנִי, מקום ישוב. מקום־הישוב היחידי שעל שפת ים המלח הוא אל־מֶזְרַע, לצפון־מערב אל־כרך. בקצה הדרומי של ים המלח עמדה לפי דברי יוספוס העיר העתיקה צוֹעַר (בשם אחר: בֶּלַע), עיר הגבול של ארץ מואב. מתוך המקרא יודעים אנו, כי העיר הזאת נמצאה בסביבה פוריה מאד בַּעֲרָבָה. גם במשנה מתוארת העיר בשם ״צוער עיר התמרים״ (מתוך דברי המשנה נראה, כי בזמן הבית השני ישבו יהודים שם). חוץ מתמרים גדל שם גם הצרי. המרחק שבין צוער ובין סדום היה, לפי דברי התלמוד, ארבעה־חמשה מילין. את מקומה של סדום חשבו לקבוע במקום ״הר־סדום״ (גֶבֶל אֻסְדֻם), לכן יש לשער, כי צוער נמצאה דרומה־מזרחה מהר־סדום על מקום חרבת אֶצ־צָפִּיֶא אצל נחל הָעֲרָבָה, אשר נשפך אל ים המלח. בשמו של סֵיל (= וָדִי) אֶנ־נֻמֵירַא אפשר להכיר את שם העיר העתיקה: נִמְרִים. בספרותנו העתיקה נזכרו עוד הרבה ערים בארץ מואב (למשל: לוּחִית, חוֹרוֹנַיִם). מקומות הערים האלה מסומנים ע״י החרבות העתיקות, אשר בהן

עשירה חבל־הארץ הזה ביחוד· גם מעבר לנחל הערבה היו מקומות־ישוב בימי קדם· הסביבה ההיא נקראת בספר תהלים (פ״ג ח׳) בשם: גְּבָל ובזמן המשנה נקראת: גַּבְלָא, כיום: אֶג־גְבָּל· בתקופת התלמוד ישבו שם עפ״י רוב אדומיים או ערבים ובתוכם גם יהודים· חכם אחד, שהיה מעיר אחת שבגבלא, נזכר בשם: „ר׳ מַלּוּךְ ערבעא״· בגבלא היתה אז ארץ פוריה ועשירה בכרמים ביחוד· גם בזמן שלטון הערבים היה בה ישוב, אבל כעת נמצאים שם רק שבטי בדוים נודדים·

הערה מקדמת לפרקים הבאים.

אחרי אשר עלה בידינו ללמוד להכיר את הארץ גופה עם הריה ועמקיה, ימיה ונהרותיה, וראינו גם את הערים, הכפרים, המושבות והחוות, מקומות הישוב בעבר ובהוה, עלינו להכיר גם את התנאים והמכשירים, אשר הכשירו את התפתחות וקיום הישוב והתרבות בארצנו. מכשירים כאלה הם: א) האקלים, ב) הצומח, ג) החי. הרבה מן הפרטים, אשר נדבר עליהם בפרקים הבאים, נזכרו כבר במשך הרצאתנו בפרקים הקודמים ועכשיו עלינו לצרף את הפרטים לכללים ולהשלימם. לבסוף נדבר על יושבי הארץ בימי קדם ובימינו אלה.

ז.

האקלים.

102 §. הגורם הכי חשוב לאקלימה של א"י הוא מצבה הגיאוגרפי בין המעלות 31° עד 33° ברוחב הצפוני (4 §) ושהיא משתרעת בין חוף ים־התיכון ובין מדבר ערב. לארץ כזו יש אקלים "סובטרופי" (ממוצע). אולם זאת נוכל לומר רק בדרך כלל, כי בנוגע לפרטים יש הבדל ביחס אל האקלים והטמפרטורה בין חלקי הארץ לפי מצבם ועלינו להבדיל בין אותם החלקים, אשר עליהם דברנו ב § 14.

א) האקלים של מישור חוף הים ושל מורדי ההרים המשתפלים אל הים הוא האקלים החם של ים־התיכון. בחבל־ארץ זה ישלוט החֹם בכל ימות השנה; קֹר לא ישלוט שם כי אם לעתים רחוקות יוצאות מהכלל. כמות הגשמים היורדת בשנה שם תעלה לבערך 600 מילימטר וחטמפרטורה הממוצעת שבכל השנה היא 18° צלזיוס.

ב) בארץ ההרים למערב הבקיע הגדול ישתנה האקלים לפי זמני השנה ויתקרר בהתאם אל גובה ההרים. החום הממוצע הוא שם 17°; כמות הגשמים היא מעט פחותה מזו שבחוף הים כנ"ל. התחלפות הטמפרטורה אפילו במשך היום היא גדולה ומהירה. אחרי הצהרים תתחיל לנשב רוח קרירה ובלילה יתקרר האויר במהירות.

ג) בבקעת הירדן יגבר החום מאד, ביחוד על שפת הירדן (אל־עוֹר) מים כנרת עד ים המלח, ליען שהעמק הזה עמוק הוא מאד (30, 28 §). החום הממוצע יגיע עד ל 24° צ'. ב 163 ימי השנה יגבר החום בטבריה עד ל 33° צ', וב 36 יום יגיע אפילו עד 82° צ'. קור לא יורגש בעמק הזה אלא לעתים רחוקות מאד. כמות הגשם לא תגיע אל הכמות שבשאר חלקי הארץ מפני שהחום העולה מפזר את העננים והם מתנדפים ע"י כח החום המתנשא ונהפכים לגז. "כשמתחיל הקור שבירושלים" — כותב סופר אחד — "לצנן אותך ולענותך והעננים שבשמים מכבידים עליך, מקדרים את פניך ומעציבים את רוחך, תסע לך רק שעות אחדות ליריחו, והנה חם צח סביבך ושמים טהורים מעל ראשך, אביב נהמד מענג את נפשך וכל פרחי חמד בשלל צבעיהם מרהיבים עיניך, צפרי רון משעשעות רוחך והנך שבע גיל ונעימות

בעולם שכלו יופי וטוב". האקלים של פה הוא באמת כעין אקלים טרופי, כמו זה שבארץ הודו.

ד) ארץ ההרים למזרח הבקיע – האקלים שלה הוא כעין קונְטִינֶנְטַלִי: הקיץ יותר חם והחורף יותר קר מאשר על חוף הים.

האקלים הארץ־ישראלי הוא בכלל טוב ובריא, אינו מחליש את האדם, כי אם מחזקו. ואפילו לאנשים אשר יהגרו מארצות ארופה לא יזיק האקלים, כי במשך זמן קצר יתאקלמו היטב ויהיו בריאים וחזקים. עדים לזה הם האכרים חעברים והגרמנים, אשר כלם באו מחוץ לארץ ונשארו בריאים וחזקים בארצנו ועוד החליפו כח ומרץ.

§ 103. השנה תתחלק ביחס אל האקלים בדרך כלל לשני חלקים: הקיץ והחורף. הקיץ הוא תקופת החום והקציר והחורף הוא זמן הזריעה והקור. זמן הקיץ הוא מניסן עד סוף אלול וזמן החורף מתשרי עד סוף אדר. ימי הקיץ – "ימות החמה" – הם לא ארוכים כל כך כמו בארצות ארופה. היום הכי ארוך יאריך משעה חמש בבֹקר עד שבע שעות בערב. לילות אֲרֻכים כאלה מקילים לסבול את החום. אף טפה של גשמים לא תרד בכל ימות החמה, לעומת זאת ירד בלילות טל בשפע ורטיבותו לפעמים כה גדולה עד שנחשבו לגשם קל ונעים. החום הכי גדול הוא בסוף הקיץ (תמוז – אלול) ואז תתגבר התשוקה לגשמים – כמאמר התלמוד: "שִׁלְהֵי דְקַיְטָא קשיא מקיטא" (סוף הקיץ קשה מהקיץ בעצמו)–; אז יכסה אבק עב את העצים והאבנים ואת כל שיח השדה והכל קודר ועצב עד אשר אחרי ימי החג – עפ"י הרוב, אולם לפעמים רק באמצע או בסוף חדש חשון – יראו עננים על פני השמים וירד היורה הברוך וכל הטבע יקום לרגליו לתחיה. האדמה תרטב ותכשר לחרישה ולזריעה. בעשרים לדצמבר יתחילו "ימות הגשמים" או הסגריר. גשם עז ומטר סוחף יפרק וירד על הארץ, עד שלפעמים תעלה כמות הגשמים, אשר ירדו במשך יום אחד, עד 80 מ"מ. בימות הגשמים יקרה שגם שלג יפול ארצה. ימות הגשמים, בהפסקים של ימים בהירים, יפים ונעימים, ימשכו עד לחדש פברואר, ואז יראו כבר סמני האביב.

"כי הנה הסתיו עבר,
הגשם חלף הלך לו;
הנצנים נראו בארץ,
עת הזמיר הגיע
וקול התור נשמע בארצנו;
התאנה חנטה פגיה
והגפנים סמדר – נתנו ריח"... (שה"ש ב' י"א – י"ג).

ימות הגשמים עברו, אבל עוד יחכו יושבי הארץ להמלקוש, אשר ירד בעתו: בחדש ניסן, לרוות את האדמה בכדי שתצמיח את הלֶקש ותהי שנה גשומה וברוכה. הימים שאחרי המלקוש הם הכי נעימים.

§ 104. כאמור, יש בא"י רק שתי עונות בשנה: הקיץ והחורף. האחרון נקרא גם עונת־ או ימי־הגשמים והראשון נקרא גם ימי־הגריד. בימי הגריד — מפסח עד סכות — השמים בהירים ואם יקרה שירד בהם גשם, למשל בזמן הקציר, יחשב כעין קללה, כי יפריע בעבודות השדה. אחרי עבֹר ימי חג הסכות יתחיל "פרק הגשמים", וכמו שאמרו קדמונינו: "בחג (הסכות) נדונים על המים". "היורה" ירד בשלשה פרקים ("רביעה ראשונה, שניה, שלישית", בהפסק של ארבעים יום בערך). כך ימשכו ימות הגשמים עד האביב ובחדש ניסן ירד "המלקוש", אשר לו ערך גדול "למלאות את התבואה בקשיה".

העבים, אשר ישאו את הגשמים, יעלו מן המערב, מצד הים (לכן אמרו: "כל העולם כולו מאוקיינוס [ים התיכון] הוא שותה) ובכל פעם כשירדו גשמים תקדימנה רוחות לנשב ("משיב הרוח ומוריד הגשם"). רוב הגשמים ירדו על ארץ ההרים שבמערב הירדן ומיעוטם בערבת הירדן; ב"ארץ הנגב" (ע' § 6), ביחוד לדרום באר שבע ועזה, ירדו הגשמים במדה מצומצמה וגם לכן נוטה טבע הארץ הזאת להיות מדברי.

חשיבות הגשם בא"י גדולה מאד לא רק בשביל החרישה, הזריעה, הקציר ובשול הפרות, כבכל ארצות העולם, אלא גם בשביל ספוק המים מבורות אשר בהם יתאספו המים לשתיה וליתר הצרכים ("למטר השמים תשתה מים"). הרבה פעמים יקרה שהגשמים יתגברו בימי הסתיו וירדו בחזק כה גדול עד שלא רק הבורות מתמלאים, כי אם גם הנחלים ימלאו פתאם על כל גדותיהם ואף "האפיקים בנגב" (אלה שנקראו בפי הערבים: וָדִים) ימשכו מים שוטפים.

לפעמים יקרה שגם שלג ירד לא רק על הרי עבר הירדן, כי אם גם בחלק המערבי. הר חרמון, אשר נקרא גם "הר השלג" (§ 19), מכוסה שלג במשך כל השנה; לעומת זאת בארץ המערבית לא ישאר השלג על פני האדמה רק שעות מועטות, כי בחם השמש ימס.

בדרך כלל נוכל לאמר, כי אוירה של א"י הוא צח ובהיר וכל כך שקוף עד שנוכל לראות בו למרחקים, ואם נעלה על ראש הר גבה, תֵּרָאה כמעט כל הארץ לפנינו כיריעה שטוחה גדולה בכל יפיה והדרה.

§ 105. אקלימה של א"י משפע במדה מרובה מן הרוחות המנשבות בארץ, ביחוד שתי רוחות נרגשות בכל יום ויום, האחת היא רוח מערבית, אשר תנשב בבקר מהים ותקרר מעט את האויר אשר נתחמם מקרני השמש. לפי כח חום השמש תגבר רוח מערבית זו עד השעה השלישית אחרי הצהרים ובפנות היום הולכת ותרפה. קדמוננו אמרו: "רוח מערבית לעולם יפה שכולה לברכה" וגם הגשמים יבואו עפ"י הרוב מן הצד ההוא.

בלילה יהפך הסדר: אז תנשב הרוח מחצות הלילה ואילך מן היבשה אל הים. לפני חצות ובין השעה הששית והשמינית יש שקט־רוח והחום יגדל. היוצא מהאמור, כי רוח המערבית ביום ורוח המזרחית בלילה הן הן שמקילות על יושבי הארץ לסבול את החום ומכשירות אותם לגמור את עבודתם היום־יומית.

כעין זרם־רוח יום־יומי יעבור בחליפות גם בכל ימות השנה: בקיץ תנשב עפ"י הרוב רוח מערבית מצד הים, אשר תקרר את האויר, ובחורף תנשבנה רוחות מזרחיות מהיבשה אל הים. סדר הרוחות הזה, אשר נמצא בא"י, לא נכר בערבת הירדן, כי שם נושבות רוחות צפוניות ודרומיות.

בתחלת האביב (אפריל־מאי) ובסוף הקיץ (אוקטובר) תנשבנה, עפ"י הרוב שלשה ימים רצופים, רוחות מזרחיות, אשר נקראו: "רוח קדים" ואלה תבאנה ממדבר ערב; הן חמות, עזות וקשות ביותר ומיבשות את הצמחים, בערבית קוראים להן: "חַמְסִין" או "שַׁרְקִיָּה" (=מזרחית) ובשפות המערב: sirocco. רוח צפונית תנשב בימי הקיץ ורוח דרומית בימי החורף.

ח.

הצומח.

§ 106. התורה מתארת את ארצנו בתור "ארץ זבת חלב ודבש", ר"ל מלאה מרעה טוב עד שהבקר והצאן שופעים חלב ומלאה עצי פרי שפירותהם מתוקים כדבש. במקום אחר אומר הכתוב על ארצנו, כי היא "ארץ טובה, ארץ נחלי מים, עינות ותהֹמֹת יוצאים בבקעה ובהר; ארץ חטה ושעֹרה וגפן ותאנה

ורמון, ארץ זית־שמן ודבש; ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם, לא תחסר כל בה..." גם חכמי המשנה והתלמוד, וכמו כן ההסטריון יוספוס, הרבו והפריזו לספר בשבח פוריותה של ארצנו —, ואם נסתכל האידנא בארץ, אז עפ"י רוב לא נמצא אפילו רושם של ה"חלב והדבש" אשר זבו בה לפנים! אולם המצב הנוכחי אין בכחו להכחיש את תאורי הקדמונים, כי על פי האמת לא נשתנה לא טבע הארץ ולא אקלימה, כי אם החליפות הרבות, אשר עברו על ארצנו במשך אלפים שנה האחרונות, שבהן היתה א"י פעמִים אין מספר לחזית תגרות ומלחמות צבאות עמים שונים, אשר נתשו מה שהקדמונים נטעו והרסו את מה שבנו הראשונים, נוסף ע"ז אי־הסדר ואי־המשטר המדיני והתרבותי, אשר שרר ביחוד במאות האחרונות תחת שלטון התורקים אשר לא התענינו בקיום ובשגשוג הארץ, הן הן הסבות שגרמו, כי הארץ כה חרבה בהרבה מקומות וסמני התרבות והפוריות כמעט שלא נראים בה, אמנם נסיונות אכרנו במושבות העבריות עם תוצאותיהם היפות מעידים למדי, כי האדמה עודנה מכשרה מאד לישוב בכל ענפי המשק ולהחיות עם רב.

§ 107. מתוך ספורי המקרא ודברי הנביאים וגם מאלו שמות־מקומות (ע' "קרית יערים" ע' 40, "הר שֵׂעיר" ע' 13) נדע שלא היתה א"י כה עניה ב י ע ר י ם כמו שהיא היום, על עצי ה ל ב נ ו ן (§ 19), על הדר ה כ ר מ ל ו ה ש ר ו ן (§ 16) דברנו כבר, "אלוני ה ב ש ן" הרעננים נמצאו ביערות הגדולים בעבר הירדן, כעת יש עוד יערים אחדים בגליל ועל הר הכרמל (בסך הכל בשטח של 580 ק"מ מרבעים בערך), על הרי הגלעד, החורן והחרמון, על שפת הירדן נמצאים עצי־סבך רבים (ע' 15), עצי היערים הם תמיד ירוקים ולא ישירו את עליהם גם בחורף, עצי היערים הם במיעוטם עצי־מַחטים (מינים שונים של הַבְּרוֹש, האֹרן) וברובם עצי־עָלִים (מינים שונים של האַלּוֹן, כמו אלון־הסלע, אלון־הַעֲפָצִים, אלון־התולעת, אלון־בָּכוּת; המֵילָה, הַשִּׁטָּה, חָרוּב־הבר, אַגס־הבר, הַצַּפְצָפָה, האֵלָה ועוד), ביערי־הסבך נמצאים שִׂיחים וחצאי־שיחים ממינים רבים (כגון: עצי־עֲרָבָה, עַרְעָר, הֲדַס, אוג, אֲרַדַּפְנָה, רֹתֶם, אֶזְוֹרד, כֹּפֶר, צֳרִי ועוד), לעומת זאת נכרתו כמעט כל היערים בכל ארץ יהודה ושומרון לא רק ע"י בני אדם קצרי־הראות ומחוסרי תרבות, כי אם גם ע"י העִזים המשחיתות את העצים בקלפם ובשברן את ענפיהם, את הסכנה הזאת הכרוכה עם גדול בהמות דקות הכירו קדמוננו כבר ובשנים שאחרי חרבן בית־שני אסרו חז"ל לגדל בהמה דקה בא"י.

108 §. בנגוד אל מעוט עצי־היער, עשיר הוא עולם הצומח בירקות, בפרחים וביתר צמחים מועילים. מספר מיני הצמחים שמנו בא״י, יעלה ל3000 מין בערך. הצמחים האלה יגדלו ויעמדו ברובם רק בעונת הגשמים, ורק בהשקה מלאכותית („בִשְׂדֵה הַשְׁלָחִין") יגדלו גם בימות הקיץ. יפה ומרהיבת־עין היא האדמה ביחוד בתחלת האביב (שבט־אדר), אז תכוסה בפרחים מפרחים שונים למיניהם ולגוניהם. בפרט יציצו בימים האלה הרבה מיני החבצלת וביחוד ב ע מ ק ה ש ר ו ן (ע׳ §. 16), בבצות, אשר על חוף הים, על יד הנהרות ועל יד י ם ס ו ב כ ו (§. 27) גדלים הרבה מיני קנה וסוף. בין סבכי „ימה של חילתא" (שם) גדלים גם צמחי גמי וגומא, וביחוד על שפת י ם כ נ ר ת גדל ההרדוף (Oleander) היפה בפרחיו האדומים והלבנים מרהיבי עין. עשירה בהרבה מיני צמחים, בתוכם גם מיני דגן־מדברי, היא ב ק ע ת ח ו ר ן שבעבר הירדן (§ 32).

109 §. בנוגע ל צ מ ח י ־ ת ר ב ו ת עלינו להבדיל בין חלקי הארץ כאשר הבדלנו ביניהם למעלה (§ 102) ביחס אל האקלים של א״י: על ח ו ף י ם ה ת י כ ו ן נמצא רק מעט מרעה ואחו; לעומת זאת יגדלו שם הרבה עצי־פרי. שם נמצא את ה ד ק ל ־ ה ט ו ב המבשל את פירותיו; את ה ש ק מ ה, אשר היא סמן ל„שפלה" (עמוד 57) ואת ה ז י ת. הזית בכלל נפוץ מאד בכל הארץ. בימי קדם היו מקומות הזית הכי חשובים: ב ג ל י ל ה ע ל י ו ן (מ י ר ו ן, ת ק ו ע, גוש־חלב, ע׳ 67) ו ב ע ב ר ה י ר ד ן (רגב, ע׳ 80). גם היום נמצאים עצי־זית כמעט אצל כל עיר וכפר, ביחוד אצל ע ז ה, ל ו ד, ח י פ ה וגם אצל ח ב ר ו ן, י ר ו ש ל ם, ש כ ם, צ פ ת, נ צ ר ת. כידוע, נוטעת גם ה„קרן־קימת לישראל" חורשות־זית בהרבה מקומות בארצנו. הנטיעות הללו תועילנה לא ליעור הארץ לבד, כי אם תביאנה גם ברכה מרובה לבעליהן, כי גם הפרי בעצמו (כשהיא נכבש במלח), גם השמן הנעצר ממנו (לאכילה ולתעשיה) ואפילו פסולתו (לעשית סַבּוֹן) ולשמן משיחה והעץ גופו כשהוא נכרת (להסקה ולתעשית חפצי קודש וזכרון הנעשים בעקר בירושלם ובבית־לחם) יקרים הם מבחינת הכלכלה, התעשיה והמסחר.

110 §. אצל הזית נמצאה לרוב הן על חוף הים והן בארץ־ההרים, ואפילו באדמת הסלעים, ה ת א נ ה. על רבוי מציאותה כבר בימי קדם יעידו שמות המקומות: ב י ת פ ג י שאצל ירושלם (§. 65) ו ע י ן ־ ת א נ ה שעל שפת ים כנרת (ע׳ 66). פרסום גדול היה בפרט לגנות שבין ל ו ד ו א ו נ ו (§. 63) ואמרו שארע שהלכו שם עד הקרסולים בדבש התאנים, כי המוהל המתוק של הפרי נטף

ארצה· מתוקות היו ביחוד תאנות ס כ נ י ן שבגליל התחתון (ע׳ 62)· קדמוננו דברו גם על הדבילה (גוש של תאנים יבשות דבוקות זל״ז) ה ק ע י ל י ת (ע׳ 39) ו ה ב צ ר י ת (בעבר הירדן, ע׳ 78)· האילן הזה נפוץ גם היום כמעט בכל הארץ, בפרט בסביבות י ר ו ש ל ם, ופירותיו נאכלים כשהם טריים או כשהם מיובשים לגרוגרות ויעשו מהם גם דבש ויין שרוף·

111 §· עץ־הפרי הכי חשוב בארצנו, היום כבימי קדם, היא ה ג פ ן, אשר תמצא בכל חלקי הארץ· על מציאותה בזמן קדום יעידו גם שמות המקומות:* נ ה ל א ש כ ו ל, ב י ת ה כ ר ם (האחד אצל ירושלים והשני בגליל), ג ו פ נ א חלקו של שבט יהודה, היה עשיר מאד ביין (בראשית מ״ט י״ב), כך הזכירו את כל ה ד ר ו ם בכלל ואת המקום כ פ ר ע ז י ז בפרט בתור מקומות־גפן· משאת־הנפש לאשר העם היתה שישב „איש תחת גפנו ותחת תאנתו״ (מלכים א׳ ה׳, ה׳; מ־כה ד׳, ד׳) והאסון הלאומי הכי גדול היה אם הגפן והתאנה לא תתננה את פרין (ישעי׳ ז׳ כ״ג, כ״ד ז׳, ל״ב י״ב, ירמי׳ ה׳ י״ז, הושע ב׳ י״ד, יואל א׳ ז׳ וי״ב, חבקוק ג׳ י״ז, תהלים ע״ח מ״ז)· זמורות הגפן עלו וטפסו — כמו גם היום ברוב הכרמים — על השקמה או על התאנה עד שהתהוה באופן כזה סוכה טבעית, אשר נקראה „עָרִישׁ״ (או „עריס״)·

הגפן היתה מצויה, כאמור, בכל חלקי הארץ ומשנה עתיקה מונה את המקומות הכי מפורסמים ביינם והם באמת מכל שלשת חלקי ארץ י ה ו ד ה: א) סמוך לחוף הים: ת ט ו ל י ם (או ע ט ו ל י ם, כעת: חרבת הַטְלָה, לדרום־מזרה א מ א ו ס) בתור „אלפא״ ליין; ב) ב ה ר: ב י ת ־ ר י מ ה ו ב י ת ־ ל ב ן; ג) ב ב ק ע ת ה י ר ד ן: ק ר ו ח י י ם („אלפא״) ו כ פ ר ס ג נ א, אשר מקומו כעת בלתי יוּדע, גם ב ע מ ק ה ש ר ו ן ועל יד כל הערים שעל שפת הים גדלו גפנים· א ר ץ ה כ ו ת י ם היתה גם כן מפרסמת ביינה, כרמי שומרון ידועים עוד מתקופת המקרא, וכבר הזכרנו (ע׳ 54), כי תושבי הסביבה ההיא הובילו את המס הטבעי בדמות יין בכדים אל אוצרות המלך·

מתקופת המשנה נודעת לנו ג ד ר ה ש ל ק ס ר י ן, כפי הנראה ח ד י ר ה, המושבה העברית של היום, בתור מקום־יין· גם בכל חלקי ה ג ל י ל היו בזמן ההוא כרמים; המשבחים שבהם היו ב ב ק ע ת ג י נ ו ס ר ושם נמצאו ענבים טריות כפי

*) לענין עמודי הספר, אשר בהם נזכרו שמות המקומות האלה, עיין ברשימת שמות המקומות שבסוף הספר·

עדות יוסיפוס במשך עשרה חדשים בשנה. בעבר הירדן גדלו הרבה גפנים בעיר אָבֵל וכבזמן המקרא כך גם בזמן מאוחר בארץ עמון.

גם היום נמצאים הרבה כרמי גפן בכל חלקי הארץ, ביחוד בשפלה, בעמק השרון, על הר הכרמל, על יד חברון, עין־כרם, רם־אללה, סַלט ועַמן שבמזרח הירדן. גם מיסדי ואכרי המושבות העבריות הכי גדולות הבינו להעריך את ערכה הגדול של הגפן ויתעסקו בגדולה בהצלחה מרובה. מושבות הכרמים העבריות הכי חשובות הן: ראשון לציון (עם יקבה הגדול ותעשית־קוניקה המצוינה), זכרון יעקב, רחובות ופתח תקוה. הכרמים מספיקים ענבים טריות לארץ גופה במשך חמשה חדשי השנה (יוני־אוקטובר). היין המשובח של המושבות העבריות הוא אחת הסחורות הכי חשובות להוצאה לחוץ לארץ, וכך גם הקוניק ויתר המשקאות הכּוֹהליים הנעשים מן הענבים ומן היין. מהענבים ייבשו גם לצמוקים, וגם מאלה מוצאים חוצה לארץ, ויעשו מהן גם דבש־ענבים מצוין.

ערך כלכלתי ומסחרי גדול יש גם לתפוחי הזהב הגדלים — יחד עם לימוֹנים ואתרוגים — במישור החוף ובאלו מקומות בבקעת הירדן. הם דורשים השקאה. משובחים ביחוד פרדסי תפוחי הזהב של פתח תקוה, נס ציונה ורחובות. תפוחי הזהב תופסים מקום חשוב גם בסחר ההוצאה וקנו להם תחת השם „תפוחי זהב של יפו" שֵׁם טוב בכל שוקי העולם. גם אתרוגי פתח תקוה יפים ומהודרים הם באופן שכבר אין שום צורך לקנות חפץ־מצוה זה מארצות זרות, אלא „ולקחתם לכם־משלכם!".

בין עצי־פרי, אשר בהם „נשתבחה א"י" נמצא גם את הרמון. גם ישנם אלו מקומות עתיקים, אשר שמותיהם יעידו על מציאות האילן הזה במקומות ההם בימי קדם (השוה „רמון" ברשימת המקומות). אולם כעת אין לרמוני א"י אותה החשיבות שישנה לרמוני דמשק וסביבותיה.

גם שקדים נמצאים בכמות גדולה ביחוד במושבות העברית. עץ האגוז גדל בסביבות חברון, הלוז במזרח הירדן; הדקל, השקמה, המוז (תאנת חוה = Banane) והערמון גדלים במישור החוף ובבקעת הירדן. בצָבָר (Kaktus) משתמשים לגדרים, אבל גם הפרי המתוק ערב ומבריא הוא.

ערך מיוחד יש עוד לגדול עצי תות, כי עליו יגדלו את תולעת המֶשי והוא גדל בעקר בגליל. על האוקליפטוס — „עץ־היהודים" — המועיל

ליבש את הבצות ולהרחיק את הקדחת· דברנו כבר הרבה פעמים· חוץ מהעצים הנ״ל גדלים בא״י עוד: הַמִּשְׁמֵשׁ (בכמות גדולה ובאיכות טובה)· הָאֲפַרְסֵק· הַשְּׁזִיף· תפוח· אַגָּס· חַבּוּשׁ· בָּטְנֶה·

112 §· בקעת הירדן· השוכבת באזור החם· מגדלת צמחים מיוחדים· אשר לא נמצא בחלקי הארץ האחרים ואם נמצא לא יתבשלו כה מהר וכה יפה· כאשר הם מתבשלים פה· ביחוד מצטינת בקעת־גינוסר· אשר פירותיה היו מְשֻׁבּחים ביותר· בבקעת הירדן מצאנו כבר את התמר אצל עמתו וצוער· גם הזכרנו כבר את פרדסי יריחו ואת כרמֵי עין־גדי (=חצצון תמר)· אשר בהם גדלו לא רק יין ותמרים· אלא גם אפרסמון ועוד צמחים טרופיים· גם עצי־בר רבים· כמו הערבה והשטה· גדלים פה· ובסביבות ים המלח נמצא התפוח הסדומי·

לא כה עשירה בעצי־פרי כארץ המערבית היא עבר הירדן· שם נמצא באלו מקומות גם הֶחָרוּב· אשר פירותיו· התרמילים המתוקים· משמשים מאכל אדם ומאכל בקר וצאן (ע׳ למשל כפר־חרוב ע׳ 76)·

113 §· בין מיני תבואה הגדלים בכל חלקי ארצנו תופסת את המקום הכי חשוב החטה· את רוב החטים יביאו אל החלק המערבי מן החורן ואלו הן לא רק עשירות ביבול· כי אם גם יפות ושקופות כזכוכית· החטה תגדל ביחוד גם בארץ מואב· בדרום גלעד· בעמק יזרעאל· בבקעת גינוסר (שם גלה האגרונום אהרונזוהן את החטה הקדמונית בצורתה הראשונה) ובעמק שכם· השעורה תצמח ג״כ בכל הארץ וביחוד בסביבות עזה· עוד תבואות חשובות הן: דּוּרָה· שֻׁמְשְׁמִין (Sesam· מהם יעשו שמן שומשמין הנאכל מכל תושבי הארץ ויוצא גם החוצה)· דֹּחַן· פּוֹל· שְׁעוּעִית· עדשה· כַּרְשִׁינָּה· חִמְצָה· הישוב החדש הנהיג גם שִׁפּוֹן· שבולת־שועל· אַסְפֶּסֶת (Luzerne)· תֻּרְמוֹס וְתִלְתָּן מצרי·

עשירה היא ארצנו בירקות לכל מיניהם בשדות־בַּעַל (שדה שאין צורך להשקותו) ובשדות הַשְּׁלָחִין· מהם הָאֲבַטִּיחַ הירוק והצהוב· הַקִּשּׁוּא· הַעַגְבָנִית (Tomate)· הדלעת· הַכְּרוּב· כְּרוּבִית (Blumenkohl)· חָצִיל· לֶפֶת· גֶּזֶר (Karotte)· סֶלֶק (Mangold)· צנון· בצל· שום· חַסָּא (Salat)·

חַרְשָׁף (Artischoke)· כַּרְפַּס· כַּרְתִי (Lauch)· כֻּסְבָּר (Koriander) כַּמּוֹן· שֶׁבֶת· דַּנְדַּנָּה (Pfefferminze)· פִּלְפֵּל רטוב· תפוח־אדמה ועוד*)·

הצומח הארץ־ישראלי העשיר מבטיח תקוֹת יפות להתפתחות הרבה ענפי התעשיה· כגון פירות וירקות כבושים· מיני שמן ודבש· משקאות כוהליים· מיץ פירות ופרחים· מיני תַּמְרוּק· רהיטים· עצי בנין ועוד· צמחי־תעשיה מיוחדים הם: התותון (טַבַּק)· גפן־הצמר והחָצָב (קנה־סוכר)· התחלות ונסיונות שנעשו ע״י אכרנו (בגליל) אתם· יורו· כי תועלת וברכה בהם ותקוֹת מזהירות נשקפות מהם·

ט.

החי.

114 §· כשם שעשירה ארצנו בצומח כך עשירה היא גם במיני החי· גם שמות מקומות· אשר נזכרו כבר· מעידים על רבוי מיני החי אשר בארצנו·

על שגירת חיות־הבר יעידו השמות: צור־היעלים· במדבר יהודה; גֵּיא־הצבעים· אשר נקראה כך על שֵׁם הצָּבוּעַ (Hyäne)· אשר היה מצוי שם; חצר־שועל· בנגב הארץ· על שם העכבר· אשר נמצא בהרבה מינים בא״י· מראה השם עכברה· בגליל העליון·

על רבוי הצאן יעידו שמות מקומות אשר מחֻברים עם מלת ״גֶּדֶר״ (בארמית: גדורא· גדרא· מלשון ״גדרות צאן״) ועם מלת ״חצר״ או ״עֵדֶר״ (למשל: ״מגדל עדר״)· סוסים היו בזמן קדום רק במספר קטן בא״י ורק מזמן שלמה המלך הֻבלו מארץ מצרים ובכל זאת נמצא כב[illegible] בזמן המקרא את השם: ״חצר סוסים״ בדרום הארץ (סמוך למצרים!) ובזמן מא[illegible] טוסיתא· בעבר הירדן· על רבוי הגמלים מעיד השם ״גמלא״· בגליל [illegible] הירדן· מתורת הקרבנות ומספורי המקרא נדע שגדלו בהמות הבית ועופות בא״י· במאה האחרונה של זמן הבית השני היו מפורסמות״ יונים הרדוסיות״· ר״ל היונים· אשר הביא הורדוס המלך מן המדבר ובישוב היו לתרבותיות· מהוך [illegible] הנביאים נכיר ביחוד את הנשר· הדרור· סִיס (= סנונית)· הקוֹרֵא· על רבוי הצ[illegible] בארץ מראה גם שם העיר צפורי·

---

*) מובן שאין בספר הזה מקום לפרֵט את [illegible] שבא״י ולדון עליהם בפרוטרוט· כי זה שיך אל ספרים מיוחדים בתורת הצמחים והחי·

נביאינו ומשוררנו מדברים במשליהם גם על חיות המדבר, כגון: האריה, הנמר, הדוב, הזאב, השחל, האי, אופי הוא, כי השם „שָׁפָן" נמצא גם בתור שם איש בזמן המקרא.

115 §. מיני החי המצוים עד היום בא"י הם: ממשפחת היונקים: הָעֲטַלֵּף אֱרֶךְ־האזנים, עטלף לְבֶן השׁוּלַיִם, העטלף המְאַחֵר, העטלף המִתְחַלֵּף, עטלף־המים, העטלף הַעַכְבָּרִי, העטלף השְׁפָמִי, עטלף־הכִּיס; חטם־הפרסה המצוי, חטם־הפרסה המְסֻמֶּרֶת, חטם־הפרסה שלש־השינַים; עֲרֹם־הַבֶּטֶן (במערות שאצל ים כנרת), קְמוּט־השפה; השׁוּעָל המעוּפָף; מהטורפים: חֲתוּל הבית, חתול־הבָּר המצוי, חתול־הבר המצרי, חתול־הבִּצָּה (בבצות אשר על גדות הירדן); הַנָּמֵר (בסביבת ים המלח, הכרמל ובגליל העליון), בַּרְדְּלָס (על פי הרוב בגליל ובעבר הירדן); הַצָּבֹעַ; כלב־הבית, האִי, הזאב, השועל המצרי; הַנְּמִיָּה (marten, Marder); הגִּירית (badner, Dachs); כלב־הנהר (על שפת הירדן, הירקון, ים כנרת ועוד); הדֹּב־הסורי (רק בהרי הלבנון והחרמון); כלב־הים (על חופי הים); מאוכלי־חֲרָקִים: הקִפּוֹד (Igel) המצוי; הַחֲדָף (shrew-mouse, Spitzmaus) הַביתי, החדף־הַגַּמָּד, החדף עַב־הזנב, החדף רְבוּעַ־הזנב, חֲדַף־המים; הסְנָאִי (sguirell, Eichhörnchen) הסורי, הַמַּרְמָטָה (marmot, Murmeltier); הַנִּמְנְמָן; הַיַּרְבּוֹעַ הסורי (במדבריות), הירבוע של הירדן (במדבר עבר הירדן); הַחֻלְדָּה הַנּוֹדֶדֶת, חולדת העלִיּוֹת, עכבר־הבית, עכבר־היער, עכבר־השפלה (בבקעת הירדן, על ככר ים המלח ובעמק השרון), עכבר־החול, אוֹגֵר (Hamster) האָפוֹר, העכבר הקִפּוֹדִי המצרי (בככר ים המלח), העכבר הקפודי השחור, עכבר־החול הַדָּשֵׁן, עכבר־החול עַב־הרגלים, נַבְרַן־השדה (מזיק מאד לזריעות שבשדות), נברן־השלג (בחרמון), נברן־טבריה (בסביבת ים כנרת); הַחֹלֶד (mole, Maulwurf) הסורי; הַדַּרְבָּן (porcupine, Stachelschwein); הַאַרְנֶבֶת הסורית, ארנבת סיני, הארנבת המצרית, הארנבת הצהובה; — הַשָּׁפָן; ממפריסי הפרסה: חזיר־היער (לאורך כל הירדן); הַזֶּמֶר (chamois, Gemse), הַיָּעֵל (ibet, Steinbock) (גם היום כבימי קדם בסביבת ים המלח, ביחוד ב ע י ן־ג ד י), הַדִּישׁוֹן (Antilope), הַיַּחְמוּר (fallow-deer, Damhirsch); (בגבולות המזרחיים של ארץ הגלעד ומואב), הרְאֵם (במדבר), הצבי (במדבר אשר במזרח האר"ץ), האוּרְזִיל (arab. Gazelle), אַיֶּלֶת־השדה (רק בהר הכרמל), הַאַיָּל רְחַב־הקרנים (במספר מועט בין התבור והלבנון); הָעָרוֹד (חמור פרא); במספר מועט במזרח החורן), הַפֶּרֶא (חית המדבר).

לפי הנראה מכתבי הקודש היה האריה מצוי בארצנו, אולם בזמן בלתי ידוע נכחד לגמרי מהארץ.

§ 116. בין בהמות־הבית של א"י תופס את המקום הכי חשוב הגמל, הוא מסתפק במועט־מלא חפנים שעורים ליום ובשעת הדחק גם שָׁמִיר ושַׁיִת, אשר ימצא במדבריות, יספיקו לו, חוץ מן התועלת אשר יביא בתור בהמת־משא־ועבודה – לכך נקרא "ספינת המדבר" – יספיק לבעלו הבדוי את כל הנחוץ לו: בשר, חלב, חמאה, גבינה, שמן, צמר ליריעות האהל, עור לנעלים וגלליו ישמשו לזבול השדה. ביחוד בעבר הירדן ובנגב מגדלים את הגמלים לרבבות. לעומת זאת פחות מתענינים התושבים בגדול הסוס. החמור נפוץ מאד בארץ ומשמש לרכיבה ולמשא, אך גם למשוך את המחרשה. גם הפֶּרֶד בהמת־משא הוא ובהרבה חלקי הארץ משמש במקום הסוס לרכיבה. מבהמות גסות מצויות עוד: פרות ושְׁוָרִים (עפ"י עקר במושבות העבריות), עפ"י הרוב קטני הקומה ודקות הבשר. התושבים יבכרו לגדל בהמות דקות: כבשים (ביחוד בעבר הירדן ובארץ מואב) ועזים (ביחוד בנגב), כי ילידי הארץ יבכרו את בשר הצאן וחלבן על בשר הבקר וחלבו.

§ 117. עופות. הצפרים הנפוצות בא"י ביותר הן: אַנְקוֹר (Spe:ling, sparrow), סְנוּנִים, גִּדְרוֹן (wren, Zaunkönig), קִיכְלִי (trost'e, Drossel) חִרְפִּי (siskin, Zeisig), נַחְלִיאֵלִי (wagtail, Bachstelze), גִּבְתּוֹן (yellow-hammer, Ammer) עוֹרֵב, עֶפְרוֹנִי (la.k, Lerche), דּוּכִיפַת (hoope, Wiedehopf), נְקָרְיָה (Specht, wood-pecker), קוֹלִיבְרִי, זָמִיר (nightingale, Nachtigall [גם מין ארץ־ישראלי מיוחד]).

מעופות הטורפים מצוים ביחוד: נֶשֶׁר, עָזְנִיָּה (sea-eagle, Meeradler), דַּיָּה (vulture, Geier), קָאָת (Pelikan), נֵץ (sparrow-hawk, Sperber), יַנְשׁוּף (owl, Eule).

מיתר העופות נפוצים ביותר: החסידה, הבַּרְבּוּר (swan, Schwan), הקוֹרֵא (partridge, Rebhuhn [נפוץ מאד]), השְּׂלָיו (quail, Wachtel), עָגוּר (Kranich, crane), אַוָּז־הבר, בַּרְוָז־הבר, שֶׂכְוִי־המדבר־והיער, יונת־הבר.

בת־היענה תמצא לעתים רחוקות במדבר עבר הירדן.

עופות הבית לא נמצאים במספר רב בא"י וגם הנמצאים אינם מפותחים די צרכם. הנמצאים הם: תרנגולים, תרנגלות, תרנגלי־הודו, יונים, אוזים וברוזים.

118 §. זוחלים. הרבה מדובר בספרותנו העתיקה על נחשים ועקרבים; על שגירות האחרונים מעידים גם שמות המקומות: „מעלה עקרבים", „עקרבה". ובאמת חיים בא"י רק מנחשי־היבשה 33 מין; ביניהם יש הרבה ארסיים מסוכנים, ואלה נמצאים ביחוד בסביבות יריחו, אולם גם במימי הארץ ישנם הרבה נחשים ארסיים. על מציאות התנין דברנו כבר (ע' 8), גם על החלזון (ע' 7). מלטאות מנו בא"י 44 מין. גם צָבים וצפרדעים נמצאים במספר גדול בא"י. גם בין העקרבים הרבים נמצאים מסוכנים לנפש אדם.

חרקים. מיני הארבה הרבים הנמצאים בא"י אינם מזיקים, אולם אם יעלה הארבה (לעתים רחוקות; השוה ספר יואל! בפעם האחרונה באביב ובקיץ שנת תרע"ו) מחצי־אי־ערב אז תגדל המכה ויגבר האסון, כי משחית הוא את כל יבול האדמה ואפילו את העצים.

ראיה למציאות הדבורה בא"י בימי קדם גם השם „דבורה" לנשים. ארצנו באקלימה המכשר ובפרחיה הרבים מסוגלת מאד לגדול הדבורה, ובכל זאת נמצא המשק המועיל הזה עוד במצב התחלתי בארץ.

מרובים עוד: הצרעות (עפ"י רוב ביערים ובין הסלעים), הזבובים, העכבישים, הנמלים והיתושים (נשיכת האחרונים מסוכנה ביחוד מפני שהיא תביא את מחלת הקדחת).

119 §. הדגה. במשך הרצאותנו דברנו כבר על מיני הדגים הרבים הנמצאים במימי א"י, ביחוד בים כנרת, בירדן ובים התיכון. בימים קדמונים היו ערים כאלו, אשר מרבית תושביהן התעסקו בצידת דגים (למשל: צידון, עכו, טבריה, בי־צידא, מגדל נוניא).

מימי א"י הם גם כעת עשירים מאד בדגים. בים כנרת בעצמו מונים מהם 40 מין. התפתחות הצַיָדות, אשר הוזנחה עד כה, תועיל לא לבד להטבת כלכלת הארץ גופה, אלא גם להתפתחות תעשיה לשם הוצאה במקצוע הזה.

התושבים.

120 §. אנו למודים לכנות את ארצנו בשם „ארץ ישראל"; אבל כבר הזכרנו למעלה (§ 1, § 7), כי הארץ היתה מיושבת עוד לפני בא עמנו שמה וגם

עוד לפני כניסת אברהם אבינו לארץ, העמים והגזעים הכי חשובים, אשר נזכרו בספורי התורה, ולפעמים גם בדברי הנביאים, מהימים הקדומים ההם, היו: הרפאים או הענקים; אליהם יחשבו גם האֵימים (ר"ל אשר אימו את רואיהם ע"י ענקיותם), הזוזים והזמזומים, בנגב הארץ ישבו במערות־צורים החוֹרים (ר"ל יושבי חורים) והעַוִים בחצרות. אלה היו תושבי הארץ הראשונים, על מצב תרבותם תעידנה אלו העתיקות מאבן ומחרס, אשר נמצאו ע"י החפירות, וביחוד המצבות אשר להן קוראים היום "דולמנים" וגם שרידים מחומות ענקיות. התושבים האלה נשמדו ברובם ע"י האֱמורים (גם כן אנשי מדות ו"חסון כאלונים"), המואבים, העמונים, האדומים, החתים, הכנענים והפלשתים. המואבים והעמונים ישבו בעבר הירדן מזרחה, האדומים בדרום הארץ, החתים בצפון, הכנענים והפלשתים במערב, בפרט על חוף הים. היום לא נכיר את שפות תושבי הארץ הראשונים. מהחתים נשארו הרבה כתובות על כותלי־סלעים בכתב מיוחד שלהם, אולם עוד לא הצליחו החוקרים לפתור את הכתב הזה, לעומת זאת נדע, כי שפת האומות האחרות, אשר מנינו, היתה שפה שֵמית קרובה מאד לשפתנו העברית. שארית־זכרון הכי חשובה בלשון המואבים היא מצבת מֵשָע (§ 99), גם איזו כתובוֹת כנעניות (=פיניקיות) עוד מתקופת המקרא מאשרוֹת את האמור לעיל. כתובות אדומיות מזמן הבית השני נמצאו לרוב.

§ 121. בכניסת שבטי ישראל לארץ מצאו בה את כל התושבים האלה וילחמו אתם הרבה עד שהצליחו להכהידם או להכניעם לפניהם. אבל הרבה מהם נשארו עוד במשך זמן רב בארץ. עמון, מואב ואדום היו גם אח"כ לממלכוֹת שעמדו ברשות עצמן ורק מזמן לזמן נכנעו תחת מלכי יהודה וישראל. אולם בזמן הבית השני כָלו לאט לאט גם ע"י התבוללות בשבטים ערביים, אשר חדרו ממזרח ומדרום אל הארץ, ורק לאדומים היה עוד שלטון עצמי בחצי־האי סיני ועיר בירתם היתה הסלע (Petra). ברור שרבים מתושבי הארץ התגירו ונטמעו בעם ישראל, כמו שאנו יודעים זאת, למשל, מהחוים בימי יהושע ומהיבוסים, אשר חיו עוד בזמן דוד.

לא נדע בברור ובדיוק את מספר התושבים בזמן המקרא. מזמן מלוכת דוד מודיע הכתוב שהיה "ישראל שמֹנה מאוֹת אלף איש חיל שולף חרב ואיש יהודה חמש מאות אלף איש".

122 §. לרגלי גליות שבטי ישראל לאשור ושבט יהודה לבבל נתמעט מאד מספר יושבי הארץ. בארץ אפרים נתישבו השומרונים ובארץ יהודה נשארו רק מדלת העם ואחרי הריגת גדליה עזבו גם אלה את הארץ. שָבי הגולה בזמן מלוכת כורש (536 לפני ספה"נ) היו מעטים והם התישבו בסביבות ירושלם. לאט־לאט נתרבה מספרם ע"י ההגירה מבבל (עזרא ונחמיה) ואולי גם משאר ארצות הגולה (ביחוד ממצרים), עד שבזמן שלטון היונים מצאנו כבר ערים וכפרים עברים בכל חלקי הארץ, למרות שבהרבה מקומות ישבו עוד בני העמים האחרים אשר נזכרו למעלה. בזמן שאחרי מלחמות־החפש של החשמונאים נתרבה הישוב העברי הלוך וגדול. הרבה מבני "הגולה" (אשר נתפשטה בזמן ההוא אל כל ארצות ממשלת רומי) ובתוכם גם "גרי צדק" באו במספר גדול מאד לא"י. בימי החרבן עלה מספר התושבים לחמשה מיליונים בערך.

123 §. חרבן הבית גרם שנוי פתאומי במצב הזה. המונים מן התושבים נהרגו במלחמות־ההגנה וברציחות שאחריהן, עוד יותר נסחפו בגולה; בכל זאת נשאר עוד מספר הגון של תושבים עברים בארץ – עדות על זה: המלחמות הגדולות בזמן מרד בר־כוכבא, אולם לרגלי המלחמות והרדיפות ע"י הרומיים ירד מספרם הלוך וחסור. אחרי לכידת ביתתר ודכוי המרד גורשו התושבים העברים מארץ יהודה ויתישבו ברובם בגליל, אבל גם משם יצאו רבים מחוסר לחם לחו"ל. בסוף תקופת המשנה ובמאות הראשונות של תקופת התלמוד היו שוב הרבה מקומות עברים בארץ, אולם בערים הגדולות (כמו צפורי, טבריה, קסרי, לוד) ישבו היהודים יחד עם הֶלֵנִים, רומים, סורים (ארמים) ונַבַּתיים (ערבים). לזכרונות חשובים של התקופה ההיא תחשבנה חרבות בתי־הכנסת בגליל עם איזו כתובות עבריות וארמיות (§ 85). על מספר תושבי הארץ העברים בזמן עבור השלטון בארץ מיד הביזנטים אל יד הערבים, אין לנו שום ידיעה ונוכל לשער רק, כי מספרם, ביחוד במאה העשירית והאחת עשרה, לא היה קטן מאחרי שהתאמצו להכין בא"י מרכז רוחני לגולה הישראלית ע"י הגאונות הארץ־ישראלית.

על תקופת הצלבנים והאוזמנים ועל אדות התחלת הישוב החדש מזמן הרמב"ן דברנו כבר למעלה (§ 50) ופה נזכיר רק, כי לרגלי גרוש ספרד (1492) ולרגלי רציחות חמלניצקי ("גזרת ת"ח") נתרבה הישוב העברי בארץ. גם הרדיפות משנות השמונים של המאה הי"ט (ביחוד ברוסיה ובפולניה) הניעו רבים מאחינו להגיר ולהתישב בא"י ולהתחיל שם חיים חדשים בתור עובדי אדמה ובוני הארץ (ע' בפרט § 65). מני אז מתחיל הפרק המשמח של יסוד מושבות חקלאיות עבריות בארץ.

מפני חשיבות וחבת המושבות האלו נצרף הנה את רשימתן המפורטה (עפ״י הספר ״ארץ ישראל״ מאת י׳ פֶּרֶס׳ תרפ״א׳ מעמוד 354 עד 358) כפי מצבן בשנת תר״פ:

שם המושב	שנת יסודו	שטחו בדונמים	מספר תושביו	אופיו של המושב
א. יהודה.				
קלנדיה	תרע״ד	2000	קבוצת פועלים	חות פועלים
מוצא	תרנ״ד	1050	52	מושבה
קרית יערים (דלב)	תר״פ	1500	קבוצת פועלים	חות פועלים
רמה (מצפה)	״	3000	—	בעליה־עובדיה יושבים בירושלם
ערטוף	תרנ״ה	4700	150	מושבה
חולדה	תרס״ט	1900	30	חות פועלים
כפר־אוריה	תרע״ב	4800	30	״
גזר (אבו שושה)	תרע״ג	6900	קבוצת פועלים	״
מקוה ישראל	תר״ז	2617	150	בית ספר חקלאי
ראשון לציון	תרמ״ב	14634	1350	מושבה
נחלת יהודה	תרע״ב	300	80	מושב עובדים
רחובות	תר״ל	14200	1060	מושבה
נס ציונה — ודי חנין	תרמ״ב	2800	200	״
באר יעקב	תרס״ח	2050	145	״
מזכרת בתיה (עקרון)	תרמ״ד	15200	360	״
גדרה (קטרה)	״	5970	180	״
באר טוביה (קסטינה)	תרנ״ו	5620	170	״
רוחמה	תרע״א	6000	35	חות פועלים
בן־שמן	תרס״ו	2330	120	״
פתח־תקוה	תרל״ט	24000	2850	מושבה
עין־גנים	תרס״ח	765	180	מושב עובדים
יהודיה	תרמ״ב	125	—	שייכת לאכרי פתח־תקוה
גן־מונטיפיורי	תרט״ו	103	קבוצת פועלים	—
ב. שומרון.				
כפר מלל (עין־חי)	תרע״ב	4226	30	חות פועלים
כפר סבא	תרס״ד	7230	—	נחרבה בזמן המלחמה
חדירה	תרנ״א	34000	300	מושבה
ודי חוא־רת	תרע״ד	6000	קבוצת פועלים	חות פועלים

שם המושב	שנת יסודו	שטחו בדונמים	מספר תושביו	אופיו של המושב
חפצי־בה (1905)	תרס"ה	6900	קבוצת פועלים	חות נטעים
כרכור (1913)	תרע"ג	16500	"	חות פועלים
זרגניה והסביבה (")	"	25000	"	"
קסריה (1914)	תרע"ד	800	"	"
מרח (1902)	תרס"ב	6976	"	"
פרג' (")	"	5843	"	"
זכרון יעקב (1882)	תרמ"ב	7233	980	מושבה
שפיה (1891)	תרנ"א	6900	50	"
בת־שלמה (אם אל־ג'מל)	"	3440	80	"
טנטורה (1920)	תר"פ	259	קבוצת פועלים	מושב דיגים
עתלית	תרס"ז	7200	108	מושבה
כרמל (1918)	תרע"ח	5000	קבוצת פועלים	חות פועלים
ג. הגליל התחתון.				
מרחביה (1911)	תרע"א	9415	100	מושבה וחוה
תל עדש (1914)	תרע"ד	22000	קבוצת פועלים	חלק מאדמתה מעובד ע"י קב"פ
סג'רה (1899)	תרנ"ט	15000	326	מושבה וחוה
כנרת (1908-9)	תרס"ח|ט	7000	100	"
ביתניה (1913)	תרע"ג	800	30	חות פועלים
מלחמיה (1902)	תרס"ב	10000	150	מושבה
כפר תבור (מסחא) (")	"	14000	250	"
יבנאל (ימה) (")	"	23000	425	"
פוריה (1911)	תרע"א	3500	80	"
בית־גן (בית־ג'ן) (1905)	תרס"ה	5000	85	"
שרונה (1913)	תרע"ג	5000	קבוצת פועלים	חות פועלים
מצפה (1908)	תרס"ח	2900	32	מושבה
מגדל (מג'דל) (1910)	תר"ע	6500	קבוצת פועלים	חוה
חטין (1920)	תר"פ	1800	"	חות פועלים
ד. הגליל העליון.				
ראש פנה (1882)	תרמ"ב	43785	600	מושבה
מירון (1920)	תר"פ	2500	קבוצת פועלים	חות פועלים
ביריא (")	תר"פ	1300	"	"
עין זיתים (1891)	תרנ"א	6000	30	מושבה
מחנים (1892)	תרנ"ב	2050	קבוצת פועלים	חות פועלים

שם המושב	שנת יסודו	שטחו בדונמים	מספר־ תושביו	אופיו של המושב
אילת השחר	תר״פ	7569	קבוצת פועלים	חות פועלים
משמר הירדן	תר״ן	12228	95	מושבה
יסוד המעלה	תרמ״ג	1000	200	״
תל־חי	תר״פ	500	—	חות פועלים עזובה
חמרה	״	730	—	״
כפר גלעדי	״	12800	—	״
מטולה	תרנ״ו	—	240	מושבה
ה. בעבר הירדן מזרחה				
דגניה א	תרס״ח	3000	40	חות פועלים
״ ב	תרע״ג	800	30	״
בני יהודה	תרמ״ו	3500	—	מושבה עזובה
אדמת הברון רוטשילד	—	7800	—	—
בגולן	—	—	—	—

124 §. לפי הספירה הרשמית של הממשלה התורכית משנת 1915 היה אז מספר תושבי א״י 1,030.000 נפש. מהם ממערב לירדן 760 000 ומעבר לירדן מזרחה 270 000 נפש, אבל במספר סך־הכל הנ״ל נכללו כל התושבים בא״י במובן הרחב: מנחל מצרים ועד נהר קסמיה. לפי הודעת הממשלה הצבאית האנגלית בקיץ תרע״ט נמצא אז בשטח אשר בין הירדן וים המלה ממזרח ולים התיכון ממערב ובין המעלה 20 °31 ובין °33 בסך הכל 694.000 נפש: 576 000 מושלמים, 65 000 יהודים, 62.000 נוצרים. המספרים האלה ביחס אל מספר התושבים העברים אינם יכולים לשמש קנה־מדה לקביעת המספר האמתי של התושבים העברים, כי יודעים אנו, כי אפילו לפני המלחמה היה כבר מספר התושבים העברים הרבה יותר גדול ודוקא אז בשעה שנעשתה הספירה הנ״ל נמעט מספר אחינו במדה מרובה, כי רבים גורשו מן הארץ, עוד יותר יצאו מעצמם בהיותם נתיני ארצות אויבות לתורכיה ולא חפצו לקבל את הנתינות העותומנית ומחמת הרעב והצרות ועוד יותר מתו במחלות המתדבקות, אשר גברו בארץ, וגם פשוט ברעב. לעומת זאת הולך ומתרבה הישוב העברי מזמן פתיחת שערי הארץ למהגרים מיום ליום ועל פי חשבון ממוצע יכנסו לפחות אלף חלוצים בכל חדש וגם אלה אשר עזבו את הארץ הרבו ומרבים לשוב עד שלא נגזים אם נניח שמספר

התושבים העברים עולה כעת למאה אלף. מרבית התושבים העברים יושבים בערים והרוב היחוסי המכריע בירושלם: בערך ארבעים אלף; אח״כ ביפו, בחיפה, בצפת, בטבריה ובחברון. במושבות העבריות חיים בתור אכרים ופועלים בערך עשרים אלף.

§ 125. יהודי א״י נבדלים לפי ארצות מוצאם לאשכנזים, לספרדים, לבוכרים (צד 30) ולתֵמנים (צד 46). הספרדים נבדלים לספרדים אמתיים, כלומר אלה אשר אבותיהם עלו אחרי גרוש ספרד ישר או דרך ארצות הממשלה העותומנית לא״י, למערבים (מארצות צפון אפריקה), לפרסים (ממדינת פרס) ולגורזיים (מקוקז). הזקנים שבאשכנזים עודם מדברים ״יידיש״, אלה שבספרדים את הז׳רגון הספרדי (״לָדִינוֹ״), שבבוכרים בוכרית, שבפרסים פרסית ושבתמנים ערבית. אולם הדור הצעיר, ואחריו גם הבאים בשנים, מרבים לדבר רק עברית. התורה והשפה המשותפת והתגברות הרגש הלאומי תפעלנה, כי בזמן קרוב יחדלו ההבדלים הנ״ל ולא יבדל אח עברי מאח עברי לשום דבר.

בשכם נמצאים שרידי השומרונים (ע׳ 53) ובירושלם נמצאת עדה קטנה (של 15 נפש) של קראים.

§ 126. היהודים העירוניים מתעסקים במסחר, באומניות ובעבודות חפשיות. רֹב בעלי המלאכה בירושלם, כמו כן רוב הסוחרים הן בירושלם והן בערי המסחר יפו וחיפה יהודים הם. בעלי התפקידים החפשיים הם: רבנים, מנהלי ולומדי ישיבות, מורים, רופאים, עורכי־דין, מהנדסים, פקידים צבוריים ופרטיים. בערים: ירושלם, צפת, טבריא וחברון יש עוד רבים הנפרדים ב״כוללים״ וחיים על ״החלוקה״. אולם בה במדה שתבנה הארץ ורוח של עבודה והפרחה תכנס אליה, באותה המדה ירבו גם בני הישוב הישן, אשר הודות לו נתקים הישוב העברי בארץ אפילו בזמנים הקשים, לפנות אל עבודות פוריות ולקים ״יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ״*. היהודים שבמושבות מתעסקים כמובן וכאמור בעבודות חקלאיות.

§ 127. רוב תושבי הארץ כעת הם, כאמור, ערבים. הם ברובם המכריע בני דת מחמד (מושלמים) ממפלגת הסוניים, אשר מאמינים גם במסורה, אשר נמסרה ע״י הכליפים הראשונים בתור הוספה אל הקוּרַן, ומיעוטם נוצרים. הערבים

---

*) לא הקדשנו פרק מיוחד לתעשיה שבארץ מפני שביחס לזו עדין נמצא הכל במצב של התהוות והתרקמות ויום־יום נשנ״ע על דבר יסוד בתי־חרשת ובתי־מסחר חדשים המבטיחים הרבה לקדמת ולבנין הארץ.

הכפריים נבדלים לפְלָחִים ולבדוים. הפלחים יושבים בכפריהם צפופים בבתים נמוכים ובמערות. הבתים והמערות משמשים לפלח גם מכלאות צאן ומחסני תבואה ואינם מצטינים בנקיות. אין לבית לא חלונות ולא מעשנה והעשן יוצא דרך הפתח. הגגות הם שטוחים ובני המשפחה יושבים בחדר אחד יחד עם בהמות הבית והעופות. כל רהיטי הבית הם כרים וכסתות, תבת־עץ, ריחים של יד וכלי בשול ושתיה. גם תלבושתו של הפלח, כמו כן של הבדוי, היא פשוטה מאד: כתונת־בד לבנה ארוכה ורחבה עם שַׁרְוָּלים ארוכים ורחבים ועליה לפעמים בגד קצר של צמר. חגורה של צמר או חבל יהַדֵּק את הכתונת אל המתנים. בלכתו לדרך יתעטף גם בחמילה (עַבָּיָה) פשוטה בלי שרוולים והיא תשמש לו למחסה מגשם, למכסה בעת השנה, לשק לשאת בו משאות ולשטיח בעת תפלתו. נעליו האדומות והגסות עשויות מעור גמלים. על ראשו ישים כפת־בד ועליה כפת־צמר ועליה יחבוש כובע אדום של צמר ("תַּרְבּוּשׁ") אשר יצנפהו במצנפת. הפלחה תלבש כתונת ארוכה עד כפות רגליה מהודקת למתניה בחבל דק ועליה עַבָּיָה אדומה קצרה. היא תאהב להתקשט בזר של מטבעות מסביב לראשה ובצמידים ובאצעדות עפ"י רוב של כסף. הפלח, הוא ואשתו ובניו, עובדים בשדה ובגדול צאן.

מזון הפלחים והבדוים הוא פשוט מאד. עפ"י רוב חיים הם על הלחם ועל המים בלבד. האשה בעצמה טוחנת את החטה, את השעורה או את הדורה בריחים, לשה את הקמח בקערת עץ ועושה עוגות הנאפות ב"תַּבּוּן", זהו מין כירה קטנה עשויה לבנים או אבנים. למטה מסיקים אותו בזבל הבהמות ולמעלה רודים את העוגות המתיבשות בחום התבון. העוגות נאכלות תמיד ביום אפיתן ומגלגלים וטובלים אותן בשמן או מלפפים אותן בזיתים. הם אוכלים גם תבשיל של בֻּרְעֻל (גריסית), קטניות וירקות. את הפֵּרות אוכלים המה בחִבּה יתרה כשהם מתוקים. אורז, קהוה וצוקר, שאינם מיבול הארץ, קונים רק האמידים. בשר אוכלים רק בחגים ובמועדים. תבשיל חם אוכלים בסעודה השלישית לפנית ערב, דבר המתאים לאקלים החם של הארץ. בשעת הסעודה יושבים כל בני המשפחה על הרצפה מסביב לקערה אחת גדולה, שבה נמצא התבשיל, ואוכלים מתוכה באצבעותיהם.

חיי המשפחה של המושלמים הערבים עומדים על גובה מוסרי ידוע. אשרם של ההורים הם הבנים וכל המרובה בבנים הרי זה משובח. בהולד בן לפלח, באים כל בני הכפר לברך את ההורים, מה שאין כן בלדתם בת. האב נותן לבנו את השם והוא קורא את עצמו על שם בנו הבכור, למשל אַבּוּ־יוּסֻף, אַבּוּ־מֻחמד.

רוחצים את הילד תיכף בהוָלדו במים חמים, ממליחים אותו במלח, מושחים אותו בשמן ומחתלים אותו בחתולים, כמו שעשו אבותינו בימי קדם (יחזקאל ט״ז ד׳). מיום השביעי עד יום הארבעים רוחצים אותו במי־סבון. בכדי לשמרו מפני הרוחות הרעות מלבישים אותו קמיע. הילדים נמולים בהיותם בני שש או שבע, לפעמים מאוחר יותר, עד שנת השלש־עשרה. את חג ברית המילה יחוגו בטכס רב, ובשמחה זו משתתפים כל הקרובים והידידים. אם נמצא בכפר בית־ספר, יבקרו הילד משך שלש שנים. בהיותו בן־עשר מתחיל כבר הנער לעבוד ולעזור לאביו ולאמו בעבודת השדה והכרם. גם הילדה, שאינה זקוקה כלל ללמוד, מתחילה לעבוד בעודה קטנה. בהיותה בת שלש־עשרה מתחילים לשדכה, והיא נקנית מאביה בכסף מלא ע״י הבעל או קרוביו. אם בעלת־חן היא, יעריכו את ערכה עד מאה לירה ויותר. כששני הצדדים השתוו ביניהם בדבר מוהר הנערה, יעשו את הארושים בלעדי הכלה. הנשואים נעשים באופן כזה: המחותנים הולכים אל הקָצִי או אל האִמָם ומאשרים לפניו את דבר כריתת ברית הנשואים. אח״כ מתאספים המחותנים והקרובים והידידים למשתה ולשמחה בבית הכלה. אחרי המשתה מלוים את החתן ואת הכלה למעונם החדש בבית החתן. אם בכפר אחר מושבו, אז רוכבת הכלה על גמל מקושט והחתן רוכב על סוס דוהר, לפניהם הולכים הצעירים ורוקדים ומורים לאות תרועה בקני רוביהם, והנשים הולכות אחריהם ושרות וצוהלות. בבית החתן חוגגים כל תושבי המקום את שבעת ימי המשתה בשמחה רבה.

ערכה החברותי של האשה הוא פחות מאד. הפלחה צריכה לעבוד קשה בבית ובשדה ולהביא את יבול השדה והגן אל שוק העיר. האשה העירונית יושבת־בית היא ובעלה הנו המוציא והמביא, והוא מתחשב אתה כעם ילדה שאין לה כל דעה. בלדתה בנים יגדל ערכה במשפחה. דת האסלם שוללת מהאשה את הזכֻיות החברותיות. הבעל יכול לגרש את אשתו בנקל, באמרו אליה: אַנְתִּי טַלְקָה! (הרי את מגורשת). מאז היא אסורה עליו, ומיד היא מתעטפת ומתכסה בצעיפה ועוזבת את ביתו. במקרה של מָוֶת מתאספות הנשים בבית המת ומקוננות אותו, ובאותה שעה יושבים הגברים בבית ראש המשפחה, שותים קהוה וסחים.

אוהבים הם הערבים את חיי החברה. בהפגשם בדרך או בבואם לבקור, מברך איש את רעהו בברכות שונות. בעל הבית קם לקראת אורחו ואינו יושב על מקומו, עד שישב זה. פעמים אחדות דורש בעל הבית לשלום אורחו והלז עונה תמיד: ״אל־חַמְד־לִ־אַלְלָה״ (הודות לאל). הם מבלים שעות שלמות יחד

בשיחות ובספורי מעשיות, שותים קהוה ומעשנים סיגרות או נרגילה, שבעל הבית מכין ומגיש לאורחו. בכל כפר וכפר נמצא עץ ישן נושן, שבצלו מתאספים תושבי הכפר אחרי העבודה ומשוחחים על ענינים שונים. הצעירים יושבים ברחוק מקום קצת ומקשיבים לשיחת הזקנים, אבל אינם משתתפים בה מפני הכבוד. בכל מקום נמצא קרוב למעין או למסגד בית הכנסת ארחים (מְדָפָה), שבו מוצאים עוברי האורח מקום ללון ולחם לאכול חנם.

דרכי חיי הבדוים מתאימים בהרבה נקודות אל אלה של הפלחים המתוארים, אלא שהבדוים הם נודדים, יושבי אהל ומתעסקים בעקר בגדול צאן, סוסים וגמלים. הם חיים בעקר במזרח הירדן, אולם בימי הקיץ יחדרו גם אל יתר חלקי הארץ. גם בעמקי הגליל נראה הרבה פעמים את אוהליהם השחורים ("אהלי קֵדָר") טווים מנוצת עזים. כל מדותיו של הבדוי הן מדות בני המזרח הקדומות: אהבת החופש, הכנסת אורחים, הסתפקות במעוט, אֹמץ־לב בתגרות, התמכרות למשפחה ולשבט; לעומת זאת מצד אחר: אהבת הבצע, הנקמה ואכזריות כלפי האויב ובתור תוצאה ממנה גם המנהג הרע של גאולת־הדם שעל ידה נכחדות משפחות שלמות. גם הפלחים וגם הבדוים ברובם הגדול אינם יודעים קרוא וכתוב.

הערבים העירונים הם יותר מפותחים ומתעסקים במסחר, בחרושת המעשה ויש ביניהם גם בעלי תפקידים חפשיים.

הקנאות של חלק מן הערבים כלפי ההגירה העברית בטח תחדל בקרוב, כי גם הם יכירו, כי יש ויש מקום מרוח לשני הגזעים בארץ; הלא שמענו כמה גדול היה מספר התושבים בזמן הבית הראשון והשני; לעומת זאת יוצא מן המספרים שלמעלה, כי כעת יושבות רק 16 נפש על ק"מ^2 בא"י, במקום שיושבות בבלגיה על ק"מ^2: 252 נפש ואפילו בין הרי שוַיץ יש 91 נפש על ק"מ^2. גם יכירו, כי ההגירה העברית תביא תרבות, קדמה, ברכה ואשר גם להם.

§ 128. הסורים הם ברובם צאצאי יושבי הארץ הקדומים: הסורים או הארמים, אשר נתישבו בא"י מזמן גלות בבל ובית־שני. לשונם־הסורסית או הארמית (אשר בה השתמשו גם קדמוננו בסוף זמן הבית השני ובזמן המשנה והתלמוד ושבה נכתב רוב התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה) נכרתה בתור שפה חיה לגמרי, והסורים התבוללו בעמים אשר באו במשך השנים אל הארץ (רומים, ביזנטים, ערבים, צלבנים) ושפתם היא כעת השפה הערבית. הסורים הם ברובם נוצרים (בערך 70000 נפש) והם יושבים ביחוד בירושלם, בבית־לחם (עיר

קדושה לנוצרים) ובסביבותיה, בלוד, בעזה, בחיפה, בעכו, בנצרת, באֶס־סַלט ובאל־כַּרַךְ.

הנוצרים שיכים ברובם אל הכנסיה היונית־האורטודוכסית, אבל גם אל הכנסיה הרומית־הקתולית ורק מעוטם פרוֹטֶסְטַנטים.

אמנם יש גם סורים מושלמים ואלה הם: א) הדרוזים, אשר יושבים ברובם בהר הלבנון, נמצאים גם בגליל, בהר הכרמל, בהר חרמון ובהורי ההורן; ב) הנְצָאִרִים, הם מכת השִיעִים ויושבים בא״י רק בשלשה כפרים אצל המושבה מטולה; ג) המְתָוִילִים, ג״כ שיעים וקנאים לדתם מאד.

129 §. מיסודות בלתי שמיים נמצאים בארץ: מושלמים: תֻּרְכְּמֵנִים, שרידי התורכים הקדמונים, יושבים בגולן ובגלעד; צֶ׳רְקֶסִים, מוצאם בקוקז, יושבים באל־קניטר וסביבותיה, באס־סלט, בעַמָּן, בבית־שאן, בקסריה ובכפר כַּנָּה, לצפון נצרת, הם כמעט כלם פֶּחָמִים ומוכרים את פחמי־עץ שלהם בערים; חוץ מהנ״ל נמצאים עוד מפוזרים בֶּרְבֶּרִים, נובים והודים. נוצרים בלתי שמיים: אַרְמֵנִים, עפ״י עקר בירושלם ושם יש להם רובע מיוחד (ע׳ 31); אפריקאים, קופטים וכושים, בירושלם, חוץ מהנ״ל נמצאים עוד ארופיים שונים, אשר נקראים בפי ילידי הארץ כלם בשם ״פרַנקים״, במספר של בערך 6000 נפש. מאלה רק הגרמנים מתעסקים בחקלאות וכתם כת ההיכלנים (Templer), אשר נוסדה בשנת 1860 במדינת וירטמברג לשם עליה לא״י. הם יסדו מושבות פורחות על יד יפו וחיפה וגם בירושלם (ע׳ 31). יתר הארופיים הם כומרים, נזירים ונזירות, מסיתים, חוקרים ופקידי הממשלה והקונסוליות.

130 §. גם הנוצרים וגם המושלמים מעריצים הרבה מקומות קדושים בא״י לנוצרים: ״הקבר הקדוש״ (של ישו), הר הזיתים ו״גת שמני״ בירושלים, ״כנסית המולדת״ בבית־לחם והוץ מזה הרבה כנסיות, כומריות במקומות שונים וביחוד בעיר נצרת (ע׳ 60). למושלמים: כל ירושלם (אֶל־קֻדְס=הקדושה, זה שמה הערבי של ירושלם!) וביחוד ה״חרם אש־שריף״ (=״המקדש החשוב והרם״) שעל מקום בית־מקדשנו; קברי האבות והאמהות בחברון (ע׳ 38) ושמה לא יתנו ליהודי ולנוצרי להכנס; קבר יוסף אצל שכם, קבר משה (״נבי מוסא״, ע׳ 34), קבר יתרו אצל חטין בגליל (ע׳ 66), קבר שמואל (ע׳ 40) ועוד הרבה.

131 §. אחד מהחוקים הקבועים בפרק הכלכלה המדינית הבריאה הוא, כי הכנסת והוצאת תוצרות וסחורות צריכות להיות בשווי משקל, כי מדינה אשר תכניס יותר מאשר תוציא תהיה תלויה בארצות אחרות, תוציא את כספה אליהן

וסוף סוף תרד ותדלדל. אולם בהתאמה אל המצב הפרימיטיבי של התעשיה והחקלאות בא״י היא, לדאבון כלנו, עודנה מכניסה פי שתים ושלש יותר ממה שתוציא. בכל זאת ישנן כבר איזו תוצרות המוצאות מא״י לחו״ל ונקנות בחבה בשוקי העולם, אלו הן תבואות (שעורה, חטה, קטניות, שומשמין), אילו ירקות, פֵּרות (תפוחי־זהב, לימונים, אתרוגים, זיתים) וביחוד יין.

הבה נקוה, כי אחינו בני עמנו, אשר הפריחו ומפריחים את ארצות מגוריהם, אשר הם שם, יתאמצו ויתחרו לבנות ולהפריה גם את ארצם הם, ארץ עברם ועתידם, וכשם שהרוח והחומר יתאחדו שם להרמוניה שלמה, כך יתאחדו שם גם שלשת הגורמים הכלכלתיים: חקלאות, תעשיה ומסחר לברכה לעמֵנו, לכל שוכני הארץ ולאנושיות כולה.

הערות ומראה מקומות.

§ 1. ארץ כנען: למשל בראשית י"ב ה', א' האמורי: יהושע כ"ד ח', א' העברים: בראשית מ' ט"ו, א' ישראל: ש"א י"ג י"ט, א' פלשתים: בראשית כ"א ל"ג, פלשת: שמות ט"ו י"ד.

§ 3. ע' גם יחזקאל מ"ז; ש"ב ה' – ז', "תחומי א"י": ע' תוספתא שביעית פ"ז ו' (והמקומות המקבילים) וע' ביחוד בספרו של הילדֶסהימֶר: Beiträge zur Geographie Palästinas; ע' עוד תוס' אהילות י"ח י"ד ותרגום יונתן (ות' ירוש') לבמדבר ל"ד. לבנן = הר לָבָן = רָס אל–אביץ (בערבית). סֶלַע: ישעי' ט"ז א'.

§ 6. עבר הירדן: דברים א' א', ארץ מואב: שם ה', שדה מואב: רות א' א', א' עמון: שופטים י"א ט"ו, העמק: יהושע י"ג כ"ז, הגלעד וכו': דברים ג', ארם צובה: ש"א י"ד מ"ז; ש"ב י' ו', א' טוב: שופטים י"א ג', לחלק ארץ יהודה: יהושע ט"ו, להנגב ע' בפרט בראשית י"ב ט'; י"ג א'; במדבר י"ג י"ז; יהושע ט"ו י"ט, הדרום: ע' ביחוד מכתב הנשיא ר"ש מזמן הבית ב"מדרש תנאים" (הוצ' הופמן צד 176), אדום: מ[שנה] פסחים ג' א', כנרת: דברים ג' י"ז, ארץ כבול: מ"א ט' י"ג.

§ 7. ע' שופטים י"א; יהושע י"ב; במדבר ל"ו ט', חלוקת הארץ לפי השבטים: יהושע י"ג י"ט, הנציבים: מ"א ד', ארץ יהודה: עמוס ז' י"ב, אפרים: ישעי' ז' ב', חלוקת הארץ בזמן המשנה: שביעית ט' ב'; ארץ הכותים לא נזכרה, כי תושביה לא היו יהודים, אבל ע' תוס' מקואות ו' (ז') א', שומרון = Samaria: מ' סוטה ז' ה', יוספוס כותב על החלקים האלה בפרט ב"מלחמות" ספר ג' ג' 1—5.

§ 9. דברים י"א י"א. לכל הפרק ע': "ארץ ישראל וסוריה, טבע הארץ, תכונתה ועבודת האדמה שבה" מאת האגרונום אוֹהַגֶן, עברית א. ספיר (הוצאת "לעם" תרע"א). בקעת הלבנון: יהושע י"א י"ז. לענין רעידת האדמה ע' למשל עמוס א' א'; זכרי' י"ד ה'; סוטה מ"ט ע"ב.

§ 10. לענין אדמת הבזלת בבקעת ארבל ע' פסקתא דר' כהנא ק"ד ע"א שמעשה באדם אחד שהיה חורש שם וכאשר העמיק את המחרשה יצא עפר יוקד מן האדמה.

§ 11. ע' ישעי' ט' ט': "שקמים גֻדָּעוּ וארזים נחליף"; שם ל"ז כ"ד: "ואכרות קומת ארזיו מבחר ברושיו"; ע' גם ספורי המקרא על בניני שלמה. — על המדרגות ע' יחזקאל ל"ח כ'; ישעיה ז' כ"ה; מ' פאה ב' ב'; ספיר בספר הנ"ל עמוד 25.

13 §. דברים ח' ט'. יש מחוקרי הלשון שחושבים, כי מלת „בזלת" נגזרה ממלת „ברזל". הר הברזל: מ' סוכה ג' א'; יוספוס: מלחמות ד' ח' ב'. הכונה על חבל־הארץ אל־כּוּרָה, כי ההרים שם מכילים הרבה ברזל.

14 §. סולמה של צור: למשל תוס' פסחים א' (ב') כ"ח. ראש מיא: תוס' שביעית ד' ט'. עמק עכו: תוס' ב"ק ח' י'. — „מנהר דרומה של אכזיב" כך הלשון בתוס' שביעית ד' ו'. שיחור לבנת: יהושע י"ט כ"ו. — לענין החלזון ע' שבת כ"ו ע"א; ספרי דברים שנ"ה. הכרמל „בים": ירמי' מ"ו י"ח. קישון: שופטים ד' ז'; ה' כ"א; מ"א י"ח מ'.

16 §. השרון: ישעי' ל"ה ב'; שה"ש ב' א'; מ' ב"ב ו' ב'; ירושלמי סוטה למשנה הנ"ל. הירקון: יהושע י"ט מ"ו. — גִּנַּיָא דאשקלון ברשימת גבולות א"י (3 §).

18 §. עמק יזרעאל: שופטים ד' וה'; מ"ב כ"ג כ"ט; ב"ר ס"ד י'; איכה רבה א' ט"ז. בקעת מגדו: זכריה י"ב י"א; ב' רמון: ב"ר שם; ב' כסלו: ב"ר צ"ח י"ב. — עין חרוד: שופטים ז' א'. בקעת בית שאן: ערובין י"ט ע"א. — יש להעיר, כי „הר הגלעד" אשר נזכר בשופטים ז' ג' מוסב על ההר אשר אצל עין גָּלוּד, למרות שהערבים מיחסים את עין גָּלוּד לְגָלְיַת (!), עפ"י האמת עקר השם מ„גִלְעָד".

19 §. „נוזלים מן לבנון": שה"ש ד' ט"ו. — במקרא לא נמצא שם מיוחד ל„מול הלבנון", כי ההר הזה נכלל „בכל הלבנון" (יהושע י"ג ט"ו). אמנה: שה"ש ד' ח'. — חשק שלמה: מ"א ט' י"ט. כבוד הלבנון: ישעיה ל"ה ב'; הושע י"ד ז'. חית הלבנון: מ"ב י"ד ט'; ישעיה מ' ט"ז. חרמון: דברים ג' ח'; שופטים ג' ג'. הר השלג וכו': ספרי במדבר קל"א; דברים ג' ט'. פירות חרמון: שה"ש רבה ד' ח'.

20 §. יהושע כ' ז'. עמק עיון: ע' מ"א ט' כ"ו; מ"ב ט"ו כ"ט וע' רשימת גבולי א"י (3 §).

21 §. גמלא: מ' ערכין ט' ו' וע' מאמרי ב Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums משנת 1917 מצד 139 והלאה. הָרֵי צפת: ירוש' ר"ה ב' ב'. בקעת מרון: תנחומא פקודי ס' ז'.

22 §. בקעת בית הכרם, יטבת, סכנין): מ' נדה ב' ז'; תוס' ג' י"א. אולם בקעת בית־כרם שבמישנה (מדות ג' ד') היא ביהודה (ע' להלן § 58, צד 37). בקעת בית־נטופה: מ' שביעית ט' ה' וע' מאמרי במ"ע Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina-Vereins משנת 1908 מצד 33 והלאה. בקעת רמון: ירוש' חגיגה א'. תבור: שופטים ד' ו'; הושע ה' א'; ירמיה מ"ו י"ח; תהלים פ"ט י"ג. גבעת המורה: שופטים ז' א'.

§ 23. בראשית מ״ט כ״ה; דברים ל״ג י״ג. הר אפרים: יהושע י״ז ט״ו ועוד; הר המלך: מ׳ שביעית ט׳ ט׳. תרגום יונתן „מתרגם" הר אפרים תמיד במלים: „טורא דמלכא". גלבֹּע: ש״א כ״ח ד׳. עיבל וגריזים: דברים י״א כ״ט. עין סוכר: מנחות ו׳ ב׳. אסכרות: ב״ר צ״ח כ׳. — מעברתא — Mamortha אצל יוספוס מלחמות ד׳ ה׳ ח׳. מעברתא דלוד: ירוש׳ תענית ד׳ ו׳ וע׳ מאמרי במ״ע Monatsschrift שנה הנ״ל מצד 137 ואילך. עוורתא נזכרה הרבה פעמים אצל נוסעים יהודים בימי הבינים וברשימת קברי א״י. — על כפר ענין ע׳ מאמרי במ״ע הנ״ל משנת 1910 מצד 18 והלאה (ע׳ בפרט הולין נ״ג ע״א: מרחק של בית־היני). סרטבא: מ׳ ר״ה ב׳ ד׳. נחל קנה: יהושע ס״ז ה׳.

§ 24. סלע הרמון: שופטים כ׳ מ״ה. סנה ובוצץ: ש״א י״ד ד׳. בית חורון: יהושע י׳ י׳; ירוש׳ שביעית ט׳ ב׳. הר שעיר: יהושע ט״ו י׳.

§ 25. מדבר־ יהודה: יהושע ט״ו ס״א. מעלה אדמים: שם ט״ו ז׳; תוס׳ ר״ה א׳ י״ד. אלכסנדריום = שלומי: תוס׳ בכורות ז׳ ג׳; ירוש׳ ב״ב ד׳ ג׳ וע׳ מאמרי בחוברתי Zur Palästinakunde (הוצאה מיוחדת של מ״ע Monatsschrift משנת 1913) צד 3—5. בית הורדון: מ׳ יומא ו׳ ח׳ (עפ״י כת״י); תרגום יונתן ויקרא ט״ז י׳. המצודות וכו׳: ש״א כ״ג י״ד, י״ט, כ״ח.

מסדה: מלחמות ד׳ ט׳ ג׳ ועוד. עמק חברון: בראשית ל״ז י״ד; נחל אשכול: במדבר י״ג כ״ד. גיא המלח וכו׳: ש״ב ח׳ י״ג; מ״ב י״ד ז׳; במדבר ל״ד ד׳.

§ 26. יהושע ט״ו ח׳; ש״ב ה׳ כ׳; שופטים ט״ז ד׳; ש״א י״ז א׳.

§ 27. ימי א״י: ירוש׳ כלאים ט׳ ו׳; ב״ב ע״ד ע״ב; ירוש׳ שקלים ו׳ ג׳. יש שפרשו „סמכו" ממלת „סמך" שהוראתה = דָג מפני הדגים הרבים, אשר נמצאו בו. — „מֵי מֵרום": יהושע י״א ה׳. השם מוסב על המעינות אשר בסביבת העיר מֵרון בגליל העליון (ע׳ להלן).

§ 28. ים כנרת: במדבר ל״ד י״א ועוד; ים גינוסר: למשל: מעשרות ג׳ ז׳; ים טבריה: מדרש תהלים כ״ד ס׳ ו׳ (ע׳ שם על הימים והנהרות שמקיפים את א״י); ב״ר ד׳ ה׳. לענין רבוי הדגים: ספרי דברים ישנ״ה; ירוש׳ מ״ק ב׳ ה׳: הֵרְמֵי טבריא. ספינות: ב״ר ל״ב ט׳. העמק: שביעית ט׳ ב׳. בקעת גינוסר: ספרי דברים ל״ג כ״ג והשוה עם דברי יוספוס במלחמות ג׳ י׳ ח׳. חמי טבריא. ב״ר ל״ג ד׳: מגלה ו׳ ע״א ועוד.

§ 29. גאון הירדן: ירמיה י״ב ה׳. פרדסי יריחו: תוס׳ ערכין ב׳ ה׳; „עיר התמרים": דברים ל״ד ג׳ (וע׳ להלן צד 34). הירמוק לא נזכר במקרא; במשנה: פרה ח׳ י׳. חמת גדר. ע׳ להלן צד 127. יבוק: בראשית ל״ב כ״ג. ככר הירדן: בראשית י״ג י״א; דברים ל״ד ג׳. בית הישימות: יהושע י״ב ג׳; „קצה הירדן": שם ט״ו ה׳.

§ 30, ים המלח: במדבר ל״ד ג׳; ב״ר נ״א ד׳. „הלשון״: יהושע ט״ו ב׳. ארנון: במדבר כ״א י״ג. נחל הערבה: עמוס ו׳ י״ד; ישעיה ט״ז ז׳: „נ׳ הערבים״. בערה: ב״ר ע״ו (בכת״י). „מעין טוב״: ב״ר ל״ג ד׳ (כפי כתה״י); „קלרוהי״ תרגום יונתן לבראשית י׳ י״ט. בענין עין גדי ע׳ שה״ש א׳ י״ד ופרש״י שם; פליניוס pist. nat. ה׳ י״ז. „הערבה״: דברים א׳ א׳; מפני זה נקרא ים המלח גם „ים הערבה״: שם ד׳ מ״ט. — הציטט לקוח מיחזקאל מ״ז י״ב.

§ 31, הגולן: השם הזה לחבל־ארץ לא נמצא במקרא, כי אם במשנה (סוטה מ׳ ט״ו) ובירושלמי. (שביעית ו׳ א׳ שצ״ל שם תחת יבלונה — גבלונה; ע׳ מאמרי במ״ע IAR מהדורה שניה כרך ב׳ צד 545) וכן גם אצל יוספוס ואוזיביוס. חבל־הארץ נקרא כך ע״ש העיר שנזכרה בדברים ד׳ מ״ג. יהושע כ׳ ח׳. ברכת פילי: ע׳ יוספוס מלחמות ג׳ י׳ ז׳. בילקוט תהלים (סי׳ תרצ״א) נקראת ברכה זו: „ימה של פמיים״. כי היא בקרבות העיר פמיים = פנים (ע׳ להלן צד 126). המחילה נזכרת באגדה: מכלתא בשלח מס׳ דעמלק ומדרש תנאים (הוצאת הופמן 1925) בשם „מחילה של קסריון שתחת פמיים״.

§ 32, הבשן: במדבר כ״א כ״א — כ״ה; דברים ב׳ כ״ד — ג׳ ועוד. חורן: יחזקאל מ״ז ט״ז; מ׳ ר״ה ב׳ ד׳. צלמון: תהלים ס״ח ט״ו.

§ 33, הגלעד: בראשית ל״א; דברים ג׳ י׳ ועוד. הרי נדור: תוס׳ ר״ה ב׳ ב׳.

§ 34, שדה מואב: במדבר כ״א כ׳; רות א׳ א׳. הר העברים והפסגה: במדבר כ״ז י״ב; דברים ל״ד א׳. הרי מכור (אולי מְכְוָר?): תוס׳ ר״ה ב׳ ב׳. הר הברזל: סוכה ג׳ א׳; יוספוס מלחמות ד׳ ח׳ ד׳. זרד: במדבר כ״א י״ב; דברים ב׳ י״ג. גְּבָל: תהלים פ״ג ח׳; בתרגומים הא״י תמורת שׂעיר: בראשית י״ד ו׳ ועוד (ע׳ מאמרי במ״ע MGWI שנה 19 0 צד 182 והלאה).

§ 36, דרך א׳ פלשתים: שמות י״ג י״ז; דרך הים: ישעיה ח׳ כ״ג; דרך לבא חמת: במדבר ל״ד ח׳. — על הדרך שהולך על יד דותן ע׳ ספור תולדות יוסף בראשית ל״ז י״ז והלאה. — על כל המקומות שנזכרו ב§ זה והבא ע׳ בפרק הבא.

§ 40, גיא ב׳ הנום: יהושע ט״ו ח׳; מ״ב כ״ג י׳; ירמיה ב׳ כ״ג. קדרון: ש״ב ט״ו כ״ג. הר הזיתים: זכריה י״ד ד׳; ע׳ גם מ״א י״א ז׳. יחזק׳ י״א כ״ג. מעלה הזיתים: ש״ב ט״ו ל׳. הר המשחית: מ״ב כ״ג י״ג; המשחה: ר״ה ב׳ ד׳; שבת נ״ו ע״ב. נראה שכנו את ההר בשם משחית מפני הע״ז שהיתה שם. הצופים: תוס׳ פסחים ב׳ (ג׳) י״ב: איזה הם „צופים״ צ — הרואה ואינו מפסיק, ע׳ גם ספרי דברים פסקא מ״ג. סקופוס: מלחמות ב׳ י״ט ד׳.

41 §. טירפיון: מלחמות ה׳ ד׳ א׳. **אשפות**=שְׁפּוֹת [בקר]: ע׳ „שער האשפות״.

42 §. **גחון**: מ״א א׳ ל״ג. ע״ד „הברכה והתעלה״ ע׳ מ״ב כ׳ כ׳, דה״י ב׳ ל״ב ל׳. **שלוח**: ישעיה ח׳ ו׳; נחמיה ג׳ ט״ו: „ברכת השֶׁלַח״. **כתובת השלח**: „. . . . הנקבה. וזה היה דבר הנקבה: בעוד הגרזן אִשׁ אל רֵעו ובעוד שלש אמּת להנ...ע קֹל אִשׁ קרא אל רעו כי הָיַתְ זדה בְּצר מימִין ו[משמ] אל וביּם הנקבה הכו החֹצבִים אִשׁ לקרַת רעו גרזן אל גרזן וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתים ואלף אמה ומאת אמה היה גבֹה הֻצר על ראש החֹצבִים״. הכתובת נמצאת כעת בבית־הנכאת־לעתיקות בקושטא. ע״ד התקונים ע׳ בן סירא העברי נ׳ ג׳; תוס׳ ערכין ב׳ ו׳. **עין רוגל**: יהושע ט״ו ז׳ והתרגום מפרש את השם: „ע׳ קצרא״.

43 §. ברכות שלמה: קהלת ב׳ ו׳; יוספוס קדמוניות ח׳ ז׳ ג׳; יומא ל״א ע״א.

44 §. לשם העתיק אורישלם השוה גם „שלם״ מזמן אברהם (בראשית י״ד י״ח). **יבוס**: שופטים י״ט י׳. **ציון**: ש״ב ה׳ ז׳

45 §. על קורות עיר יבוס ע׳ יהושע ט״ו ס״ג; **שופטים** א׳ ח׳, כ״א; **ש״ב** ה׳ ט׳. **כתף היבוסי**: יהושע ט״ו ח׳. **ברכה העשויה**: נחמיה ג׳ ט״ז. **קברות ב׳ דוד**: מ״א ב׳ י׳ ועוד הרבה פעמים בס׳ מלכים; נחמיה ג׳ ט״ג; תוס׳ ב״ב א׳ י״א. **המלוא**: מ״א ט׳ ט״ו; דה״י ב׳ ל״ב ה׳.

46 §. ע״ד בניני שלמה ע׳ במ״א ז׳ והלאה. **מוריה**: בראשית כ״ב; דה״י ב׳ ג׳ א׳. **ברכת המלך**: נחמיה ב׳ י״ד. רוב השערים נזכרו בס׳ נחמיה ב׳ וג׳.

47 §. **העופל ובניני המלכים**: דה״י ב׳ כ״ז ג׳; ישעיה כ״ב ח׳ — י״א; דה״י ב׳ ל״ג י״ד; תוס׳ תענית ג׳ א׳. **המשנה**: מ״ב כ״ב י״ד; נחמיה י״א ט׳; צפניה א׳ י׳. **המכתש**: שם פסוק י״א. **חומה אחרת** שנבנתה ע״י חזקיה: דה״י ב׳ ל״ב ה׳.

48 §. **בירה**: נחמיה ב׳ ח׳; ז׳ ב׳. ע״ד שמעון הכה״ג ע׳ בן סירא העברי נ׳ א׳—ד׳. **חקרא**: ס׳ חשמונאים א׳ א׳ ל״ג והלאה. מגלת תענית פ״ב לכ״ג אייר: „נפקו בני חקרא מירושלים״.

49 §. ע׳ לכל ה § מלחמות ה׳ ד׳. **שוק העליון**: מ׳ שקלים ח׳ א׳; **ש׳ התחתון**: תוס׳ סנהדרין י״ד י״ד. **״מגדל פיקוס״** [=הפיקוס] נזכר גם בתרגום ירמיה ל״א ל״ח וזכריה י״ד י׳ כתרגומו של „מגדל חננאל״. **בית ריסא דמלכא**: תרגום יונתן לבראשית י״ד י״ז = „עמק שָׁוֵה״ וע׳ תרגום לירמיה ל״א ל״ט. **האסטדיון**: תוס׳ עדיות ג׳ ב׳; מנחות ק״ג ע״ב; ירוש׳ שקלים ז׳ א׳. **לשכת הגזית**: מ׳ פאה ב׳ ו׳. **לענין יפיה של ירושלם** ראה בריתא סוכה נ״א ע״ב: „מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד לעולם״; מדרש תהלים מ״ח: „שלא היתה כמותה״. ע״ד **בתי־הספר** ע׳ **פסקתא** דר״כ

קכ"א ע"ב. בתי־כנסת: תוס' מגלה ג' (ב') ה'; בבלי שם כ"ו ע"א. בשנת תרע"ג נמצאה ע"י חפירות על מקום „העופל" כתובת יונית מבית־כנסת שנבנה ע"י יהודים מהגולה (כנראה מאלה שישבו ברומא); וזה תרגום הכתובת: „תודוס (Theodotos) בן וֶטינוס, כהן וראש־כנסת, בנו של ראש־כנסת, בן בנו של ראש כנסת, בנה את בית־הכנסת — לקרא בתורה ולדרוש במצות — ואת המָלון ואת החדרים ואת כלי־המים למלון בשביל האורחים הנצרכים להם — אשר יסדו אבותיו והזקנים וסימונידס". כנראה תודוס זה הוא „תודוס איש רומי": תוס' ביצה ב', בבלי שם כ"ו ע"א ועוד. שמות האנשים האחרים אין אנו מכירים. על הכתובת הזאת והאחרות, אשר נזכיר להלן, ע' ספרי: Jüdisch-Palästinisches Corpus Inscriptionum (כתובות של ארונות, של קברים ושל בתי־כנסת), וינה, 1920 אצל R. Löwit. גנת ורדים: מעשרות ב' ה'; תוס' נגעים ו' ב': ...„מימות נביאים הראשונים. כרמים: סוף תענית.

50 §. תענית ד' ו'. על העליה לירושלים אחרי החרבן ע' סוף מכות; ברכות נ"ח ע"א, שם ג' ע"א; נדרים ג' ח': עולי ירושלים; תוס' נדרים א' ד': „...כיום שראיתי את ירושלים שהיא חריבה", ע' שם ה' א': „מעשה באחד שהדיר את אשתו לעלות לירושלים... ובא ושאל את ר' יוסי" (שחי אחר החרבן ביתתר). על כתובות מזמן הערבים ע' בספרי הנ"ל צד 33 והלאה. ע"ד הגאונות בא"י ע' מאמרו של דר. פוזננסקי ז"ל בספר היובל של ד. א. שַׂוַרין צד 471—487 ואת הספרים אשר ציין המחבר שם. סקירה כללית על קורות ירושלים וא"י מזמן החרבן בית־שני עד ימינו אלה נמצאה בספרו של א. ז. רבינוביץ: „תולדות היהודים בא"י" (יפו תרפ"א).

51 §. א) כותל המערבי: מדרש תהלים י"א ד' (והמקומות המקבילים) וע' מאמרו של לונץ ב„ירושלים" כרך י' צד א' והלאה.

52 §. ב) ע"ד הכתובות ע' בספרי הנ"ל מצד 8—32. הכי חשובות מהן הן: א) כתובות של משפחת קלין מ„בני ישבאב" (משמרת כהונה), בתוכן אחת מעל ארונה של „שלמציון בית גמלא" (אחותה של הכהן הגדול יהושע בן גמלא) (ס' 7—1); ב) הכתובת שעל „בית החפשית" (שם ס' 8); ג) מעל ארונו של נקנר „אלכסא" (ר"ל: „אלכס[נדרי]א"), הוא נקנר שעשה את דלתות שער נקנר שבעזרה, כמו שתעיד הכתובת היונית של הארון: „עצמות של נ' מאלכסנדריא שעשה את הדלתות" (ס' 9); ד) ב„קברות המלכים" (עפ"י האמת „קבר הלני") מצאו ארון עם הכתובת: „צדה מלכתא", אשר היתה ממשפחת מלכת הַדְיַב (ס' 57). רוב הכתובות מזכירות רק את שם הנקבר והרבה מהן כתובות יונית או ארמית.

53 §. ע"א ירושלם דהאידנא ע' בס' „ארצנו" ח"א: ירושלם וסביבותיה מאת ח. א. זוטא ול. סוקניק (ירושלם תר"פ).

55 §. בית פגי: מנחות י"א ב'. יְרִחו או־יְרֵחו: דברים ל"ד ג'; יהושע ב' ב' ועוד; מ"א ט"ז ל"ד; מ"ב ב' ה', שם כ"ה ה'; עזרא ב' ל"ד; חשמונאים א' ט' נ'; מ' פסחים ד' ה'; תוס' סוטה י"ג ג', ברכות ד' י"ב. נערן: דה"י ז' כ"ח; יהושע ט"ז ז'. נַעֲרָת: על הכתובת ע' בספרי הנ"ל צד 69 והלאה. שלמי: תוס' בכורות ז' ג', ע' מאמרי בחוברת Zur Palästinakunde צד 3 והלאה. המבצר נקרא ביונית: Alexandrion. גלגל: יהושע ד' י"ט; תוס' סוטה ח' ו'. בית חגלה: יהושע ט"ו ו'.

56 §. לַיִש: ישעיה י' ל'. ענתות: יהושע כ"א י"ח; מ"א ב' כ"ו; עזרא ב' כ"ג. עלמון: יהושע כ"א י"ח = דה"י א' ו' מ"ה; עַלֶמֶת. הפרה: יהושע י"ח כ"ג; פרת: ירמיה י"ג ד'. אפרת: ירוש' כלאים ט' ג': ר' יוסי אפ־תי. עזמות: עזרא ב' כ"ד. חסמה: אבות סוף פ' ג' („בן חסמא" — טעות!).

57 §. גבעת שאול: ש"א י"א ד', ט"ו ל"ד; ישעיה י' כ"ט. גבע בנימין: ש"א י"ג ט"ז; שופטים י"ט; ישעיה י' כ"ט. עדשה: חשמונאים א' ז' מ'. רמה: מ"א ט"ו י"ז; ירמיה מ' א', השוה גם ל"א י"ד; עזרא ב' כ"ו. על כתובות מרמה בספרי הנ"ל 167—169. עטרה: יהושע ט"ז ב' ה'. כפר עקביה: ירוש' נזיר ט' ג'. מכמש: ש"א י"ג ט"ז והלאה; חשמונאים א' ט' ע"ג; תוס' מנחות ט' (ח') א'. בארות: יהושע ט' י"ז. בית־אל: בראשית י"ב ח', י"ג ג', כ"ח י', ל"א י"ג ועוד; שופטים כ' י"ח; הושע ד' ט"ו, ו' י'; עמוס ד' ד', ז' י"ג; מ"ב י"ז כ"ד; עזרא ב' כ"ח; תוס' שביעית ז' י'. עַי: בראשית י"ב ח'; יהושע ז' ב', י"ח כ"ג; ישעיה י' כ"ח. גופנא: ברכות מ"ד ע"א; איכה ר' א' ה', ב' ב'; תוס' אהילות י"ג ט'; מלחמות של יוספוס ה' ב' א'. צרדה: מ"א י"א כ'; אבות א' ד'; בראשית רבה ס"ה כ"ג. יְשָׁנָה: דה"י ב' י"ג י"ט. בעל חצור: ש"ב י"ג כ"ג. גלגל: מ"ב ב' א'; ד' ל"ח. שילה: שופטים כ"א י"ט; ש"א א' והלאה; מ"א י"א כ"ט; פסחים ק"א ע"א. לבונה: שופטים כ"א י"ט. עקרבה: מעשר־שני ה' ב'. אדום: מדרש תהלים נ"ב א' (ע' מאמרי בMGWI שנה 1917 צד 144). סרטבא: מ' ר"ה ב' ד'. צרתן: יהושע ג' ט"ז; שופטים ז' כ"ב („צְרֵרָתָה"); מ"א ז' מ"ו. קרויה: תוס' מ"ש ד' ה': אבא חילפא מן קרויה (לא „בן" ק'!).

§ 58. עמק רפאים: ש"ב ה' כ"ב. בענין קבר רחל יש להעיר כי המסורה הזאת אינה מסכימה אל דברי המקרא (שמואל א' י' ב') בדבר נסיעת שאול, כי לפי המספר שם היתה „קבורת רחל" בגבול בנימין בצלצח והרי קבר רחל שמראים כעת הוא אינו בגבול בנימין כי אם ביהודה. גם מדברי ירמיה ל"א י"ד: „קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה" נראה גלוי שקבר רחל היה אצל רָמָה שבארץ בנימין, אשר דרך שם עברו בני יהודה שהלכו בשביה (ע' ירמיה מ' א'). המפרש הגדול הרמב"ן העיר כבר לפני שבע מאות שנה על הטעות שבמסורה הנוכחית (ע' פרושו על התורה בראשית ל"ה ט"ז) ור' א' פרחי מודיע כי קבר רחל נמצא במרחק של שמונה שעות מבית־אל (כפתור ופרח דף מ"ח ע"א בהוצאת אֶדֶלמן). באמת מצא שיק למערב תל אל פול מקום קדוש למושלמים, אשר קוראים לו: קֻבֶּת רָחִיל ואולי הוא הוא קבר רחל. גלֹה: ש"ב ט"ו י"ב. בית־לחם: ש"א ט"ז ועוד; עזרא ב' כ"א; מדרש איכה א' ט"ז לפי הוצ' בובר: „בית לחם דיהוד" (לא „בית אל"). ב' ל' אפרת: בראשית ל"ה י"ט, מ"ח ז'; ומה שנ' שם כי רחל נקברה „בדרך אפרתה היא בית לחם" אין רצונו לומר שנקברה בבית לחם או אצל בית לחם, כי אם בדרך אפרתה, ר"ל בדרך המוליך מצפון א"י נגבה לחבל־ארץ הנקרא „אפרת" ואשר בו נמצאה גם בית־לחם. גם יש להעיר, כי בספר התורה שהיה מונח בביה"כ של סֶוֶרוּס („כנישתא דאסוירוס") ברומי לא נמצאו המלים „אפרת היא בית לחם" בבראשית מ"ח ז' (ע' מאמרו של אֶפּשטין במאָנאַטס־שריפט 1885 צד 345). לענין הערים שבאפרת ע' גם תהלים קל"ב ו' ודה"י א' ב' נ"נ"א. עין עיטם: דה"י ב' י"א ו'; זבחים נ"ד ע"א. בית זכריה: השמונאים א' ו' ל"ב. בית הכרם: ירמיה ו' א'. כפר תמרתא: תוס' חולין ג'. בית הירוד: מ' יומא ו' ח': ברוב הדפוסים „בית חדודו" וכבר חשבו למצא את המקום הזה בהרבות בית חודידון למזרח ירושלם. אבל הגי' הנכונה נמצאה בתרגום יונתן לויקרא ט"ז י': „בית הירודי" (ע' מה שכתבתי בZDPV 1910 צד 33). צוק: מ' יומא ו' ד'. תקוע: עמוס א'; ש"ב י"ד; נחמיה ג' כ"ז. עמק ברכה (לא „הברכה" כאשר כתוב למעלה): דה"י ב' כ' כ"ו. כזבה: דה"י א' ד' כ"ב. בית צור: יהושע ט"ו נ"ח. חשמונאים א' ד'. חלחול: ביהושע שם. חברון: בראשית כ"ג; במדבר י"ג כ"ב; ש"ב ב' א' ועוד. אילוני ממרא: בראשית י"ד י"ג; י"ח א'. בית אילונים: ספרי דברים פסקא ש"ו (ע' מאמרי במאָנאַטסשריפט 1910 צד 22 והלאה). מערת המכפלה: מלחמות ד' ט' ז'; ב"ב נ"ח א'; ירוש' תע חברון בזמן בית שני, המשנה והתלמוד: נחמיה י"א כ"ב; השמונאים א' ה' ס"ה; תוס' מנחות ט' י"ג; מ' יומא ג' א'.

59 §. חצצון תמר: בראשית י"ד ח'. עין גדי: ש"א כ"ד א'; דה"י ב' כ' ג'. אסיים שם: פליניוס h. n. ה' י"ז. גפן שם: שה"ש א' י"ד (וע' רש"י שם). מצדה: מלחמות ד' ט' ג' ועוד. בית תפוח: יהושע ט"ו נ"ג. אדורים: דה"י ב' י"א ט'; חשמונאים א' י"ג כ'. קעילה: ש"א כ"ג. בית גוברין, הוראת השם: „בית חורים", כי לדעת חז"ל ישבו בסביבה הזאת ה„חורים" (בראשית י"ד ו'), ע' ב"ר מ"ב ו': ואת החורי זו אילותרופולין, ע' עוד תוס' אהילות י"ח ט"ז, ירוש' שביעית סוף ח', ב"ר ס"ז ו'. מָרֵשָׁה: יהושע ט"ו מ"ד; מיכה א'. עגלון: יהושע ט"ו ל"ט. לכיש: יהושע י' י"א; ישעיה ל"ו ב'; ירמיה ל"ד ז'; נחמיה י"א ל'. ברור חיל: ירוש' כתובות א' ה'; סנהדרין ל"ב ע"ב; מגלת תענית פ"ו: „אור הנר בברור חיל — שבוע הבן שבוע הבן"; תוס' מעשרות א' א'.

60 §. זיף: ש"א כ"ג י"ד; כרמל ומעון: שם כ"ה ב'. מעון יהודה: מכלתא שמות י"ט א': „כבר היה ריב"ז עולה למ' יהודה". ערד: יהושע י"ב י"ד. יֻטָּה: שם כ"א ט"ז. כפר עזיז: מ' כלאים ו' ד'. שֹׂכֹה: יהושע ט"ו מ"ח. הכתוב בתנ"ך בש — כתוב במשנה הרבה פעמים בס' (אבות א' ג'). אֶשְׁתְּמֹה: יהושע ט"ו נ', כ"א י"ד: אֶשְׁתְּמוֹע. זָנוֹחַ: שם ט"ו ל"ד. יתיר: שם מ"ח. דביר: יהושע י' ל"ח; שופטים א' י"א. שָׁמִיר: יהושע ט"ו מ"ח. ענב: שם נ'. עין רמון: נחמיה י"א כ"ט וע' יהושע ט"ו ל"ב: עין ורמון.

61 §. נפתוח: יהושע ט"ו ט'. מוצא: שם י"ח כ"ו; מ' סוכה ד' ה'. בשורה 7 שם צ"ל „בברייתא": סוכה מ"ה א'. הרמה: ש"א י"ט י"ח א'. מצפה: שופטים י' י"ז; ש"א ז' ו'; מ"א ט"ו כ"ב; ירמיה מ"א; חשמונאים ג' מ"ו; מ' פאה ב' ו'. עֲנַנְיָה: ישעיה י' ל'; נחמיה י"א ל"ב. בית נקובה—בית צביים: תוס' יבמות א' י' (ע' מאמרי „מאָנאַטסשריפט" 1917 צד 135). קרית יערים: יהושע ט' י"ז; ש"א ו' כ"א; נחמיה ז' כ"ט. אמאוס (השם נכתב לפעמים גם בע'): חשמונאים א' ג' מ'; מדרש תנאים (הוצ' הופמן) צד 195; מ' כריתות ג' ז': מקום מרחץ: קה"ר ז' ז' וי"א (ע' מאמרי „מאָנאַטסשריפט" 1915 צד 157: אימונים); איכה ר' א' ט"ז (שם נקרא המקום: חמתא). על הכתובת ע' בספרי Corp. Inscr. צד 67. גזר: יהושע י"ב י"ב: מ"א ט' ט"ז; חשמונאים א' י"ג מ"ג. על הלוח של גזר ע' „ירושלם" של לונץ כרך ח' צד 168.

62 §. בקעת בית כרם: עדיות ג' ד'. ביתתר: תרגום השבעים ליהושע ט"ו נ"ט; איכה י' ב' ב'; ירוש' תענית ד' ה'; על מעשה החרבן ע' גם גטין נ"ז, תוס' יבמות י"ד; סנהדרין י"ז ע"ב. כסלון: יהושע ט"ו י'. אשתאל וצרעה: שופטים י"ג י"ח. נחל שורק: שם ט"ז ד'. בית שמש: ש"א ו' י"א ד' ט'. באר: שופטים ט' כ"א. תמנה: שם י"ד.

האחרת: בראשית ל"ח י"ב. זנוח: יהושע ס"ו ל"ד; מנחות ח' א'. נטופה: ש"ב כ"ג כ"ה; עזרא ב' כ"ב.

§ 63. לֹד: עזרא ב' כ"ג; נחמיה י"א ל"ה; מגלה ד' ע"א; חשמונאים י"א ל"ד. יוספוס מלחמות ג' ג' ה'; פסקתא י' כ"ט ע"ב; תוס' סוכה א' א'. כפר טבי: ביצה ה' ע"א; סנהדרין ל"ב ע"ב; נזיר נ"ב ע"א; ב"מ ד' ג'; תקנות לוד: קדושין מ' ע"ב; סנהדרין ע"ז ע"א; ירוש' שביעית ד' כ'. גמזו: דה"י ב' כ"ח י"ח. ענובה: תוס' יבמות א' י'. מודעי: חשמונאים ב' א'; י"ג כ"ה; קדושין ס"ו ע"א; פסחים צ"ג ע"א; אבות ג' ט"ו. בית חורון: יהושע י' י'; חשמונאים ג' ט"ו. חדיד, נבלט: נחמיה י"א ל"ג-ל"ד. בני ברק: יהושע י"ט מ"ה; הגדה של פסח. יהוד: יהושע שם; יזור: בתרגום השבעים שם. בית דָגָן: כן נמצא בתוס' אהילות ג' ט', אבל בזמן המקרא היה השם בית דָגון (אליל הפלשתים): יהושע ט"ו מ"א.

§ 64. יפו: יהושע י"ט מ"ו; יונה א' ג'; פסקתא דר"כ קמ"ג ע"א; חשמונאים י' ע"ד; י"ד ה'; הכתובות ע' בספרי Corp. Inscr. מצד 36 עד 51.

§ 65. "פתח תקוה" אינו שם ישן, כי אם נעשה עפ"י הושע י"ז וכן שמות המושבות החדשות יש להם מובן נבואי ובהם תשתקף תקות מיסדיהן. למשל "רחובות" עפ"י בראשית כ"ו כ"ב, וכן "ראשון לציון", "מקוה ישראל", "מרחביה", ראש־פנה ועוד. אבל בכלל יש לדעת שבמקום המושבות החדשות עמדו בלי ספק בזמן קדם מקומות של ישוב, כאשר יעידו על זה שרידים עתיקים שנמצאו בעת בנין המושבות. אנטיפטריס: יומא ס"ט ע"א. כפר סבא: תוס' דמי א' א'; איכה ר' א' ה'. אפק: ש"א ד' א'. עקרון: יהושע י"ג ג' ועוד; ש"א ה' י'. הגדרות: יהושע ט"ו מ"א.

§ 66. יבנה: יהושע ט"ו י"א; דה"ב כ"ו ו'; חשמונאים א' ה' נ"ח ועוד; גטין נ"ו ע"א; ברכות כ"ח ע"א; משנה ותוספתא עדיות; אוצר יבנה: תוס' דמי א' י"ג. המחוז: ערכין ג' ב'; מכשירין ג' ד' וע' מאמרי בעתון: מאָנאַטסשריפט שנה 917, צד 133 והלאה.

§ 67. אשדוד: ש"א ו' י"ז; עמוס א' ח'; דה"י ב' כ"ו ו'; ישעיה כ' א'; נחמיה י"ג כ"ד; חשמונאים ה' ס"ח; הכתובת Corp. Inscr. צד 85. אשקלון: ש"א ו' י"ז; חשמונאים א' י' פ"ו; מלחמות א' כ"א י"א; הודעה על החפירות ע' ב"דאר היום" מיום 920 26.IX (ערב סכות תרפ"א) ובעתון PEFQST 1921 מצד 12 והלאה; בולבטי"א־אנשי המועצה ירוש' חגיגה ב' ב'; ע' גם ירוש' פאה א' א'; מלחמות ג' ב' א'; גטין א' א'; גני אשקלון ברשימת גבולי א"י (ע' § 3). גת: ש"א ו' י"ז. דכרין: איכה ר' ב' ב'. קעילה: יש"א כ"ג. עזה: יש"א שם; מ"א ה' ד'; חשמונאים י"ב ס"א;

סנהדרין ע"א ע"א, כתובות: .Corp. Inscr צד 52; 68 (מבית־כנסת); ירוש' ע"ז א', עזה נזכרת לפעמים בשרידים שנמצאו בגניזות־מצרים, כפר דרום: סוטה כ' ע"ב, שוק מזין: תרגום יונתן לבמדבר ל"ד ט"ו, רפוח: שם.

68 §. [צד 49] באר שבע: בראשית כ"א ל"ד; כ"ו כ"ה; מ"ו א'; ש"א ח' ב'; מ"ב י"ב ב'; נחמיה י"א כ"ז, מדן ועד באר שבע: שופטים כ' א'; ש"ב ג' י'; י"ז י"א; ד"ה י"ט ד', באר שבע אשר ליהודה: מ"א י"ט ג'; באפרים: עמים ה' ה'; ח' י"ד; בגליל ע' בצד 56/57, גיא המלח: ש"ב ח' י"ג; עיר המלח: יהושע ט"ו ס"ב, חלוצה: תרגום יונתן בראשית כ"ה י"ח; ט"ז י"ד ועוד, תחת "שער" יש לקרא' שגר – רחובות: בראשית כ"ו כ"ב, — צפת: שופטים א' י"ז, — ערער: ש"א ל' כ"ח, — תמר: מ"א ט' י"ח; דבה"י ב' ח' ד'; יחזקאל מ"ז י"ט; מ"ח כ"ח, קדש: בראשית י"ד ז'; במדבר י"ד ועוד; יהושע ט"ו כ"ג, בצד 50 שורה 17 אחרי מלת "החוקרים" יש להוסיף: "יש שסברו, שהוא קרנוב" וכו'.

69 §. [צד 50], גדרה של קסרין: תוס' שביעית ז' י', מגדל סטרטון: קדמוניות של יוספוס ט"ו ט' ו'; מגלה ו' ע"א; איכה ר' ד' כ"א ס' כ"ז; ירוש' ברכות ג' (ו' ע"א) ועוד; שמחות פרק ה'; ירוש' דמי ב' א'; יונית בקסרי: ירוש' סוטה ז' א', לענין בניני העיר ע' תוס' אהילות י"ח י"ג, — מגדל מלחא: ירוש' דמי ב' א', — דאר: יהושע י"ב י"ג; מ"א ד' י"א; חשמונאים א' ט"ו.

70 §. [צד 52], יקנעם: יהושע י"ב כ"ב; י"ט י"א, — גלגל: יהושע י"ב כ"ג לפי דעת אוזיביוס, — פרעתון: שופטים י"ב י"ג; ש"ב כ"ג ל', — שכם: בראשית י"ב ו'; ל"ג י"ח; ל"ד; יהושע כ"ד א' ול"ב; כ' ז'; כ"א כ"א; שופטים ט'; מ"א י"ב; ירמיה מ"א ה'; בן סירא נ' כ"ה; קדמוניות י"ג ט' מ'; מגלת תענית פרק ט': יום הר גריזים, ניפוליס: ירוש' ע"ז ה' ד'; דברים רבה ג' ו'; איכה ר' א' ה', פלטנוס: ב"ר ל"ב י'; פ"א ג', — הגלגל: דברים י"א ל', — תאנת שלה: יהושע ט"ז ו', — ארכלאיס: קדמוניות י"ז י"ג א', — שומרון: מ"א ט"ז כ"ד; ישעיה כ"ח א'; מ"ב י' כ'; מ"א כ' ל"ד; מ"ב י"ז ה'; י"ח ט'; ירמיה מ"א ה'; עזרא ד' י"ז; קדמוניות י"ג י' ב'; מגלת תענית פרק ח': אחידת שומרון שורא, סבסטי: קדמוניות י"ד י"ח א'; ערכין ג' ב'; במדבר ר' י' ג', — שפכן: פאה ז' א'.

71 §. [צד 154], תרצה: מ"א י"ד י"ז; ט"ו כ"א ל"ג ועוד; שה"ש ו' ד'; מעברתא דטרלוסה: ירוש' תענית ד' ו', — תבץ: שופטים ט' נ'; ש"ב י"א כ"א.

— בזק: ש״א י״א ח׳; גבע של כותים: כלים י״ז ה׳. — דותן: בראשית ל״ז. — יבלעם: יהושע י״ז י״א; מ״ב ט׳ כ״ז. — עין גנים: יהושע י״ט כ״א; יוספוס קדמוניות כ׳ ו׳ א׳; מלחמות ג׳ ג׳ ד׳. — כפר עותני: גטין א׳ ה׳; ז׳ ז׳; תוס׳ בכורות ז׳ ג׳.

72 §. [צד 55]. על ארון הכותים בפרטיות ע׳ מאמרי ב„ירושלם" של לונץ כרך י׳; מצד 133 עד 160.

73 §. [שם] בית שאן ותחומה: חולין ו׳ ע״ב. בזמן המקרא: שופטים א׳ כ״ז; ש״א ל״א י׳; ש״ב כ״א י״ב; מ״א ד׳ י״ב; חשמונאים א׳ ה׳ נ״ב; י״ב מ׳; קדמוניות י״ג י׳ ג׳, מגלת תענית פ׳ ג׳; יהודים בזמן החרבן: מלחמות ב׳ י״ח א׳; ג—ד; ז׳ ח׳ ז׳. ב״ר ט׳ ה׳; ירוש׳ מגלה ג׳ א׳; שם ג׳ ג׳. חרבות ביה״כ נזכרו אצל ר׳ אשתורי פרחי (הוצ׳ עדעלמאן) כ״א ע״א שורה כ״ז: „עוד היום הנה היא פה עמנו חרבה ובה שלשה היכלות נגד ירושלים". לפי הודעת הפרופ׳ דַלְמַן מירושלים אֵלַי (8/XI שנה זו) מצאו כעת על התל של בית שאן אבנים עם אותיות עבריות מטֻשטשות ואולי הן מבית הכנסת של בית שאן? — מ׳ ע״ז א׳ ד׳; ד׳ י״ב; ירוש׳ דמַי ב׳ א׳; ב״ר י״ט א׳; מבטא האותיות: מגלה כ״ד ע״ב, ירוש׳ ברכות ב׳ ד׳. — כתובות של משפחה „בֵּישָׁנִית" בירושלים ע׳ .Corp. Inscr סי׳ 11—13 (צד 20). — אבל מחולה: שופטים ז׳ כ״ב; מ״א י״ט ט״ז. בית השִטה צררה: שופטים שם.

74 §. [צד 56]. גבולות הגליל אצל יוספוס: מלחמות ג׳ ג׳ א׳ והלאה. במשנה: שביעית ט׳ ב׳; תוס׳ בכורות ז׳ ג׳. שקמונה: דמַי א׳ א׳; תוס׳ ע״ז ו׳ (ז׳) ח׳: „שקמה שבראנו ושבכרמל". מספר מקומות הגליל: חיי יוספוס פרק מ״ה (בסוף).

75 §. [צד 57]. תענך: יהושע י״ב כ״א; ז׳ י״א; שופטים א׳ כ״ז; ה׳ י״ט; מ״א ד׳ י״ב. — רמון: נזכרה אצל הירונימוס והוא חושבה ל„הדדרמון" (זכריה י״ב י״א). — קדש: דה״י א׳ ו׳ נ״ז. — מגדו: יהושע י״ב כ״א; י״ז י״א; שופטים א׳ כ״ז; ה׳ י״ט; מ״א ט׳ ט״ו; מ״ב ט׳ כ״ז; כ״ג כ״ט. — חפרים: יהושע י״ט י״ט. — יקמעם: יהושע י״ב כ״ב („לכרמל" = סמוך לכרמל); מ״א ד׳ י״ב; דה״י א׳ ו׳ נ״ג.

76 §. [צד 58]. בית עקד: מ״ב י׳ י״ב. — יזרעאל: יהושע י״ט י״ח; ש״א כ״ה ד׳; מ״א ד׳ י״ב; י״ח מ״ה; כ״א א׳; [מ״ב ט׳ י״ז ועוד; הושע

א׳ ד׳. — עין חרוד: שופטים ז׳ א׳, ע׳ גם ש״א כ״ג כ״ה. — טובניא: תוס׳ שביעית פ״ז.

§ 77. [צד 58]. בענין מקומות הגליל מרשה אני לי להעיר את המורים ואת הקוראים על ספרי: Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas (Leipzig 1909). בו ידבר בפרטות על ישיבת המשמרות בגליל. קטרון = צפורי: מגלה ו׳ ע״א. קטרון: מכלתא שמות י״ד ט״ו. על המקומות אשר בהם נזכרה צפורי Sepphoris אצל יוספוס ע׳ בספרו של Oehler („הגליל אצל יוספוס״) ZDPV כרך 28. כהנים שם: תוס׳ יומא א׳ ד׳; תוס׳ סוטה י״ג ח׳; ירוש׳ תענית ד׳ ד׳ (ס״ח ע״ד). רדיפות: יומא י״א ע״א; תוס׳ מגלה ב׳ ד׳. הסנהדרין: ר״ה ל״א ע״ב. חרבנה: פסקתא רבתי כ״ט ע״ב (הוצ׳ א״ש). המבצר: ערכין ט׳ ו׳; שוקים: עירובין נ״ד ע״ב; בתי כנסיות: קוהלת רבה ז׳ י״א. כנשתא דגופנא: ירוש׳ ברכות ג׳ (ו׳ ע״א בסוף); כ׳ דבבלאי; ב״ר- ל״ג ג׳; בה״כ של טרסיים: ירוש׳ שקלים ב׳ ז׳; כ׳ רבתא: פדר״כ קל״ו ע״ב. הכתובות ע׳ ב׳ Corp. Inscr. צד 76; את כל הפרטים ע׳ בספרי Beiträge מצד 26 עד 45.

§ 78. [צד 60]. דברת: יהושע י״ט י״ב. — טירא: ב״ר נ״ה ב׳. — נגנגר: ירוש׳ כלאים ד׳ ב׳. נהלל: יהושע י״ט ט״ו; ירוש״ מגלה א׳ א׳; ירוש׳ חלה ד׳ ד׳. — סימוניה שִׁמְרוֹן: (יהושע י״ט ט״ו): ירוש׳ מגלה א׳ א׳; חיי יוספוס כ״ד; ב״ר פ״א, תנחומא צו ס״ ה׳; נדה כ״ד ע״ב (ע׳ עוד מאמרי MGWI 1910, צד 16 והלאה). — חוריה: ירוש׳ מגלה שם: = יִדְאֲלָה (יהושע י״ט ט״ו); חולין י״ב ע״ב (ע״ שם תוספות); ב״ר י׳ א׳. — בית שערים: חיי יוספוס כ״ד; כתובות ק״ג ע״ב. — טבעון: מכשירין א׳ ג׳; תוס׳ מגלה ב׳. — ערדיסקוס: ערובין כ״ט ע״א.

§ 79. [צד 61]. גובתא דצ׳: קהלת ר׳ ז׳ י״א; ב״ר צ״ח י״א. — כפר כנה והכתובת אשר שם: Corp. Inscr. צד 74. משכנא: ירוש׳ ברכות ט׳ (י״ד ע״ד). — כפר שובתי: ב״ר פ״ה. — ימה: יהושע מ״ט ל״ג. — שיחין: איכה רבה ב׳ ב׳; תוס׳ שבת י״ד ט׳; תוס׳ ערובין ד׳ (ג׳) י״ז (ע׳ Beiträge שלי מצד 63 עד 70). אושא ושפרעם: ר״ה ל״א ע״ב; שה״ש רבה ב׳ ה׳; כתובות מ״ט ע״ב ועוד („תקנות אושא״); סוכה כ׳ ע״ב; סנהדרין י״ד ע״א.

§ 81. [צד 62]. כפר מנדה: משם היה ר׳ יששכר איש כ׳ מ׳ (ע׳ ב„סדר הדורות״). — רומא: מלחמות ג׳ ז׳ כ״א; תוס׳ ערובין ד׳ (ג׳) י״ז; בית ממל ובית

גוריין ברומא (כן צ"ל תחת ב„דרומא", ע' Beiträge צד 67); הרמה: יהושע י"ט ל"ו. — רמון: יהושע י"ט י"ג; פסחים ט' ע"א. — תרען: שה"ש כ' ו' ד'. — (בקעת) בית נטופה: שביעית ט' ה'; פאה ז' א'. — נמרין: בקינתו של קליר, Beiträge צד 72. — עילבון: שם 50. — ערב: שבת ט"ז ז'; ב"ב ג' (Beiträge צד 75). — קנה: שם 56. — ערכין ט' ו'; זבחים ק"י ע"ב. — כבול: יהושע י"ט כ"ז; מ"א ט' י"ג; Beiträge צד 55. — סכנין: מדרש תנאים (הוצ' האפמאן) לדברים כ"ו ט': ספרי דברים פסקא ישט"ז. — צלמין: כלאים ד' ט'; יבמות ט"ז ו' (בטעות „צלמון"); תוס' פרה ט' (ה) ב'; Beiträge צד 87; מלחמות ב' כ' ו'; חיי יוספוס פ' ל"ז. — ממלח: Beiträge צד 73. — חקוק: יהושע י"ט ל"ד; פסחים ג' ע"א; כו"פ מ"ו ע"ב. — כפר חנניה: ב"ר פ"ו (בסוף); אבות ג' ה'.

§ 82. [צד 63] טבריה: קדמוניות של יוספוס י"ח ב'; מגלה ו' ע"א. כפרא: ירוש' מגלה א' א'; פסקתא רבתי הוצ' א"ש קצ"ו ע"ב: כנסת של כפר של טבריא. בת־כנסת: ברכות ח' ע"א; ר"שמעון בטבריה ע' שבת ל'; אצטדין וקצרין: ירוש' עירובין ה' (כ"ב ע"ב בסוף) וע' Beiträge צד 59 והלאה. בענין הבולי יש להעיר, כי הד"ר סלושץ מצא סמוך לטבריה ארונו של אחד מחברי הבולי עם כתובת יונית: „פה [מונח] איסדור חבר־הבולי, ימי חייו".. אי־אפשר להביא פה יתר מקומות תלמודיים וכו' על אדות טבריה והמתענין יקרא את מאמרי „טבריא" במ"ע „הצופה מארץ הגר" שנה ד' מצד עד , או את מאמרו של ר' י' ז' הורוביץ בה „קובץ" של ד"ר סלושץ צד 81 והלאה.

§ 83. חמתא: יהושע י"ט ל"ה; תוס' עירובין ז' ב'; בה"כ של ח': ויקרא ר' ט'; במדבר ר' ט'; דברים ר' ה' ועוד. מעזיה: ע' Beiträge צד 93. על אדות החפירות ע' „קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה בירושלים"; ספר ראשון, תרפ"א מצד 1 עד 36, עפ"י מאמרו של החופר והחוקר ד"ר סלושץ בחברת זו יש להוסיף על דברי הספר, כי המנורה היא מאבן, חוץ מהכתובת היונית שהבאתי לעיל נמצאה עוד אחרת שאינה נקראת עדיין כ־או (צד 18), גם כתובת־מצבה עברית מהמאה הי"א (צד 213). בפרט מענינת האבן המשכית שנמצאה ברצפת ביה"כ עם צבעים מגונים שונים (תמונה II). הציורים מראים תמונות גיומטריות שונות, אבל לא צורות מעולם הטבע. לעומת זה נמצאה על עמודים ועל לוחות שיש תמונת „שוכה היהודית" Acanthus (ע' מאמרו של ד"ר מז"א שם צד 40 והלאה) שנעשתה באמנות גדולה. — סרונגייא: ירוש' כלאים ט' ג'. קדש: יר' מגלה א' א'. — צנברי (גם סנברי): יר' מגלה ג' א'. — בית ירח: ב"ר

צ"ח ט"ז; בכורות נ"ה ע"א. תחום אריח: תוס' כלים א' ג'. — גובתא דאריח: ספרי במדבר קל"א. — חמת אריח: בקינתו של קליר, ע' Beiträge צד 89 והלאה. — כפר אגון: "ר' יוסי בריה דר' תנחום דכפר אגון". — אולם: ספרי במדבר קל"א. — גבולא: יר' חלה ג' א': "ר' יעקב גבוליא".

§ 84. מעון: ב"ר בתחלת פ'; שבת קל"ט ע"ב; אבות דר' נתן הוצ' שֶׁכְּטֶר נוסחה שניה פ' מ"ו: ספר מעונה... זה הוא ספר שנמצא בבית מעון. ע' עוד Beiträge 58 והלאה. — כפר חטיא: יר' מגלה א' א'; י' הוריות ג' ב'. — ארבל: חשמונאים א' ט' ב'; קדמוניות י"ב י"א א', י"ד ט"ו ד'; אבות א' ו'; ב"ר י"ט; Beitr. צד 52. — כנרת: יהושע י"ט ל"ה. בזמן המשנה נקרא המקום גינוסר: תוס' כלים; ב"ב ה' ו'. — מגדלא: פסחים מ"ו ע"א, Beiträge 76 והלאה. Tarichäa: חיי יוספוס ל"ה ועוד. — עין תאנה: קהלת ר' ז' ז'. — כפר נחום או כפר אחום מכרזיים: תוס' מנחות ט' (בבלי פ"ה ע"א); קה"ר א' ח'.

§ 85. הרמה: יהושע י"ט ל"ו. — שזור: תוס' ב"ק ח' ד'. — בקעת בית הכרם: נדה ב' ז'. מרום: יהושע י"א ה'. מרון: תוס' שביעית ז' ט"ו: תנחומא פקודי ז'; ק"הר י"א ב'; Beitr. 23 והלאה. — גוש חָלָב: ירוש' שביעית ב' (ל"ח ע"ב); ספרי דברים שנ"ה, הכתובת Corp. Inscr. צד 78. — בית דגן: תוס' שביעית ז' י"ג. — כפר כרעם: ב"מ פ"ד ע"א = בִּירִי; Corp Inscr. 78 והלאה. — עלמה: שם צד 77.

§ 86. שה"ש ר' ד' י"א; יר' ר"ה ב' ב'.

§ 87. כפר נבוריא: מגלה י"ח ע"א. — קציון: יר' ביצה ה', Corp. Inscr. צד 81. — פרוד: ע"ז ל"א ע"א. — עכברא: ירוש' ערובין ח' (כ"ה ע"א). — בית בוקיא: יבמות פ"ד ע"א. — ינוח: תוס' כלאים ב' א' (יאני); מדרש תנאים ג' שורה כ"ו— כפר סימי: גטין ו' ע"א.

§ 88. חצור: יהושע י"א; י"ט ל"ו; קדמוניות ה' ה' א'. — קדש: יהושע י"ט ל"ז; שופטים ד' ו'; תוס' מכות ג' (ב) ב'; מכות י' ע"א — עייתלו: תוס' נדה א' ט'; יבמות נ"ט ע"ב; דרך ארץ א' וע' Beiträge צד 46 והלאה. — עין־בול: ירוש' ר"ה ג' ו' עפ"י נוסחת בעל המאור (פ"ג) ובב"י תקפ"ו... "שופר קדוה מהו?... כזה תוקען בעייני בול"; חוץ מזה ע' תוס' נדה ה' ה'; תוס' אהילות ב' ה'. — יתיר ע' Hildesheimer: Beiträge zur Geographie Palästinas צד 25 והלאה. — כור: שם 20. — עיתה: שם 19. — תבנית: שם 22 והלאה. — גמלא בגליל: ערכין ט' ו' (ל"ב ע"א)

וע' מאמרי במ"ע Monatsschrift 917, צד 139 והלאה. — **אכשף**: יהושע י"א א'; י"ט כ"ה. — אבל ב' מ': ש"ב כ' י"ד; דה"י ב' ט"ז ד'; יחד עם עיון: מ"א ט"ו כ'; מ"ב ט"ו כ"ט; ברשימת הגבולות, ע' Hildesheimer צד 70.

§ 89. **יסד המעלה**: השם עפ"י עזרא ז' ט'.

§ 90. **חיפה**: תוס' יבמות ו' ח'; מגלה כ"ד ע"ב; איכה ר' א' י"ז. — **שקמונה**: דמי א' א'; ב"ב קי"ט ע"א. — צלמונה וגדורה: ספרי דברים ק"ה.

§ 91. **עכו**: שופטים א' ל"א; חשמונאים א' ה' כ"א; מלחמות ז' ב'; תוס' כתובות ה' (בסוף) [באמת לא מזכיר יוספוס את עכו, כ"א ערים אחרות על החוף, אבל מתוס' כתובות ה' רואים אנו שהיה גם שם, ע' בכר אגדת התנאים א' (הוצ' ב') 48 הערה 2]. ר"ג שם; ע"ז ג' ד'; ספרי במדבר פ"ק; תוס' מגלה ד' ל"ה; ב"ר ע"ח ט"ז; גטין א' ב'; פסקתא ר' כ"ט ע"ב („שער הדגים"); ב"ר מ"ז בסוף („יריד עכו"). — **תחום עכו**: תוס' גטין א' ז'; ב"ק ע"ט ע"ב. — **כפר עכו**: חיי יוספוס ל"ז; „ר"ש איש כפר עכו". — **בית העמק**: יהושע י"ט כ"ז; תענית כ"א ע"א.

§ 92. **כברתא**: Hildesheimer צד 15.—**געתון**: שם 12.—**בית זניתא**: שם 16. — **אכזיב**: יהושע י"ט כ"ט; שופטים א' ל"א; תוס' תרומות ב' י"ג; תוס' דמי א' ד'. — **עמודה**: ב"ר ל"ט ט"ו (ע' מאמרי ZDPV 912, צד 41). — **חמון**: יהושע י"ט כ"ח. — **מצובא**, **בצת**: תוס' שביעית ג' (ד) ט'. — **זבד**, **מגדל**: ב"ר צ"ח י"א. — **צור**: יהושע י"ט כ"ט; מבצר צור; ש"ב ה' י"א; מ"א ה' ט"ו; ט' כ"ז; עמוס א' ט'; יחזקאל כ"ז — כ"ט; תוס' ערובין ו' (ה) ח'; אסתר ר' ב' ד'; י' ע"ז א' ד'; ב"ר ע"ז (בראש הפרשה). „תחום צור"; תוס' שביעית ג' (ד) ט'. — **צרפת**: מ"א י"ז ט'. — **צידון**: בראשית י' ט"ו י"ט; מ"ט י"ג; דברים ג' ט'; יהושע י"ט כ"ח; שופטים י"ח ז'; עזרא ג' ז'; מלחמות ב' י"ח ט'; שבת קט"ו ע"ב; תוס' גטין א' ד'; תוס' אהילות י"ח ב'.

§ 93. **ארץ ירדן**: תהלים מ"ב ז'. — **דן או ליש**: שופטים י"ח כ"ז; יהושע י"ט מ"ז (לֶשֶׁם); מ"א י"ב כ"ח; עמוס ה' י"ד; **כפר דן**: י' דמי ב' א': „ר' יוסי דכפר דן". — **רבלה**: במדבר ל"ד י"א, ע' גם יחזקאל ו' י"ד ופי' הרד"ק. — **מערת פמייס**: פרה ח' י"א; מלחמות א' כ"א ג'; ג' י' ז'; קדמוניות י"ח ב' א'; מכילתא לדברים ג' כ"ז (ב„מדרש תנאים 25 19) מחילה של קסריון שתחת פומיים; תוס' סוכה א' ס'; מלחמות ז' כ' א'; ב"ר ס"ג. — **שפם**: במדבר ל"ג י'. — **בית־צידא**...

§ 94. ירוש' שבת י' ה'. — **סוסיתא**: קדמוניות י"ד ד' ד'; מלחמות ב' י"ח ה'; איכה ר' א' י"ז: ב"ר ל"ב ט"; ירוש' שביעית ו' א'—טוב (שופטים י"א ז'); תוס' שביעית

ג׳ (ד׳) = ירוש׳ דמַי ב׳ א׳ (תחום סוסיתא); כפר חרוב: ירוש׳ תענית ד׳ ה׳; חספון: חשמונאים א׳ ה׳ כ״ו.

95 §. גמלה: ע׳ בפרט מלחמות ד׳ ד׳ א׳. — בתירה: העיר בעצמה לא נזכרת רק אצל יוספוס, למשל קדמוניות י״ז ב׳ ב׳, אבל „בני בתירה״ נודעים לנו גם מספרותנו ולמשל תוס׳ סנהדרין ז׳ י״א. — גולן (העיר): דברים ד׳ מ״ג, יהושע כ׳ ח׳; קדמוניות י״ז ח׳ א׳; תוס׳ מ״ש ד׳ י״ג („גלנית״); יר׳ מגלה ג׳ א׳: „גומלנה״; ירוש׳ ע״ז ב׳ ד׳: „גובלנה״. — הסביבה: סוטה ט׳ ט״ו: „הגבלבן״ או „הגוולן״; ירוש׳ שביעית א׳ א׳ (וע׳ מאמרי במ״ע IQR מהדורה חדשה שנה ב׳ מצד 545 והלאה). — נוה: יר׳ סנהדרין פ״ג (בסוף); יר׳ כתובות י״א א׳; איכה ר׳ א׳ י״ז. הרבה פעמים נזכרה העיר בשם נַנוה: תענית י״ד ע״ב; ירוש׳ שם א׳ א׳. אין ספק, כי זה היה השם העקרי והמהגרים מבבל כנו את שם המקום על שם העיר העתיקה [שבאשור. אבל אח״כ קצרו את השם. על אדות הכתובות ע׳ Corp. Inscr. 83 והלאה. „תחום נוה״ תוס׳ שביעית ד׳ י׳. (על כל הענין ע׳ IQR שם 550 עד 556). — כפר קרנים: פסקתא דר״כ ס״ו ע״א. — עשתרות קרנים: בראשית י״ד ה׳. — עשתרות: דברים א׳ ד׳; בעשתרה: יהושע כ״א כ״ז; השמונאים א׳ ה׳ כ״ו; מ״ג. — זרואי: Hildesheimer, Beitr. צד 61 והלאה. — בֶּצֶר: דברים ד׳ מ״ג; יר׳ שביעית ו׳ א׳ ויש להשות עם ע״ז נ״ח ע״ב. חשמונאים א׳ ה׳ כ״ו. בית כנסת: יר׳ שביעית שם; שבת כ״ט ע״ב, איכה ר׳ ג׳ י״ז; יר׳ שביעית ח׳ בסוף. — אדרעי: במדבר כ״א ל״ג; דברים א׳ ד׳. — סלכה: שם. נמרא: ברשימת הגבולות בספרי: „טרכונה דְנמרא דבתחום בוצרה״ [=בצרה]. — קנת: במדבר ל״ב מ״ב; דה״י א׳ ב׳ כ״ג וע׳ Hildesheimer צד 49 והלאה.

97 §. גדר: קדמוניות י״ג, י״ג ג׳; י״ד ד׳ ד׳; ר״ה כ״ב ע״א; („אבנימוס הגדרי״); ב״ר ס״ה כ׳, שמות רבה י״ג (בראש הפ׳); חגיגה ט״ו ע״ב. חמת גדר: תוס׳ ערובין ו׳ י״ג: תוס׳ שבת יב׳ (י״ג) י״ג ועוד ע׳ Beiträge שלי צד 79 והלאה. — מגדל גדר או מ׳ צבעייא: קה״ר א׳ ח׳ ועוד Beitr. 81; עצי שטים שם: ב״ר צ״ד ד׳; תענית כ׳ בסוף ע״א.

98 §. אבל: תוס׳ שביעית ז׳ ט״ו: „צליות של אבל״ (כך הגי׳ הנכונה). — רמתא דפחל: יר׳ שביעית ו׳ א׳. — עפרון: חשמונאים א׳ ה׳ מ״ג. — קמון: שופטים י׳ ה׳. — יבש גלעד: שופטים כ״א ח׳ והלאה; ש״א י״א; ל״א י״א; ש״ב ב׳ ד׳. — תשבה: מ״א י״ז א׳, כ״א י״ז. — גרש=גלעד (ש״ב כ״ד ו׳) ע׳ מדרש שמואל פ׳ ל׳ ול״ב. ספר מיוחד על חרבות גרש: Gerase מן Hermann Guthe (Das Land der Bibel III, 1—2);

מלחמות ב׳ י״ח ה׳. — רגב: קדמוניות י״ג ה׳ ה׳; מנחות ח׳ ג׳ („שניה״, לא „אלפא״!). — צפון: יהושע י״ג כ״ז ולפי גרץ גם שופטים י״ב א׳; „צפונה״; = עמתו ירוש׳ שביעית ט׳ ב׳; חמתן: מדרש תהלים צ״ב י״א. — סכות: בראשית ל״ג י״ז, שופטים ח׳ ה׳ וכו׳; =תרעלה בירוש׳ שם. — מחנים: בראשית ל״ב ג׳; יהושע י״ג כ״ו; ש״ב ב׳ ח׳; י״ז כ״ד; מ״א ד׳ י״ד; קדמוניות ז׳ א׳ ג׳; מדרש תהלים ג׳ ג׳.

96a [כן צריך להגיה בצד 81] רבת בני עמון: דברים ג׳ י״א; ש״ב י״ז כ״ז; יהושע י״ג כ״ה, עמוס א׳ י״ד. — גדור: ערכין ט׳ א׳; תוס׳ ר״ה ב׳ ב׳; מלחמות ד׳ ז׳ ג׳. — רמות גלעד: דברים ד׳ מ״ג; מ״א ד׳ י״ג; מ״א כ״ב ג׳; מ״ב ח׳ כ״ט; „רָמָה״; תוס׳ מכות ג׳ (ב׳) ב׳. — המצפה: בראשית ל״א מ״ט; שופטים י״א כ״ט; יהושע י״ג כ״ו. — יגבהה: במדבר ל״ב ל״ה; שופטים ח׳ י״א. — יעזר: במדבר ל״ב ל״ה; ישעיה ט״ז ח׳; ירמיה מ״ח ל״ב. — צור: = Tyrus: קדמוניות י״ב ד׳ י״א.

97a .§ [כצ״ל בצד 82] בית נמרה: במדבר ל״ב ל״ו; יהושע י״ג כ״ז: במדבר כ״ג ג׳: נמרה. תוס׳ שביעית ז׳ י״א; תוס׳ יומא ה׳ (ד׳) ג׳. — בית רמתא: מלחמות ב׳ ד׳ ב׳; שבת כ״ו ע״א: ...„מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד [בי] רמתא״; מדרש תהלים ג׳ ג׳: „כלי יוצר שבאין מבית רמתה״. — אבל השטים: במדבר ל״ג מ״ט; השטים: שם כ״ה א׳; קדמוניות ד׳ ז׳ ו׳; סופרים אחרים ע׳ אצל Thomsen: Loca sancta (בכלל יש למצא בספר הזה כל השמות שנזכרו אצל הסופרים היונים והרומים). — בית הישמות: במדבר שם; יחזקאל כ״ה ט׳. — בית פעור: במדבר כ״ה י״ח; דברים ג׳ כ״ט; ל״ד ו׳ ועוד; ב״ר ע״ח א׳.

98a .§ [כן צ״ל בצד 83]. חשבון: במדבר ל״א כ״ה; ל״ב ג׳ ועוד; ישעיה ט״ו ד׳; שה״ש ז׳ ד׳; קדמוניות של יוספוס י״ג ט״ו ד׳; מלחמות ב׳ י״ח א׳; נזכרה גם ברשימת הגבולות (§ 3). — שבמה: במדבר ל״ב ג׳; ישעיה ט״ז ח׳. — אלעלה: במדבר שם; ישעיה שם ד׳. — סמגה: קדמוניות י״ג ט׳ א׳. — רקם: גטין א׳ ב׳; נדה ז׳ ג׳; רשימת הגבולות וע׳ על כל הענין מאמרי ב MGWJ שנת 1917, צד. — מפעת: יהושע י״ג י״ח; ירמיה מ״ח כ״א.

99 .§ נבו: במדבר ל״ב ג׳. — מידבא: במדבר כ״א ל׳; ע׳ „כתובת־מישע״ שורה 7, 29; השמונאים ט׳ ל״ו; מקואות ז׳ א׳. — בית בעל מעון: יהושע י״ג י״ז; במדבר ל״ב ל״ח; שם ג׳. — לבה: קדמוניות של יוס׳ י״ד א׳ ד׳. — קריות: עמוס ב׳ ב׳; — דיבון: במדבר כ״א ל׳; ל״ג מ״ה. — בית גמול: ירמיה מ״ח כ״ג.

§ 100. עטרות: במדבר ל"ב ל"ד. — מכבר: מלחמות ז' ו' ד'. — ערער: במדבר שם; דברים ב' ל"ו; יהושע י"ב ב' ועוד; ש"ב כ"ד ה'; מ"ב י' ל"ג; „כתובת־מישע" 26.

§ 101. קיר מואב: ישעיה ט"ו א'; קיר חרש: שם ט"ז י"א; ק' חרשת: מ"ב ג' כ"ה. — רבת מואב=קריתים: במדבר ל"ב ל"ז; מדרש תנחומא מטות ג': ... „ויש א' שאינה זו מדין שנתגדל בה משה, שזו בצד מואב והיא חרבה עכשיו. — צוער: בראשית י"ג י'; י"ד ב'; דברים ל"ד ג'; ישעיה ט"ו ה'; יבמות ט"ז ז'; תוס' שביעית ז' ט"ו; ב"ר נ' ט'. — נמרים: ישעיה ט"ו ו'. — לוחית. חורונים: ישעיה ט"ו וע' גם ירמיה מ"ח בענין ערי מואב, כל ארץ עמון, מואב ואדום נחקרה בפרט ע"י הנוסע Musil, אשר כתב על אדותן ספרים חשובים. — גבל(א): תרגום אדום=שעיר: גבלא; יבמות מ"ו ע"א; ע"ז נ"ט ע"ב; יבמות ע"א ע"א; ע"ז כ"ז ע"א: "גבנוני" או „גבעוני מהול" צ"ל: גבלוני ע' מאמרי M G W I 1920 צד 182 והלאה; חולין מ"ט ע"א.

§ 102. הציטט מספרי של אוהגן־ספיר (ע' הערה ל § 9). בענין האקלים של א"י יש הרבה ספרים ומאמרים; החשובים שבהם נמנים בראש מאמרו של Dr. Hugo Klein במ"ע Zeitschrift des deut. Pal. Verein משנת 1914, צד 217 והלאה „על אדות האקלים של א"י עפ"י מקורות העברים העתיקים". בפרק זה השתמשנו במאמר הזה.

§ 103. „ימות החמה וימות הגשמים" למשל ספרי דברים פסקא ש"ו. — „שלהי דקיטא" וכו' יומא כ"ט ע"א. — „יורה ומלקוש" דברים י"א י"ד; יואל ב' כ"ג.

§ 104. „גריד": ב"מ ה' י'. — גשם בזמן הקציר ע' ש"א י"ב י"ז. — הציטט: ר"ה א' ב; ע' ר"ה ט"ז ע"א. — מלקוש: תענית ו' ע"א. — „כל העולם" וכו': תענית ט' ע"ב. בכלל יש הרבה ללמוד בענין האקלים והגשמים ממסכת תענית. — „למטר השמים" וכו': דברים י"א י"ב. — „אפיקים בנגב": תהלים קכ"ו ד'.

§ 105. „רוח מערבית": ספרי פסקא ש"ו. — „רוח קדים": שמות י"ד כ"א; הושע י"ג ט"ו; יונה ד' ח'.

§ 106. הרבה דברים נאמרו בענין הפתגם „ארץ זחו"ד" בפרט במ"ע Mitteilungen und Nachrichten des deut. Pal. Verein משנת 1902, 05, 06, 07, ע' גם ספרי דברים פסקא ל"ז: „פירות א"י... שמנים כחלב ומתוקים כדבש". אין ספק שבכל מקום שנזכר בתורה סתם „דבש" הכונה על דבש הפירות (דבש תמרים

או תאינים), ע' גם ספרי דברים שט"ז לפסוק „ויניקהו דבש מסלע"; גם בפסוק שהבאנו מדברים ח' ז'—ט' הכונה בענין „דבש" — על דבש הפירות, כאשר נראה זאת ברור ממה שמזכירו הפסוק בשורה אחת עם גפן, תאנה, רמון וזית. מה שאנחנו קוראים דבש נקרא אצל קדמוננו „דבש דבורים". — בענין פוריותה של א"י ע' בפרט ספרי דברים ל"ז ודברי יוספוס למעלה ב § 28.

§ 107. אסור גדול בהמה דקה בא"י ע' במשנה ב"ק ז' ז' ובתלמודים.

§ § 110/111. תאנים בין לוד לאונו: כתובות קי"א ע"ב. פרטים אחרים בענין התאנה והגפן ע' במאמרי בספר היובל לכבוד ר"א שורץ מצד 389 עד 399. המשנה שהבאתי היא מנחות ט' (ח') ו'. — גדרה: תוס' שביעית ז' י' וע' מסכת כותים פ"ב; ע"ז ל"א ע"א; ירוש' ע"ז ה' ד' (= גדור או אגדור). — יין עמוני: ספרי במדבר קל"א.

§ 114. צור היעלים: ש"א כ"ד ג'. — גיא הצבעים: ש"א י"ג י"ח. — חצר שועל: יהושע ט"ו כ"ח. — מגדל עדר: בראשית ל"ה כ"א. — יוני הרדסית: שבת כ"ד ג'; ע' בערוך ערך „יון".

§ 120. ע' בראשית י"ד ה' ו'; דברים ב' י' — י"ב; כ' כ"ג. — „חסון כאלונים:" עמוס ב' ט'.

§ 121. ע' ספר יהושע ובפרט פרשה א' של ספר שופטים. — הציטט: ש"ב כ"ד ט'.

§ 122. את מצב הישוב בתקופות השונות יש ללמוד מהמפות ב Bibel-Atlas של H. Guthe נומר 6 (II, III שבי הגולה; זמן נחמיה); נומר 9 (זמן המכבים); 10 (זמנו של פומפיוס בשנת 63); 11—18 (התקופה הרומית בזמנים שונים). — על אדות היחס של בני הגולה וגרי הצדק לא"י ע' מאמרי במ"ע „ישרון" (החלק הגרמני) משנת 1921 מצד 294 עד 297.

§ 123. על מצב ארץ־יהודה אחר החרבן ע' ספרו של Büchler: The economic conditions of Iudea afther the destruction of the Second Temple. (1912). — על היציאה מהגליל להו"ל ע' מהמחבר הנ"ל בספרו: Der galiläische ‘Am haáres מצד 247 עד 254.

§ 124. המספרים עפ"י ספרו של פרס בצד 49 והלאה: „תושבי הארץ"; שם מצד 66 עד 86 נמצא פרק מיוחד: „לקורות ישוב הארץ ותרבותה" ומצד 86 עד 101: „לתולדות הישוב היהודי האחרון".

רשימת שמות המקומות.

א) רשימה משמות העתיקים.

ברשימה זו נכללו רק השמות שנמצאים בספרי התנ"ך וספרות המשנה והתלמוד ואחדים שנמצאו בכתובות; רק תחת ירושלים הבאנו כל השמות השייכים לה, הן העתיקים, הן החדשים.

ב) רשימה משמות היונים והרומיים.

מה שלא נמצא בגוף הספר בכתב רומי רק באותיות עבריות, שמנו בין [ ].

ג) רשימה משמות החדשים.

ברשימה זו נכללו הן השמות הערבים, הן השמות העברים המחֻדשים, למשל של המושבות העבריות. אלה האחרונים נסמנו בסימן* (כ"כ גם אצל ירושלים ברשימה הא').

שלשת הרשימות כוללות כל השמות שנמצאים בספר מצד 1 עד צד 110, אבל מה שנמצא ב"הערות ומראה מקומות" (מצד 111 והלאה) וכן שמות המושבות העבריות שברשימה הפרטית מצד 102 עד 104 לא נכללו ברשימות, כי זה אינו מן הצורך.

א) רשימה משמות העתיקים.

ב׳ רשימה משמות היוניים והרומיים.

ג) רשימה משמות החדשים·

(ערביים ועבריים: שמות המושבות העבריות נסמנו ע"י*)

לוח התקונים

הערה: מפני רחוק מקום־הדפוס לא היה אפשר להמחבר להגיה כראוי וע"כ נשארו בספר איזה טעיות־הדפוס, איזו מהן, רק אלו שנוגעות להבנת דברי הספר נתקן פה והקוראים מתבקשים לתקנן.

צד 14 שורה 7 תחת „לדרום מ ז ר ח" צ"ל „לדרום מ ע ר ב"

„ 20 יש להעיר, כי המסלה ס' ו' עדין לא נבנתה עד ירושלים ובמסלה מוּדי אצ־צַרַ־ באר שבע לא משתמשים כעת.

„ 21 שורה 2 צ"ל: „בימי הפיניקים מגדל ש ר ש ו ן ובפי היהודים מ' שד או ס ט ר ט ו ן.

„ 24 „ 8/9 „ואולי נקרא העמק בעברית" וכו'

„ 40 „ 7 תחת „במשנה" צ"ל „בברייתא"

„ 43 „ האחרונה צ"ל „בימי מלכי יהודה"

„ 44 „ 10 „ „הכתובות"

„ 47 „ 10 הנקודה תבא אחרי מלת „שעורים".

„ 49 „ 14 צ"ל Anthedon

„ 49 „ 21 „ רפיח

„ 50 „ 10 תחת „שיר" צ"ל „שור"

„ 50 „ 17 אחרי מלת „החוקרים" יש להוסיף: יש שסברו שהיא „קִרְנוֹב".

„ 51 „ 11 מלמטה צ"ל 66

„ 51 „ 7 „ „ נ כ ר י ם

„ 52 „ האחרונה יש למחוק מלת „נחמיה"

„ 53 „ 2 צ"ל Neapolis

„ 53 „ 13 „ „תאנת שילה"

„ 53 „ 16 „ Sebaste

„ 54 „ 7 „ עבריים

„ 54 „ 9 „ שופה

„ 60 „ 14 „ מלמטה צ"ל „טירא"

„ 61 „ 11 צ"ל שרונה

„ 61 „ 15 „ שיחין

„ 62 „ 8 מלמטה צ"ל Sogane

„ 67 „ 1 צ"ל טַבְעַא

„ 70 „ 5 „ יתיר

„ 76 „ 4 מלמטה: סימן ה„;" יבא אחרי מלת „הנ"ל"

„ 80 „ 9 „ יש למחוק מלת „הצפון"

„ 82 „ 8 „ צ"ל נמרין

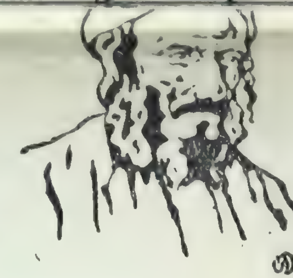
בענין סימני ה§§ ע' ההערה בצד 65; בצד 81 צ"ל: § 96a; בצד 82: § 97a; בצד 83: § 98a.

התוכן.

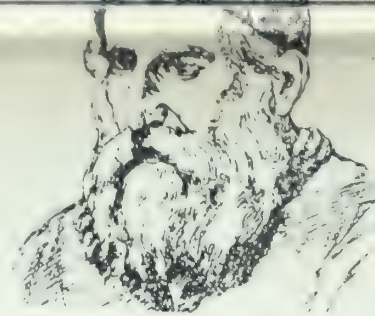
שתי הוספות:

1) מפת א"י.

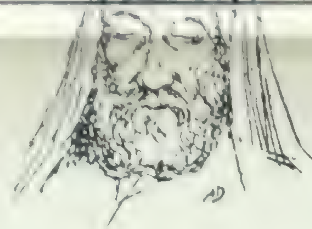
2) מפת ירושלים וסביבתה וטמראות א"י.

יהודי תימני.

יהודי גורזי״.

יהודי בבלי.

יהודי פרסי.

יהודי מתימן.

„יד אבשלום"

רחובות

ודי אל קלט

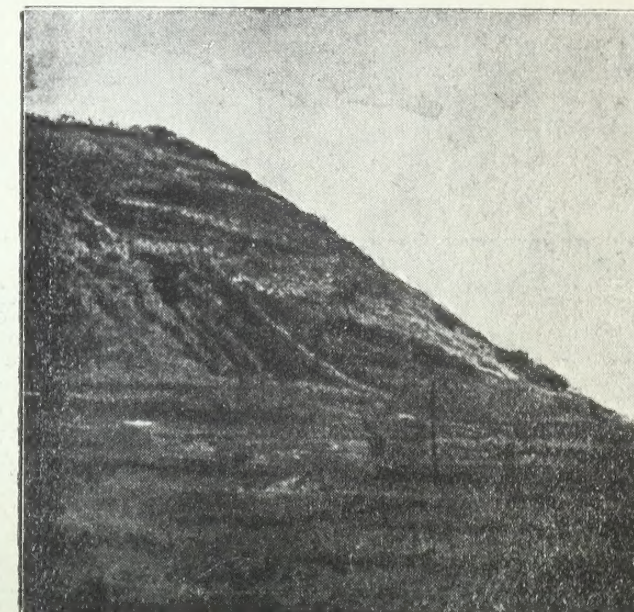
קבר רחל

שומר תימני

קוצרים תימנים

הר הכרמל

ראש פנה